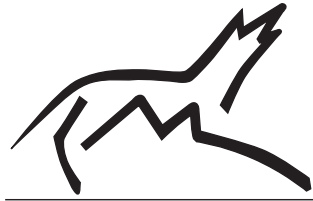

Revista
d'Arqueologia
de Ponent

n° 28 2018

Homenatge a Emili Junyent i Sànchez

Coordinador:
Joan B. López

Emili Junyent i Sànchez: algunes notes biogràfiques... des de la proximitat

Emili Junyent i Sànchez: some biographical comments... from someone close to him

A tall d'introducció

Vaig conèixer l'Emili l'any 1982 quan endegava la meua carrera i ell impartia classes a l'Estudi General de Lleida, llavors encara una delegació de la Universitat de Barcelona. Amb ell i l'Arturo Pérez també vaig tenir el meu primer contacte amb l'arqueologia en les excavacions que es duïen a terme als soterranis de la Paeria de Lleida aquell mateix any 1982.

Des d'aquell moment, aquest contacte només es va interrompre parcialment durant els anys 1986 i 1987 perquè el pla d'estudis de l'època ens obligava a realitzar els dos darrers anys d'especialitat a Barcelona. Jo volia, però, continuar la meua vinculació amb Lleida i, abans de marxar, li vaig demanar que dirigís la meua tesi de llicenciatura. Com que tampoc sabia encara massa què fer, ell em va suggerir introduir-me en el món de la informàtica aplicada a l'arqueologia. No era un consell innocent. A mitjan anys vuitanta començava a bullir a casa nostra el tema de la informatització dels sistemes de registre (excavació subaquàtica del vaixell *Culib IV*, treballs del TED'A a Tarragona...) i calia estar atents —com sempre feia— a qualsevol novetat que pogués produir-se en el camp de la renovació metodològica de l'arqueologia.

D'aquesta manera, em va escriure una carta de recomanació per a Michel Py, Michel Bats i Jean-Luc Fiches, directors del projecte que s'havia endegat l'any 1983 al jaciment de Lattes (Hérault, França) i que preveia entre els seus objectius la informatització integral del registre. Hi vaig anar l'any 1985 i l'any 1987, just acabada la carrera, en Michel Py, que havia restat com a únic director del projecte, em va integrar dins de l'equip de direcció. Hi vaig romandre fins l'any 2006, i vaig "importar" cap a casa nostra, principalment als Vilars d'Arbeca, però també a l'illa d'en Reixac (1987-1992), tota l'experiència i els coneixements metodològics adquirits, i vaig gaudir del mestratge d'en Michel, l'altra persona que també ha estat decisiva en la meua formació. Aquesta és, però, una altra història.

L'any 1989 presentava així a l'Estudi General de Lleida la meua tesi de llicenciatura: *Aplicacions de la microinformàtica en la recerca protohistòrica*, dirigida per l'Emili, i aquell mateix any aconseguia per primera vegada un contracte de professor associat a temps parcial per substituir-lo en la docència d'una assignatura que ell alliberava en la seva condició de president de la Junta de Personal Acadèmic. Per una altra banda, l'any 1988 m'havia incorporat, juntament amb l'Àngel Lafuente, a l'equip dels Vilars que llavors dirigien ell i l'Ignasi Garcés.

Amb el seu aval i suport, aquell contracte va generar l'any 1992 un concurs de professor ajudant a temps complet, que vaig poder guanyar i em va permetre cursar amb tranquil·litat el programa de doctorat i redactar, també sota la seva direcció, la meua tesi doctoral, que vaig presentar l'any 2000.

Amb tanta lentitud, vaig aconseguir crispar-lo alguna vegada, però he de dir en el meu descàrrec que, cansat de la informàtica, havia decidit amb el seu vistiplau canviar completament de tema i centrar-me en quelcom més vinculat al terreny, com és l'arquitectura i l'urbanisme protohistòrics a la plana occidental catalana. D'altra banda, el meu sou de professor ajudant m'obligava a cercar altres fonts de finançament paral·leles per poder subsistir. Finalment, l'any 2002 la nova Universitat de Lleida, creada l'any 1994, va convocar (després de no poques negociacions i pressions per part del col·lectiu de professors associats i davant la imminent posada en funcionament de la LOU) diferents places de promoció, entre les quals n'hi havia una de professor titular de prehistòria, que vaig poder assolir en l'oposició corresponent, en què l'Emili era el president del tribunal.

La confiança que va dipositar en mi en aquells inicis va ser decisiva perquè, malgrat la precarietat de les condicions de treball, em mantingués ferm en continuar la meua carrera acadèmica, i és quelcom que no sé si mai podré agrair-li suficientment. Els trenta-cinc anys viscuts a la seva vora, compartint despatx, docència i recerca, han generat que la relació mestre-alumne esdevingués ben aviat una relació entre iguals, però sobretot una relació d'amistat i afecte que transcendeix l'àmbit acadèmic i professional.

Explico tot això perquè no sé si la semblança sobre la seva trajectòria, que ara presento, serà tan objectiva com hauria de ser i demano disculpes al lector/a d'entrada. També les faig extensives a tu, Emili, per si hi ha comentaris que no em calia fer públics.

Apunts biogràfics

Neix a Vilafranca del Penedès (Alt Penedès) l'1 de juny de 1946 i està casat des de l'any 1971 amb Núria Torrades i Carbó amb la qual són pares de dos fills: en Fidel i en Vladimir. La seva residència familiar sempre ha estat Barcelona, però crec que durant la seva etapa docent va passar molt més temps a Lleida, on durant molts anys compartia pis amb l'Arturo Pérez, col·legues a la Universitat i amics entranyables.

Té, però, des que jo el conec, un altre racó que l'enamora i constitueix el seu "refugi", lloc de repòs, d'esbarjo i "càrrega de bateries": la casa d'Alaior a Menorca. Durant la seva vida activa, mai va poder gaudir-la tant com hauria desitjat. Gran amant del cinema i l'art i lector incansable, una de les seves altres grans passions és la mar i la pesca submarina (en apnea, és clar, i a l'espera —sempre matisa—) (figura 1); esportivament, uns sols colors: el Barça.

Ideològicament el seu pensament d'esquerres i arrel marxista és conegut per tothom. El seu esperit crític, sovint dur i incisiu, però mai insultant, li ha fet guanyar amics i enemics; no obstant això, vagi on vagi és respectat pel seu rigor, honestat i coherència intel·lectual i humana. En conseqüència,

Figura 1. L'Emili amb un anfós capturat en aigües de Menorca l'any 2014.

les seves conviccions eticopolítiques han marcat la seva vida universitària i li agrada dir que de poques coses se sent tan orgullós com d'haver participat a la Caputxinada i ser membre del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona, l'SDEUB (1966); haver-se implicat a fons, com a responsable de la Facultat de Geografia i Història de l'Estudi General, en la defensa de la llibertat d'expressió i de l'estudiant Cèsar Alegre processat a causa de l'*affaire de La Higiénica* que sacsejà la ciutat de Lleida (1980) (Junyent 2017); o, sent degà de la Facultat de Lletres, de la declaració com a persona non grata del president del govern espanyol José María Aznar, com a protesta contra la Guerra d'Iraq (2003).

Trajectòria acadèmica i docent

Es va formar a la Universitat de Barcelona, on va obtenir el títol de llicenciatura en Filosofia i Lletres, secció Història Antiga, l'any 1970 i el títol de grau l'any següent: 1971. Entre 1970 i 1974, Joan Maluquer de Motes li aconsegueix el seu primer contracte universitari com a professor ajudant a la UB on imparteix puntualment l'assignatura de cultura ibèrica i tot seguit (1974) l'envia a Lleida com a funcionari interí del cos facultatiu de museus, a l'espera de les oposicions corresponents; a Lleida aquesta institució no va arribar mai a concretar-se. Aquesta etapa de la seva vida l'ha explicat ell mateix amb detall (Junyent 2013: 273-279), per la qual cosa m'abstindré d'estendre-m'hi gaire. Recollint el seu propi relat, assenyalaria

que són els anys en què, amb molt poques obligacions docents malgrat la plaça d'ajudant, aprofita per redactar, dirigida per Joan Maluquer, la seva tesi doctoral: *La filiación cultural del horizonte ibérico antiguo en tierras catalanas*, un treball en molts aspectes encara vigent, però que no va arribar a publicar-se. No n'he sabut mai la raó exacta, potser el desacord del mateix Maluquer amb algunes de les conclusions, però sé que l'Emili ha lamentat sempre no haver-ho fet. La va defensar l'any 1976 a la Universitat de Barcelona i va ser guardonada amb el premi extraordinari de doctorat l'any següent (1977).¹

Faig aquí un incís per insistir en la influència professional i fins i tot humana que la figura de Joan Maluquer ha tingut en la seva vida. Ell mateix ho ha reconegut (Junyent 1991; 2013; 2017) i ha fet pública la seva admiració vers ell en qualitat de mestre, investigador i acadèmic, a l'igual que ha manifestat el seu desacord amb algunes de les seves actuacions en aquests camps. Però, per damunt de tot, ha prevalgut un sentiment de gratitud immensa vers la persona. No hi ha dubte que la relació personal entre ambdós transcendí l'àmbit professional i que la pròpia família n'era conscient perquè, pocs anys després de la seva mort l'any 1988, la seva esposa Maria Bernet Ribera i fills li van demanar que actués com a mediador per poder llegar el fons bibliogràfic de l'insigne investigador a la Universitat de Lleida. L'acte s'oficialitzà el 22 de novembre del 2012.

En qualsevol cas i reprenent el fil descriptiu de la seva trajectòria acadèmica, l'any 1975, davant del futur incert de la carrera museística i atret per la vida universitària decideix emancipar-se del seu valedor i s'incorpora com a professor a temps parcial a l'Estudi General de Lleida, que aquell any havia passat a dependre una altra vegada de la Universitat de Barcelona.² L'arribada de l'Emili es produí un any després del trasllat (1974) dels estudis de Dret i Filosofia i Lletres a l'edifici del convent del Roser al carrer Cavallers, la qual cosa representava una millora significativa de les condicions de l'ensenyament ja que, per primera vegada, l'Estudi General va poder disposar d'un espai de biblioteca i despatxos per al professorat (Bellet 2010: 113). L'any 1978 es va incorporar l'Arturo Pérez i tots dos van romandre com a únics professors de les àrees d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga fins l'any 1987, quan

arribà a l'Estudi General la Núria Rafel, que des de l'any 1983 treballava a Lleida com a arqueòloga dels Serveis Territorials del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

Durant aquests anys inicials, tot i gaudir de contractes a temps complet, la situació laboral d'ambdós professors no deixava de resultar precària i hagueren d'esperar fins inicis dels anys vuitanta, quan la Universitat de Barcelona, sota el mandat del rector Antoni Badia Margarit, endegà una política d'ampliació i consolidació de les places de professorat (Barrull 2009: 51) i d'aquesta manera l'Arturo Pérez assolí la plaça de professor titular d'Història Antiga l'any 1984 i l'Emili la de Prehistòria l'any 1985. Posteriorment, l'any 1999, assoliria la plaça de catedràtic de Prehistòria, ja en el marc de la nova Universitat de Lleida.

D'aquests primers anys (1978-1986) penso que cal destacar també que des de l'any 1981 l'Emili va aconseguir que l'assignatura Arqueologia general (Historia, teoría métodos y técnicas) formés part dels primers cursos del pla d'estudis, però sobretot l'endegament, juntament amb l'Arturo, d'una sèrie de cursets d'arqueologia oberts a l'estudiantat, però adreçats especialment a llicenciats i professors d'arreu, que intentaven aprofundir en les problemàtiques més actuals del moment i a la vegada permetien d'alguna manera situar l'Estudi General a l'elit de l'ensenyament especialitzat en Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Els cursets, oficialment organitzats (i patrocinats) per l'ICE de la Universitat de Barcelona però coordinats inicialment per ells mateixos, es van endegar l'any 1980 amb l'Oswaldo Arteaga i es repetiren al llarg de divuit edicions fins l'any 1995, els darrers anys amb la col·laboració de la resta de la secció. Hi van passar investigadors i professors de reconegut prestigi, principalment de l'àmbit català i estatal, però també de l'àmbit internacional: Andrea Carandini, Yvon Garlan o Michel Py.³

1. Paradoxalment, la proposta per optar al reconeixement no la va fer el departament sinó l'antropòleg Claudi Esteva Fabregat.

2. Lleida havia començat a recuperar els seus estudis universitaris l'any 1966 impartint els ensenyaments del títol de Graduat Social de l'Escola Social de Barcelona. Posteriorment, l'any 1968, l'Estudi General de Lleida és reconegut oficialment com a centre d'estudis superior, dependent d'una fundació conjunta de la Paeria i la Diputació de Lleida i adscrit a la Universitat de Barcelona (UB); aquell any comencen a impartir-se els estudis de dret. El curs 1971-1972, després d'un primer assaig l'any 1970 com a extensió universitària de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UB, aquests estudis es deleguen a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB) i finalment l'any 1975 passen a dependre novament de la UB (Moreno 2006: 15). Durant aquesta primera etapa (1971-1974), les classes s'impartien a l'Antic Hospital de Santa Maria i va ser José Luis Maya (1949-2001 †) el primer professor de prehistòria que tingué l'Estudi General.

3. I. Oswaldo Arteaga (1980): *I Curset d'arqueologia de camp*.
II. Ricardo Olmos (1983): *La ceràmica grega d'època arcaica i clàssica a la península Ibèrica*.

III. Mercè Roca (1983): *La ceràmica romana imperial (terra sigil·lata)*.

IV. Andrea Carandini (1985): *Estratègia i anàlisi estratigràfica en l'arqueologia dels 80*.

V. Ferran Puig, Ramon Maria Puig i Núria Rafel (1986): *El Portal de Magdalena. Anàlisi d'una intervenció arqueològica*.

VI. Enric Sanmartí (1987). *Les ceràmiques de vernís negre (segles VI a I a.C.)*.

VII. Mª Eugènia Aubet (1988): *La colonització fenícia*.

VIII. Walter Pagnotta (1989): *Història i Arqueologia etrusca*.

IX. Enriqueta Pons (1990): *Hàbitats i estructures domèstiques a Catalunya*.

X. Yvon Garlan (1990): *Poliorcètica grega i fortificacions indígenes en el Mediterrani centre-occidental*.

XI. Jordi Estévez amb la col·laboració de Núria Juan-Muns, Jordi Martínez i Susana Casellas (1991). *Arqueozoologia*.

XII. Francisco Burillo (1991): *Tècniques d'anàlisi en arqueologia espacial*.

XIII. Consuelo Mata i Helena Bonet (1992): *Urbanismo y organización del territorio ibérico en la Edetania*.

XIV. Michel Py (1992): *Arqueologia i ordinadors. La informatització del registre gràfic*.

Figura 2. Festa de l'Acadèmia a la Sala Europa de Lleida l'any 1989. D'esquerra a dreta: Anna Oliver, Arturo Pérez, Emili Junyent, Núria Rafel i Maite Miró.

Com deia en explicar la meua pròpia trajectòria, en el pla d'estudis d'aquells anys només s'impartien a Lleida les assignatures comunes dels tres primers cursos i l'Emili i l'Arturo només ho feien a segon i tercer curs. El contacte amb els pocs estudiants amb vocació arqueològica era, doncs, molt reduït i el fet de marxar tot seguit a Barcelona provocava que molts preferissin seguir la seva carrera acadèmica allí, on hipotèticament tindrien més possibilitats d'èxit. No obstant això, hi va haver algunes excepcions i reconeguts investigadors, avui encara en plena activitat, com en Josep Gallart o l'Ignasi Garcés, van gaudir entre 1983 i 1986 de sengles beques predoctorals a l'Estudi General de Lleida, tutelades per l'Emili Junyent.

La incorporació de la Núria Rafel l'any 1987 (figura 2) —els estudis de dret i lletres ja s'havien traslladat a l'edifici del Seminari Diocesà l'any anterior— i poc després (1989) d'en Joaquín Ruiz de Arbulo van suposar un salt qualitatiu espectacular per a la consolidació de les respectives àrees de coneixement i per a poder constituir-se poc després com a grup d'acció conjunta en qualitat d'"Unitat d'Arqueologia,

Prehistòria i Història Antiga". Aquell mateix any 1987, l'antiga extensió de Lletres s'havia convertit en l'actual Facultat de Lletres, gràcies a la modificació dels estatuts de la Universitat de Barcelona el curs 1984-1985, la qual cosa va permetre que l'Estudi General es convertís en la Divisió VI de la UB, i consolidar-ne l'autonomia jurídica i organitzativa, l'estructuració amb els seus propis departaments i el reforçament, en definitiva, de la seva autonomia pel que respecta als ensenyaments (Barrull 2009: 51). La unitat s'integrà així en el macrodepartament de Geografia i Història, que gestionava una llicenciatura homònima amb diferents itineraris.

Aquell mateix any 1987 s'aconseguí crear el Laboratori d'Arqueologia, dedicat a la restauració i conservació de materials arqueològics, com un servei adscrit al departament (actualment constitueix un servei científicotècnic de la Universitat), el qual s'organitzà amb la figura d'un professor responsable (l'Emili) i un tècnic especialista, plaça que fou assolida per Carme Prats, encara avui coordinadora responsable del laboratori.

Faig aquí un incís en la recopilació de l'activitat acadèmica de l'Emili per comentar alguns aspectes de les actuacions generals de la unitat durant aquells anys, el protagonisme de les quals crec que és just repartir a parts iguals entre tots els seus membres. Tot i que els diferents professors/es s'implicarien més o menys en tal o qual projecte, existia un esperit de direcció col·legiada i les reunions per debatre els diferents temes eren sistemàtiques i constants.

XV. Paloma Cabrera i Ricardo Olmos (1993): *La ceràmica grega a la península ibèrica*.

XVI. Carlos Gómez Bellard (1993): *Eivissa fenícia i púnica. Estat de la qüestió i noves perspectives*.

XVII. Joan B. López (1994): *El registre d'excavació i la seva explotació informàtica*.

XVIII. Fernando Alonso, Pedro Vicente Castro, Joan Mestres, Rafael Micó i Josep M. Miró (1995): *Datació radiocarbònica i calibratge*.

Així, durant la dècada dels noranta la unitat, tot respectant els projectes de recerca individuals de cada investigador/a, emprengué diferents accions conjuntes, especialment projectes de suport al desenvolupament de l'arqueologia urbana. Mitjançant convenis amb l'Ajuntament de Lleida o, més puntualment, amb la Generalitat de Catalunya, s'aconseguí —entre altres aportacions que seria llarg desenvolupar— dissenyar un sistema informàtic de registre i gestió integral del patrimoni històric i arqueològic de la ciutat: Lleid'Arq (Lafuente, Ruiz de Arbulo 1995), el qual, amb canvis substancials pel que respecta al *software* utilitzat i al disseny informàtic, encara utilitza ara l'estructura conceptual del sistema. No obstant això, la reeixida més significativa fou la fundació l'any 1991 de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* (*infra*), una eina que, malgrat el reduccionisme geogràfic del nom, naixia amb la voluntat d'acollir també totes les novetats de la recerca arqueològica nacional i internacional, i de convertir-se en un òrgan de debat teòric, metodològic i social sobre l'actualitat de l'arqueologia en general.⁴

La unitat, de la qual l'Emili era el portaveu, es mantingué funcionalment com a tal quan, en el marc de la recentment constituïda Universitat de Lleida (1994), es va produir l'escissió l'any 1995 del Departament de Geografia i Història en tres nous departaments: Geografia i Sociologia, Història de l'Art i Història Social i Història. Va quedar adscrita a aquest darrer i, mantenint l'esperit d'acció conjunta, aconseguí el reconeixement com a "Grup de Recerca Consolidat" en la nova tipologia de grups que establia el Pla de Recerca i Innovació de la Generalitat de Catalunya (2005-2008): *Grup de Recerca en Arqueologia, Prehistòria, Història Antiga - GRAPHA*: SGR 2005 00798. Posteriorment, renovaria aquest reconeixement durant les convocatòries següents (2009 SGR 198; 2014 SGR 273), tot i que en aquesta darrera es va perdre el finançament. L'Emili, per decisió unànime, va signar com a investigador principal totes aquestes convocatòries, però val a dir que no va exercir mai una direcció centralitzada, ja que es respectava la gestió autònoma dels diferents projectes que integraven les activitats de recerca del grup.

Passant al capítol de la seva participació en les tasques de gestió general universitària, cal dir que la seva implicació ha estat, tot i que des de diferents fronts, gairebé constant fins l'any 2007, en què, després de set anys com a degà, decideix consagrar-se més intensament a la recerca, especialment a la fortalesa dels Vilars.

Ben aviat, doncs, l'any 1978, assumí el càrrec de coordinador d'estudis i delegat del degà de la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona —llavors l'historiador Emili Giralt—, tasca que desenvolupà fins l'any 1982. Posteriorment, l'any 1986, quan l'Estudi General —com ja he assenyalat abans— s'havia convertit en la Divisió VI de la UB,

fou nomenat de nou cap d'estudis de l'ensenyament de Geografia i Història i continuà exercint aquest càrrec després de la creació de la Facultat de Lletres (1987), fins l'1 de març de 1994, poc abans de finalitzar el procés constituent de la nova Universitat de Lleida amb l'aprovació pel Claustre dels seus Estatuts el 27 d'octubre d'aquell mateix any.

Des del 1993, però, la seva militància en el Sindicat Universitari de CCOO i l'èxit d'aquesta formació en els diferents comicis, l'havia portat a ser elegit president de la Junta de Personal Acadèmic, càrrec que desenvolupà fins l'any 1999 i que li permetia formar part, com a membre nat, del Claustre de la Universitat des d'on exercia la tasca d'agent social i portaveu de les reivindicacions del personal docent funcionari, en una època que la ideologia i el debat sobre el model d'universitat encara impregnaven l'activitat sindical.

Poc després, l'any 2001 fou elegit degà de la Facultat de Lletres, càrrec que —com he dit— desenvolupà durant dos mandats fins l'any 2007. Va emprendre aquesta nova etapa conscient de la conjuntura difícil que travessava la UdL i la facultat en particular, que des del curs 1996-1997, amb quasi 1.400 alumnes matriculats, havia passat a 600 el curs 2004-2005 i a més enfrontant-se a un repte nou, com era endegar el procés d'adaptació a l'Espai Europeu d'Educació Superior (EEES). Però ho va fer carregat d'il·lusió i energia i l'equip degà que el va acompanyar pot donar fe del ritme de treball constant i de la intensa dedicació que es va autoimposar.

No puc recollir aquí totes les aportacions que la seva tasca va comportar, però des de l'inici del seu mandat es marcà com a objectiu l'elaboració d'un Pla Estratègic de la Facultat, tasca que va desenvolupar amb una metodologia innovadora que es regia pel principi de la màxima participació del conjunt de la comunitat universitària i dels agents socials, incorporant a la vegada els serveis d'una empresa facilitadora amb experiència reconeguda (Momentum Networking & Management Worldwide) i l'assessorament de Josep Maria Bricall, com a valor afegit. El document resultant "Planificació estratègica de la Facultat de Lletres (2005-2010)" fou informat favorablement per la Junta de Facultat del 28 de juny de 2005, però —per raons de casuística molt diferent— no va arribar mai a implementar-se completament, ni durant el seu mandat, ni per part dels seus successors. El nou pla, pel que respecta a la docència, apostava entre altres coses per la fórmula del 3+2 que preconitzava la Declaració de Bolonya, però aquesta opció va quedar frenada tant a Catalunya com a la resta de l'Estat per l'oposició de les mateixes universitats.

No obstant això, la Facultat de Lletres fou la primera de Catalunya a adoptar de manera conjunta (set titulacions) la nova metodologia dels crèdits ECTS amb el suport d'un d'Ajut a Projectes d'Innovació Docent (2004-2005) que ell liderava i que finançava la UdL. Comptant amb el suport dels estudiants, endegà també un projecte d'elaboració del portafolis o carpeta de l'estudiant i un pla d'acció tutorial, en el marc dels plans pilot d'adaptació a l'EEES; reorganitzà els espais de docència i recerca de la facultat, posà en marxa un nou pla de seguretat i, en un altre ordre de coses, aconseguí que la nova

4. Crec que és just reconèixer que tant en la creació del laboratori com de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* fou decisiu el suport d'en Víctor Siurana, llavors president de l'Estudi General i més tard (1992-1993) president-rector de la Comissió Gestora de la Universitat de Lleida durant el seu procés constituent.

titulació de Comunicació i Periodisme Audiovisuals (2003-2004) tingués la seu a la Facultat de Lletres.

Pel que respecta a la docència, he de dir que és un d'aquells professors que gaudia donant classes i del contacte directe amb els estudiants. Va impartir docència tant en els estudis de llicenciatura/grau com en els programes de tercer cicle, que des de 1989 van incorporar-se a l'ensenyament de Lletres de la UdL. Impartia assignatures tant de l'àrea de Prehistòria com de les d'Arqueologia i Història Antiga, però crec que n'hi ha dues que cuidava amb especial afecte: Arqueologia general, que va impartir des de 1981 fins a la seva jubilació, i Cultura Ibèrica, que va aconseguir integrar en el pla d'estudis l'any 1996 i va desenvolupar també fins al final.

Durant l'estiu, va participar en totes les campanyes d'excavacions arqueològiques que es desenvolupaven als Vilars, i va fomentar des de l'inici que aquestes constituïssin una escola d'aprenentatge amb reconeixement oficial. D'aquesta manera, va promoure i dirigir l'any 1998 un curs de postgrau de formació d'investigadors i d'extensió universitària (12 crèdits): Anàlisi, excavació i gestió integral de jaciments arqueològics, que es desenvolupava als locals de l'Ajuntament d'Arbeca i al jaciment dels Vilars, el qual l'any següent es traduí en dos cursos sobre Investigació i gestió del patrimoni arqueològic, adreçats a llicenciats i estudiants amb un reconeixement de 6 crèdits de lliure elecció. Aquests cursos van comptar amb el suport econòmic del Patronat de Promoció Econòmica de les Terres de Lleida (Diputació de Lleida). Anys després, des del 2004 fins avui, les campanyes als Vilars es convertien en cursos teoricopràctics d'arqueologia de la Universitat d'Estiu de la UdL.

Ha dirigit, d'altra banda, nombroses tesis de llicenciatura, TFG i TFM i un total de cinc tesis doctorals.⁵

Trajectòria investigadora i producció científica

El terreny ha estat des de l'inici de la seva carrera la seva "biblioteca" preferida. És impressionant observar com, encara ara amb setanta-dos anys, vibra, s'emociona i s'apassiona en l'excavació, i transmet aquest sentiment a tots els que l'envoltem. Cada passada de paletí (o cada cop de pic, que és el seu instrument preferit) li genera una allau d'hipòtesis i qüestions

5. —1990. Ignasi Garcés: *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget (Aproximació a l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a les comarques de plana de les províncies d'Ossa i Lleida)*. Estudi General de Lleida.

—1991. Florencio Mayoral: *Análisis de las variables sociales reconocidas en las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo y reconstrucción de la sociedad en el Montsià-Bajo-Maestrazgo*. Universitat Autònoma de Barcelona.

—1997. Natàlia Alonso: *Agricultura a la plana occidental catalana durant la protohistòria*. Universitat de Lleida (Diploma de Doctorat Europeu i Premi Extraordinari de Doctorat).

—2000. Joan B. López: *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Universitat de Lleida (Premi Extraordinari de Doctorat).

—2018. Joan Bernal: *Les cisternes de Vilars (Arbeca, les Garrigues) i Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià). Aportacions a la caracterització de l'ibèric ple en l'àrea ilergeta a través de l'estudi dels materials ceràmics* (pendent de defensa).

Figura 3. L'Emili a l'excavació de Mas Boscà (Badalona, Barcelonès), l'any 1969.

que voldria resoldre abans de donar la següent. A la seva vora s'aprèn com cal plantejar-se preguntes abans, durant i després de l'excavació. Com ell mateix ha explicat (Junyent 2013: 275), va col·laborar amb Joan Maluquer en nombroses excavacions de variada cronologia i temàtica.⁶ També per encàrrec seu i en col·laboració amb Vicenç Baldellou, excavà el 1968 una casa ibèrica a l'*oppidum* de Mas Boscà (Badalona), que acabà resultant decisiva, atès que el seu estudi es convertí en la tesi de llicenciatura i va determinar la inclinació vers el món ibèric (Junyent, Baldellou 1972a; 1972b).

Mentre prepara la tesi doctoral (1970-1974) concentra la seva activitat en diferents *oppida* del territori ilerget a la recerca, en definitiva, de les dades que han de facilitar-li la informació necessària per poder dur-la a terme. D'aquesta manera, efectua diferents

6. L'any 1968 a la Cova de Berroberia (Urdax, Navarra): magdaleniana-azilià; el 1969 a la Cova de Muricecs (Llimiana, Pallars Jussà): musterià-edat del bronze; el 1970 al Barranc d'en Fabra (Amposta), necròpoli neolítica (Baldellou 1971-1972); el 1969-1970 al Camp Triangular del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà): ibèric; el 1970-1971 a la necròpolis ibèrica de Mianes (Santa Bàrbara, Montsià); el 1971 al poblat de la Ferradura (Ulldecona, Montsià): primera edat del ferro i al poblat ibèric del Molí de l'Espígol (Tornabous, l'Urgell), i el 1973 a l'*oppidum* de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell) (Junyent 2013: 275).

sondejos —“talls estratigràfics” en la terminologia del moment— a Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià) (Junyent 1973a; 1973b), els Vilars (Aitona, Segrià) (Junyent 1982c), el Pilaret de Santa Quitèria (Fraga, Baix Cinca) (inèdit) i el Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) (Junyent 1982a; Junyent, López 2015). En aquestes intervencions sovint hi participaven companys de carrera o promoció com Oriol Granados, Vicenç Baldellou, Francesc Gusi, Carme Olària, Miquel Cura, Francesc Tarrats, Rosario Navarro, Elisabeth Huntingford, Josep Tarrús... —esmentem els que jo sé— que després han esdevingut també referents de la recerca arqueològica catalana i peninsular i amb els quals l'Emili ha continuat mantenint una entrañable relació.⁷

La seva tesi va permetre, entre altres coses, replantejar a l'alça la cronologia de la iberització, reconèixer la importància de la presència fenícia en els seus orígens en tota la façana levantina, des de Múrcia fins a l'Hérault, i revaloritzar el paper dels ilergets dins del panorama general del món ibèric. Però crec que una de les seves aportacions principals d'aquesta etapa va ser emfasitzar en la necessitat d'un rigorós respecte a l'estratigrafia arqueològica en la metodologia d'excavació i registre, experimentant fins i tot amb aproximacions llavors innovadores com el mètode de “projecció a l'estrat”, que l'Oswaldo Arteaga, col·laborador del Deutsches Archäologisches Institut i de la Universidad de Granada, estava desenvolupant (Los Saladares, Oriola, Vinarragell, Borriana) i sobre el qual va ser convidat a impartir l'any 1980 el I Curset d'Arqueologia, abans esmentat. Les pràctiques es van efectuar en una nova intervenció al Tossal del Molinet i posteriorment el mètode també l'aplicaria en les excavacions de la Paeria de Lleida (*infra*).

Un cop fou a l'Estudi General, l'any 1975 tingué el seu primer contacte amb l'arqueologia urbana, el qual no pot dir-se que l'efectués amb gaire bon peu. Unes obres d'entrada desaconsellades a la plaça Sant Joan de Lleida (al llarg dels temps també plaça del Mercat, de la Constitució o d'Espanya) posaren al descobert les restes de l'absis de l'antiga església medieval de Sant Joan enderrocada l'any 1868. Aquesta interpretació li valgué l'enfrontament en solitari amb els arqueòlegs i les autoritats locals, fins i tot amb els tècnics de la Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, els quals, davant la presència de carreus encoixinats en la construcció, la interpretaven com un edifici romà. La lectura positiva de l'assumpte és que, tot i que de manera parcial i molt malmesos, es van documentar per primera vegada in situ alguns nivells d'època ibèrica tardana (segle II ANE), subjacents a altres d'època romana imperial (Junyent 1982e; 1983; Junyent, Pérez 1994; 1995; Gallart *et al.* 1985: 13-23).

L'interès per la ciutat, però, s'incrementà amb l'arribada a l'Estudi General de l'Arturo Pérez l'any 1978 i junts enprengueren un primer projecte de recerca específic: *Iltirda-Ilerda*, que comptà amb finançaments

diversos⁸ al llarg dels anys (1981-1986). Al marge de l'interès personal en l'estudi de les respectives èpoques, el projecte hauria de permetre construir sobre bases científiques sòlides, provinents d'excavacions rigoroses, una història de la ciutat fins llavors bastida quasi exclusivament a partir de fonts escrites i troballes fora de context. Ben aviat comptaren també amb la col·laboració en aquesta empresa (*infra*) de la Núria Rafel, que —com ja hem dit— l'any 1983 havia arribat a Lleida per exercir com a arqueòloga territorial.

D'aquesta manera, l'any 1981 endeguen les excavacions a les dependències subterrànies de la Paeria on, si ho plantejem en funció dels interessos, els resultats foren més propicis a l'Arturo ja que els nivells documentats se situaven en el segle I ANE i els segles IV-V DNE, i mancava l'etapa intermèdia.⁹ Es tractava, a més a més, de construccions marginals amb relació a la trama urbana de la ciutat, que poc aportaven així al coneixement de la *Ilerda* romana. Es documentaren també, en la part més propera al riu, les restes d'una potent construcció esglaonada, que s'interpretà com uns banys àrabs (Junyent, Pérez 1983; 1985; 1994; Gallart *et al.* 1985: 25-38). Més recentment (Lorient 2016) s'ha proposat que aquesta construcció podria formar part d'un port fluvial de l'antiga *Medina Larida*.

Junts dugueren a terme l'estudi d'altres jaciments romans del terme com la Fonteta del Grealó (Lleida, Segrià) (Junyent, Pérez 1982) i, amb la publicació dels resultats, aconseguiren que Lleida se situés davant la comunitat científica i l'opinió pública en general,¹⁰ en la llista de les ciutats romanes de Catalunya, en qualitat de jaciment amb un gran potencial arqueològic que calia investigar i preservar (Junyent, Pérez 1983).

I és que durant aquells anys, que coincidiren amb la realització de l'excavació de l'Antic Portal de Magdalena (1984-1987), el tractament de les restes arqueològiques en sòl urbà constituïa un debat obert tant a Lleida com a la resta de ciutats catalanes. No puc ara tractar aquest tema amb detall, però per aquelles dates la Paeria duia a terme modificacions

8. Paeria de Lleida, Vicerectorat d'Investigació de la Universitat de Barcelona, entre altres.

9. Excavacions posteriors efectuades l'any 1997 per Xavier Payà en una sala contigua, van documentar també un mur d'època flàvia, amb la qual cosa no sembla que tot l'indret estigués deshabitat durant l'Alt Imperi (Gil *et al.* 2001: 163).

10. Els debats a la premsa local eren especialment freqüents durant aquells anys i l'Emili i l'Arturo no dubtaren a utilitzar aquesta plataforma com un mitjà per sensibilitzar l'opinió pública envers la protecció del patrimoni. En recullo alguns exemples:

- JUNYENT, E. (1985). La Magdalena y la arqueología de la ciudad (I). *Segre*, Lleida, 22 de gener de 1985.
- JUNYENT, E. (1985). El arqueólogo ante la conservación de los restos (II). *Segre*, Lleida, 23 de gener de 1985.
- JUNYENT, E. (1985). La Administración ante la conservación de restos arqueológicos (y III). *Segre*, Lleida, 24 de gener de 1985.
- JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1985). Los sótanos de La Paeria y la historia antigua de Lleida. *Segre, Cultura*, Quadern 81, Lleida, 7 d'abril de 1985.
- JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1986). El Portal de Magdalena y la arqueología de la ciudad. *Segre, Cultura*, Quadern 117, Lleida, 1 de juny de 1986.

7. La comunitat científica ha sofert en els darrers anys la pèrdua prematura d'alguns d'ells: Miquel Cura (2002), Francesc Gusi (2012), Vicenç Baldellou (2014); des d'aquí vull fer públic el meu record i modest homenatge vers tots ells, tant pel que van aportar a l'arqueologia com per la seva vàlua humana.

substancials en el Pla General Municipal del 1979, que es concretaren en l'elaboració de diferents Plans Especials com el del Canyeret (1983) o el del Centre de Lleida (1986), i el debat al respecte estava més viu, inclús, que en altres ciutats.

És en aquest punt que, juntament amb la Núria Rafel, formaren pinya en la defensa de la necessitat del tractament unitari de la ciutat com a jaciment, d'una planificació de les intervencions i d'una gestió de les dades centralitzada (Junyent, Pérez, Rafel 1985; 1988; 1989a; 1989b). En qualsevol cas, la Paeria fou la darrera excavació efectuada per la Universitat a la ciutat,¹¹ ja que, de mutu acord amb l'Ajuntament, es decidí que l'estratègia correcta era potenciar la creació d'un servei municipal d'arqueologia i reconduir la col·laboració a la preparació d'un sistema unificat de registre —l'esmentat *Lleid'Arq*— i a potenciar la revista d'arqueologia i el laboratori de restauració; així, l'any 1992 es dotà, com a primer pas, una plaça d'arqueòleg municipal que ocupà Anna Oliver (Gil 2017).

Aquelles primeres accions conjuntes constituïren l'embrió d'una relació que, amb intensitat variable, s'ha mantingut estable fins avui i un dels fruits més significatius fou la implicació de la Paeria en la creació l'any 1990 de la sèrie *Monografies d'Arqueologia Urbana* i de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* l'any 1991,¹² la qual a més a més aglutinava també la Diputació de Lleida a través de l'Institut d'Estudis Ilerdencs; és a dir, el conjunt d'institucions actives en matèria d'arqueologia a la ciutat i al territori. La sèrie monogràfica malauradament no va tenir continuïtat i desaparegué l'any 1993, després de publicar-ne cinc números.

Durant aquests anys, però, l'Emili no abandona tampoc la recerca en protohistòria, ara orienta la seva activitat de camp cap al substrat receptor del procés d'iberització. Així, juntament amb Josep Gallart —el seu primer becari predoctoral (1983-1986)— i el Grup de Recerques Arqueològiques de "La Femosa" (Artesa de Lleida) efectuen una intervenció a la necròpolis de la primera edat del ferro de la Pena (Torregrossa, Pla d'Urgell) l'any 1977 (Junyent 1982d)¹³ i l'any 1979 duen a terme un nou sondeig al poblat de la Pedrera (Vallfogona de Balaguer-Tèrmens). Participa també (1981-1983) en una intervenció conjunta amb membres del Servei d'Arqueologia de l'IEI (Joan

Figura 4. Excavació del Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell), l'any 1973. A l'esquerra, Josep Tarrús; al centre, l'Emili.

Ramon González i Josep Ignasi Rodríguez) i de la UAB (Josep Lluís Maya) en l'excavació del poblat del bronze final de Carratalà (Aitona, Segrià) (Junyent *et al.* 1983), actuació que no veié la llum, però, fins molts anys més tard (Junyent *et al.* 2002).

L'excavació del poblat de la Pedrera, publicada en una monografia alguns anys després (Gallart, Junyent 1989), crec que fou l'espoleta que provocà un canvi significatiu en la seva visió de la protohistòria a la plana occidental catalana. És una llàstima que aquest llibre, editat per la UdL en la col·lecció "Espai i Temps", no tingués la difusió que mereixia. El jaciment, excavat per Joan Maluquer l'any 1958, constituïa un referent dins la protohistòria catalana perquè es tractava de l'única estratigrafia de referència per observar la transició sense solució de continuïtat entre els Camps d'Urnes, la primera edat del ferro i l'època ibèrica. A més, amb algunes llacunes temporals (Ruiz Zapatero 1985), podia contrastar-se amb l'evolució de la necròpolis homònima¹⁴ i, de retruc, posava damunt la taula temes rellevants com l'origen de la primera edat del ferro a Catalunya.

La continuïtat entre el primer ferro i l'època ibèrica ja l'havia observat al Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell) (figura 4), però constituïa també una dada aïllada que requeria contrastació. El poblat de la Pedrera no tan sols ho confirmaria, sinó que a més a més posaria de manifest la presència de nivells pre Camps d'Urnes, anteriors al bronze final II, amb arquitectura en pedra. Aquesta dada el porta de seguida a interessar-se per l'origen del fenomen a partir d'incidir en temes com l'origen del sedentarisme a la plana i l'evolució de les pràctiques productives.

14. L'Emili també s'interessà per la necròpolis i poc després va encarregar a na Mercè Plens una revisió al respecte, que culminaria amb la seva tesi de llicenciatura (Plens 1986).

11. Tot i així, durant els anys 1994-1995, el llavors acabat de crear Grup d'Investigació Prehistòrica (*infra*) col·laboraria en l'excavació efectuada dins del terme municipal de Lleida en el jaciment de Roques del Sarró (Equip Sarró 2000).

12. Per part del llavors encara Estudi General de Lleida, formaven part del nucli fundador de la revista: Emili Junyent, Joan B. López, Arturo Pérez, Carme Prats, Núria Rafel i Joaquín Ruiz de Arbulo, que constituïren el primer Consell de Redacció, i Àngel Lafuente, que actuà com a secretari. Durant aquests primers anys (1991-1995), la direcció es feia de manera conjunta; posteriorment fou assumida per Joaquín Ruiz de Arbulo (1996), Emili Junyent (1997), Francesc Tuset (1998), Arturo Pérez (1999 i 2005-2009), Núria Rafel (2000, 2003-2004 i 2010-2013), Joan B. López (2001-2002) i Natàlia Alonso, des del 2014 fins ara (Alonso 2015: 8).

13. D'aquesta intervenció només en va publicar un breu avanç. L'estudi el dugué a terme Josep Gallart en el marc de la seva tesi de llicenciatura (Gallart 1982), de la qual en va publicar després un petit treball monogràfic (Gallart 1988).

Pel que respecta al primer problema, duu a terme una actualització exhaustiva de les dades existents des de l'eneolític i, pel que respecta al segon, compta de seguida amb les aportacions de Natàlia Alonso, a la qual dirigia la tesi de llicenciatura (Alonso 1992) i que, juntament amb Ramon Buxó (Alonso, Buxó 1989; 1995), estudiaven les restes paleobotàniques de la Cova de Punta Farisa (Fraga, Ossa), un abric del bronze mitjà, excavat per José Luis Maya els anys 1988-1989 (Maya, Francés, Prada 1993).

En el col·loqui d'Arles de 1989: *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale* (Junyent 1989) presenta per primera vegada les línies mestres d'un nou constructe teòric en el qual l'aparició reconeguda d'un primer urbanisme a la plana durant el bronze final II (els Camps d'Urnes antics) ja no és vista com un fenomen sobtat i importat, sinó com hereu d'una evolució interna del poblament que s'inicia amb l'aparició de les primeres aldees estables durant el bronze antic i continua amb el desenvolupament dels primers poblats amb arquitectura en pedra durant el bronze mitjà-recent.

La relativització de la incidència dels Camps d'Urnes s'accentuà amb la publicació dels primers resultats arqueobotànics de Punta Farisa, en els quals es demostra la pràctica plenament desenvolupada, ja durant el bronze mitjà, d'una agricultura tant de cereals d'hivern com de primavera (Alonso, Buxó 1989; 1995), i s'accentuà més quan aparegueren els resultats de la necròpolis dels Castelletes-II (Royo 1996), en els quals es fa palès que el nou ritual de la incineració tampoc s'adopta de manera sobtada durant el bronze final-II i que no es generalitza fins als Camps d'Urnes Recents (bronze final-III). Les diferents reflexions sobre l'autoctonisme i la singularitat del procés respecte a la resta del nord-est peninsular són gradualment publicades (Junyent 1991a; Junyent, Lafuente, López 1994) i al col·loqui de Lió de l'any 1998: *¹⁴C et Archéologie*, es proposa per primera vegada (Alonso *et al.* 1999) l'existència d'un grup cultural específic durant l'edat del bronze a la plana occidental catalana, el grup del Segre-Cinca, i un marc cronològic renovat a partir de noves datacions absolutes, que l'equip havia obtingut en el marc d'un projecte de recerca específic.

La crítica de la validesa del concepte dels Camps d'Urnes va anar madurant, considerant-los un constructe arqueològic superat i inexistent en la realitat, basat en l'ús i abús del mateix concepte de "cultura arqueològica", de tal manera que l'Emili fins i tot reclamà, de vegades amb vehemència provocadora, el seu abandonament (Junyent 2002a: 32). Per aquelles dates, jo havia recollit el testimoni d'aquest nou discurs i sota la seva direcció desenvolupava la meua tesi doctoral (López 2000) en la qual la caracterització d'aquest grup constitueix l'eix central.

La comunitat científica catalana i de la resta de l'Estat ha acceptat amb reserves aquesta nova formulació, però ningú l'ha refutada i continua sent l'eix que regeix l'activitat investigadora de l'equip.

La fortalesa dels Vilars

L'any 1985 es van endegar les excavacions arqueològiques als Vilars (Arbeca, les Garrigues) sota el

guiatge d'Ignasi Garcés (llavors becari predoctoral de l'Emili) i ell mateix. L'Emili coneixia l'existència del jaciment des de l'any 1974 i, com ell explica, "tot va començar amb una capsa de sabates",¹⁵ una capsa amb materials dels Vilars que un estudiant li va mostrar quan era a Tarragona i que poc imaginava seria decisiva en el desenvolupament de la seva activitat investigadora (figura 5).

Jo no sé què hauria passat si hagués obtingut el suport per part de les institucions per endegar un projecte de recerca i recuperació patrimonial global en el Baix Segre,¹⁶ fita que s'havia plantejat després de la intervenció de neteja, consolidació i aixecament planimètric de l'*oppidum* de Gebut (Soses, Segrià) l'any 1987, un jaciment vers el qual sentia una atracció especial com a principal exponent llavors de l'urbanisme ilerget. Però, per sort o no, la Història el va portar a concentrar tots els seus esforços als Vilars. No m'estendré ara en la història de les investigacions en el jaciment, relat que hem publicat recentment (Junyent 2014a; Junyent, López 2016), però sí que incidiré en alguna de les seves principals aportacions i en un aspecte menys conegut com és el paper del grup de recerca que es va crear al seu voltant: el Grup d'Investigació Prehistòrica, el qual d'alguna manera constitueix l'escola que llega per al futur.

Pel que respecta al jaciment, la descoberta de la fortalesa amb les seves singulars característiques, entre elles l'existència d'un camp frisó, va obrir un inesperat camp de recerca que ha permès aportar al coneixement sobre el món ibèric ilerget aspectes desconeguts, tant sobre el substrat existent durant la primera edat del ferro (775-550 ANE) com sobre el seu propi desenvolupament econòmic i social durant els segles posteriors (550-300 ANE).

Al mateix temps, l'estudi de la seqüència interna del jaciment ha permès construir un discurs que afecta el conjunt de la llergècia oriental i avui se sap que en aquesta àrea es va produir durant els segles VIII-VI ANE un procés de jerarquització territorial dels assentaments, articulada al voltant de centres de poder fortificats, dels quals la fortalesa dels Vilars, amb les seves espectaculars i ostentoses defenses (muralla, torres, camp frisó, fossats), n'és avui el referent més emblemàtic i més ben conegut, però existien també al Molí de l'Espígol (Tornabous, l'Urgell), a Plaça del Vell Pla a Guissona (la Segarra) o al Castell de l'Albi (les Garrigues). Aquesta estructuració, segurament, va experimentar modificacions a inicis de l'ibèric antic (550-450/425 ANE), però alguns d'aquests nuclis van continuar mantenint la seva hegemonia fins i tot

15. "Emili Junyent Sànchez, fill adoptiu d'Arbeca", entrevista publicada pels editors de la revista d'Arbeca *La Borrassa*, n 13, juliol 2008: 38-41.

16. La necessitat d'aquest projecte la va formular en la memòria de la intervenció: JUNYENT, E. (1987). *El poblat ilerget de Gebut (Soses, Segrià). Memòria de 1987 i proposta per a 1988*. Estudi General de Lleida, Lleida. <<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/9074?show=full>>. Per aquelles dates, la Núria Rafel (IP) havia endegat també un projecte, finançat pel Ministerio de Educación y Ciencia, sobre el món funerari en aquesta àrea: PB88-0455: *Necrópolis tumulares del Valle del Segre y Bajo Aragón. Caracterización e interacciones. Su relación con los aportes europeos y mediterráneos*, en el qual l'Emili també hi col·laborava.

Figura 5. Inici de l'excavació de la muralla dels Vilars d'Arbeca l'any 1987.

durant l'ibèric ple (450/425-200 ANE) (Junyent 2015; Junyent, López 2015, amb la bibliografia). A més a més, la lectura poliorcètica dels elements més significatius de la fortificació (rampa, pou-cisterna, fossat) han suposat una aportació clau a la comprensió de la filiació i la complexitat de la fortificació ibèrica i a qüestions bàsiques sobre la guerra ibèrica (defensa passiva/defensa activa, setge i assalt...) i, més indirectament, a temes concrets com la gestió i els usos de l'aigua, el cavall o els mercenaris. Igualment, la interpretació en el territori ha convertit la fortalesa en paradigma d'un dels camins del trànsit dels cabdillatges vers l'estat arcaic.

D'altra banda, un ampli projecte de recerca interdisciplinari ha permès caracteritzar els trets específics de les pràctiques agrícoles i ramaderes al llarg de tota la seqüència i el desenvolupament d'una siderúrgia local des d'inicis del segle VIII; la producció comunitària i centralitzada de productes tan bàsics com el pa, símptoma d'una estructura social interna fortament cohesionada, almenys des d'inicis del segle VII ANE; el processament dels cereals amb una tecnologia innovadora com és el molí rotatori de palanca des de l'ibèric antic, o obtenir un ampli ventall de dades que ens informen sobre l'evolució de la cultura material (ceràmiques, objectes metàl·lics), el comerç (vaixel·la de luxe, productes exòtics com el peix marí...) o les pràctiques relacionades amb el món simbòlic i religiós: temples públics, enterraments en l'hàbitat de fetus de cavall, perinatals, oviscaprids... (Junyent, López 2016, amb la bibliografia).

Aquesta és una ràpida síntesi, darrere de la qual hi ha moltes pàgines escrites i molts viatges arreu del país i d'Europa per donar a conèixer els resultats obtinguts en congressos i reunions científiques i aconseguir per part de la comunitat científica i les institucions gestores del patrimoni el reconeixement de la importància dels Vilars. Són desenes d'articles, que d'alguna manera supleixen l'absència d'una monografia (o vàries) de síntesi, una de les mancances que alguna vegada se li ha retret i que en aquests moments intentem pal·liar. Els Vilars, però, també ha constituït una de les fonts d'informació bàsiques per al desenvolupament de les tesis doctorals —ja esmentades— de la Natàlia Alonso, la meua o, més recentment, de l'Ariadna Nieto (2012), en aquest cas codirigida per l'Armelle Gardeisen i jo mateix; de l'Andrés Currás (2012), dirigida pel Santi Riera; de la Sílvia Vila (2018), codirigida per la Natàlia Alonso i la Raquel Piqué, i finalment la del Joan Bernal.

Però el fet que m'agradaria ara posar en valor és que aquests resultats s'han obtingut en el marc de l'aplicació constant de metodologies de recerca innovadores, que també han contribuït a l'avanç de l'arqueologia catalana i la recerca en general. Esmentaré només dues aportacions. La primera afecta el concepte intrínsec d'investigació arqueològica. Quan després dels dos primers anys d'intervenció preventiva (1985-1986) s'endega el primer projecte de recerca en el jaciment, es defineix una estratègia i metodologia d'intervenció, que avui sembla normal, però que en aquells moments era pionera en alguns dels seus

aspectes parcials i com a concepció global aplicada a la protohistòria: l'excavació en extensió (fora dels nuclis urbans), l'aplicació del sistema de registre Harris-Lattes, la informatització integral del registre i, al meu entendre la més important, el disseny d'un ampli projecte de recerca interdisciplinària simultània (paleoecològica i paleoeconòmica), que es fonamentava en la implementació d'un protocol de recollida sistemàtica de mostres, d'acord amb les necessitats de cada disciplina.¹⁷ Jo mateix vaig valorar ja fa temps (López 1991a) la novetat d'aquests aspectes i l'equip va donar a conèixer també els principis generals d'alguns d'ells (Garcés *et al.* 1991; Junyent, López, Oliver 1992), per la qual cosa no m'estendré ara en aquest tema.

Investigant la difusió

La segona aportació, menys visible però amb moltes hores de treball darrere, és l'aplicació de les TIC a la difusió del patrimoni historicoarqueològic. En efecte, l'any 1996 l'Emili estableix contacte amb Jesús Lorés, llavors director del Grup de Recerca Interacció Humà Ordinador (GRIHO) del Departament d'Informàtica i Enginyeria Industrial de la UdL, i s'endega un procés de treball conjunt que malauradament es va interrompre arran de la mort inesperada d'aquest l'any 2006.

L'Emili sempre ha tingut dificultat amb el maneig dels ordinadors (ho sento, però ho havia de dir), però també ha tingut sempre molt clar el que voldria que fessin. I llavors un dels temes que li preocupaven era poder dotar la fortalesa del volum necessari per fer-la comprensible, tant sobre el terreny com —i aquesta era la novetat— de manera virtual. El Jesús Lorés crec que no havia treballat mai amb el patrimoni arqueològic, però la idea el seduí i es bolcà de forma desinteressada i generosa en l'empresa.

Durant la dècada dels noranta el debat sobre la funció social de l'arqueologia, la conservació i restauració, els models de presentació dels jaciments al públic i la difusió dels resultats estava plenament actiu a tot l'Estat (Ruiz Zapatero 1998). L'ús de les restitucions en 3D i la infografia en general tot just començava i el que estava de moda eren les recreacions en 3D, eina que als Vilars també s'havia utilitzat de la mà de dibuixants com Francesc Xavier Hernández o Francesc Riart.

Amb rigorós respecte vers les planimetries, als Vilars s'havia efectuat un primer tempteig de restitució virtual amb la publicació d'un CD de 6" (GIP - GRIHO 1998), que ara provoca un somriure, però també es planificà un projecte més ambiciós i completament innovador, almenys a casa nostra (figura 6.1). Es tractava de convertir la realitat virtual en una eina, no sols de difusió, sinó també de recerca: la realitat virtual com a extensió del registre arqueològic (Alonso *et al.* 2000b). L'objectiu era crear una base de dades

Figura 6. Evolució de les restitucions virtuals del jaciment: 1. (GIP-GRIHO 1998); 2. (GIP-GRIHO 2005); 3. (GIP- J. R. Casals 2016).

d'objectes tridimensionals que permetés representar de manera automàtica les planimetries 2D amb una *interface* que, a més a més, possibilités la representació a partir de variables com la cronologia o la ubicació espacial. El sistema de registre, orientat a fets arqueològics, estava preparat per al repte, però evidentment es feia necessària una tasca de programació *ex novo* i una infraestructura informàtica (*software* especialment) que el mercat no havia previst.

El projecte no va reeixir completament, però es donaren alguns passos en aquesta direcció com la restitució de la topografia antiga incorporant elements de paisatge en un segon vídeo i CD (GIP, GRIHO 2001; 2005), que també suposava un avanç

17. Un projecte similar de recerca interdisciplinària, utilitzant també el mètode d'excavació en extensió i el sistema de registre Harris-Lattes, es va endegar simultàniament l'any 1987 a l'Illa d'en Reixac (Ullastret, Baix Empordà), en l'excavació dirigida per M. Aurora Martín i Enriqueta Pons (López 1991b; Buxó *et al.* 1992).

i una novetat respecte a les aplicacions existents (figura 6.2).

En aquest context i comptant amb tota la feina feta, s'endegà encara un nou projecte consistent en el disseny d'una visita al jaciment amb la tecnologia de la realitat augmentada, una altra eina que llavors era també completament innovadora. Es tractava de dissenyar un sistema interactiu basat en el Model de Procés Centrat en l'Usuari o DUTCH Model (Designing for Users and Tasks from Concepts to Handles), que permetia combinar el món real amb el virtual segons el perfil de l'usuari i que es desenvolupava seguint un circuit predefinit dins del jaciment amb diferents punts d'observació. El projecte va ser presentat en els principals congressos d'arreu d'Europa i Amèrica sobre les CAA (Computer Applications in Archaeology) i HCI (Human Computer Interaction)¹⁸ i va implementar-se un prototipus sobre tauleta PC, que també fou sotmès a avaluacions tipus Focus Group per part dels usuaris (Vidal *et al.* 2007). En línies generals, els diferents tipus de públic van gaudir de la visita però es va fer evident la necessitat d'una major transparència del sistema i major adaptabilitat a determinats sectors com els infants, així com la poca operativitat de les tauletes existents en el mercat, massa feixugues i poc aptes per ser utilitzades en espais oberts.¹⁹

El projecte es va aturar, però recentment ha pogut reprendre's sota paràmeres conceptuals diferents amb una *app* per a telèfons mòbils, que permet una visita al jaciment on l'espectador accedeix a imatges virtuals renovades (figura 6.3) i explicacions escrites o orals dels punts que visita, segons les seves preferències. Aquest recurs es va incorporar l'any 2017 i es pot descarregar des de qualsevol dispositiu mòbil o tauleta a *Play Store* (Android) o *App Store* (iOS), cercant per "Vilars d'Arbeca".²⁰ És evident que ara ja no constitueix cap novetat, però continua palesant la voluntat de l'equip de mantenir-se al dia respecte qualsevol novetat relacionada amb la difusió del coneixement.

El Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP)

La veritat és que no recordo quin any vam decidir constituir-nos com a grup d'investigació, ni existeix cap acta fundacional d'aquest fet. Crec que va ser arran de l'obtenció del primer projecte homologat pel

Ministerio de Educación y Ciencia l'any 1992, però, en qualsevol cas, des de l'endegament del projecte de recerca als Vilars l'any 1987, la direcció s'efectuava en equip i s'actuava com a equip, independentment de la posició acadèmica dels seus membres, llavors l'Emili, l'Ignasi Garcés, l'Àngel Lafuente i jo mateix.

Per liderar un grup no n'hi ha prou amb tenir més experiència o més coneixements que la resta, cal també saber "gestionar" les persones i sobretot saber establir els mecanismes que facilitin la seva cohesió interna: que els seus components s'hi identifiquin i se sentin participants tant de la direcció estratègica com en el dia a dia. L'Emili tenia molt clar això, així com la convicció, gens trivial, que els articles se signarien col·lectivament i per estricte ordre alfabètic. Si observeu la bibliografia adjunta en aquest homenatge, podreu comprovar com el seu nom queda molt sovint diluït enmig de llargues llistes d'autors, quan per aclamació i *de facto* ell era l'investigador principal del grup. No sempre és aquesta la pràctica habitual en els mitjans acadèmics i menys ara que el mateix sistema ha imposat la competència individual i els currículums personals per damunt del funcionament cooperatiu dels equips de recerca.

El GIP va continuar creixent amb entrades i sortides de persones diferents, perquè l'únic requisit per formar-ne part era implicar-se i treballar en el projecte, decisió absolutament personal, tant del personal vinculat a la UdL com del que per raons diverses havia perdut aquest lligam. Per desgràcia, l'equip no va poder assolir mai una captació de recursos estable i retenir molts investigadors/es que van haver de cercar la seva subsistència per altres mitjans. En qualsevol cas, els Vilars i altres projectes van esdevenir una escola d'excavació per a estudiants de tot el país i també han estat una escola de direcció per als que han volgut anar una mica més enllà (figura 7).

El grup s'acollia a totes les convocatòries de subvencions del Departament de Cultura, però també, des del 1992 fins l'any 2015, va gaudir de sis projectes consecutius homologats pel Ministerio de Educación y Ciencia, tots ells —tot i la direcció col·lectiva— amb l'Emili com a IP:

- PB92-0148, *Primera Edad del Hierro y Época Ibérica en la Catalunya occidental. Territorio y asentamientos*

- PB96-0419, *Un modelo singular de la transformación de las sociedades segmentarias en sociedades complejas: el Valle del Segre (II-Ier milenio ANE)*

- BS02001-0523, *De la aldea a la ciuitas. Materialidad e ideología: contrastación de modelos en el noroeste del Mediterráneo. II y I milenios ANE*

- HUM2005-06384/Hist, *Las transformaciones sociales a través de los espacios de la vida y la muerte en el noroeste del Mediterráneo durante el II y I milenios ANE*

- HAR2008-05256, *La arquitectura del poder en el Valle del Segre y el Mediterráneo noroccidental durante el III y el I milenio A.N.E.*

- HAR2012-36877, *Producción, consumo y poder en el valle del Segre y en el Mediterráneo noroccidental durante el III y el I milenio A.N.E.*

En aquests projectes, els Vilars i a partir de 1996 Minferri (Juneda, les Garrigues) constituïen els vai-

18. Berkeley (EUA) (Aguiló, Lorés, Junyent 2001); Salamanca (Alonso *et al.* 2001); Patras (Grècia) (Balaguer *et al.* 2001); Rosstock (Alemanya) (Granollers *et al.* 2002a); Leganés (Granollers *et al.* 2002b); Barcelona (Tartera *et al.* 2003).

19. Al llarg de tot aquest procés crec que és just fer constar la gran implicació en els diferents projectes d'Enric Tartera i Ares Vidal, llavors becaris predoctorals de l'Emili (2002-2006 i 2003-2007, respectivament).

20. El projecte es va endegar l'any 2016 en el marc de la FECYT: "La Ciència no s'aprèn a la xarxa. Apropar el mètode científic a les aules de secundària", que desenvolupava el grup de recerca "Didàctica de la Història, la Geografia i altres Ciències Socials (DHIGECS)" de la Universitat de Barcelona (IP: Dr. Joan Santacana). Els continguts científics els va aportar el GIP, la conceptualització i disseny el DHIGECS, i el desenvolupament de l'*app*, l'empresa Develop Software. Les noves restitucions virtuals les va dur a terme Josep Ramon Casals.

Figura 7. L'equip del GIP amb l'Ignasi Garcés durant la festa del 20è aniversari de les excavacions als Vilars l'any 2005. D'esquerra a dreta, drets: Òscar Escala, Ariadna Nieto, Andreu Moya, Joan B. López, Enric Tartera i Emili Junyent; asseguts: Anna Colet, Àngel Lafuente, Natàlia Alonso, Ares Vidal, Montse Gené i Ignasi Garcés.

xells insígnia de la recerca. Ben aviat, però, s'amplià l'horitzó cronològic de la investigació (III - I mil·lenni ANE) i el marc geogràfic (el Mediterrani occidental). Les pràctiques econòmiques, les transformacions socials, la ideologia... constituïen els àmbits de recerca d'un discurs que s'articulava entorn de l'explicació de l'emergència del poder i les seves diferents manifestacions. Per dur-ho a terme, es comptava amb un ampli equip de col·laboradors d'equips catalans i estrangers,²¹ especialistes en matèries diverses, als quals cal reconèixer la seva contribució a la consolidació del propi equip i al reconeixement obtingut en el si de la comunitat científica.

D'altra banda, per poder desenvolupar-los el GIP va assumir altres projectes, finançats tant per l'Administració

com per l'empresa privada,²² la direcció dels quals mai va voler assumir personalment, la qual cosa vam fer l'Àngel Lafuente, la Natàlia Alonso o jo mateix. Crec que també és just manifestar, però, que sempre vam comptar amb el seu suport i assessorament.

En aquest context, una altra iniciativa, que penso que cal enaltir per l'esforç que suposava, va ser compaginar la temàtica parcial o global d'aquests projectes amb l'organització de reunions científiques i *workshops* que constituïen un escenari perfecte per a la posada en comú de les investigacions en curs o per rebre les aportacions d'altres equips. Les diferents comunicacions, d'altra banda, es publicaven immediatament a la *Revista d'Arqueologia de Ponent*

21. Esmentaré només els més assidus, com la Bibiana Agustí (In Situ S.C.P. - antropologia), el Josep Lluís Ribes (Institut d'Estudis Ilerdencs - difusió), el Josep Gallart (SS.TT. de Cultura de Lleida) i la Carme Rovira (Museu d'Arqueologia de Catalunya - arqueometal·lúrgia), la Rosa M. Poch i el Carles Balasch (Departament de Medi Ambient i Ciències del Sòl de la Universitat de Lleida - geomorfologia, edafologia), el Santi Riera (Universitat de Barcelona - palinologia), la Mercè Bergadà (Universitat de Barcelona - micromorfologia), la Raquel Piqué (Universitat Autònoma de Barcelona - antracologia), el Dominique Garcia (Université d'Aix-Marseille - urbanisme) o l'Armelle Gardeisen (UMR 5140 del CNRS - arqueofauna).

22. Entre els més significatius, l'excavació del Vilot de Montagut (Lleida) (Alonso *et al.* 2002) i Minferri (Juneda, les Garrigues) (Equip Minferri 1997) arran de la construcció del Tren d'Alta Velocitat (AVE); l'excavació generada per la construcció del canal Segarra-Garrigues de les estàtues-menhir i el dolmen dels Reguers de Seró (Artesa de Segre, la Noguera) (López, Moya, Martínez 2015), posteriorment traslladades a un museu monogràfic construït *ex professo* i objecte de valoracions contraposades (Junyent 2015b); l'excavació de la Cova de Montanisell (Sallent-Coll de Nargó, Alt Urgell) (Armentano *et al.* 2008), coordinada pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, o l'excavació del poblat de Vincamet (Fraga, Osca) (Moya *et al.* 2005), codirigida amb la Direcció General de Aragón (Javier Rey) i finançada per la UTE Fraga.

i constitueixen encara ara referències de rabiosa actualitat en les seves respectives temàtiques.

Destacaré la reunió celebrada a la Universitat de Lleida i Arbeca l'any 2003 sobre *Chevaux-de-frise* i fortificació en la primera edat del ferro europea, la qual va suposar la posada al dia amb investigadors nacionals i europeus d'una problemàtica que no havia estat abordada des dels treballs de P. Harbison als anys setanta (Harbison 1971; 1979) i que va possibilitar la publicació d'un volum (Alonso *et al.* 2003) que restarà vigent durant molts anys com l'estat de la qüestió sobre el tema.²³

Una producció científica diversificada

No voldria acabar aquest apartat sense un comentari general sobre les seves publicacions. He pogut recollir un total de 177 treballs, entre ells 15 llibres i la resta són articles apareguts en les principals revistes de l'àmbit català i estatal (63) o en obres col·lectives, generalment actes de congressos nacionals i internacionals (84). La major part —alguns els he anat citant— estan relacionats amb la investigació, però he de destacar altres facetes de la seva activitat difusora com les contribucions en revistes i obres generals de divulgació (*infra*), o articles d'opinió sobre temes relacionats amb la recerca o amb la política arqueològica i universitària, els quals realitzava tant de manera individual (Junyent 1989; 1993; 1999; 2000; 2009; 2010) com col·lectiva (MARC-7 1991; Rafel, Junyent, Alonso 2017). Personalment crec que la historiografia de l'arqueologia catalana publicada en la revista *L'Avenç* (MARC-7 1986a; 1986b; 1986c) constitueix una visió crítica sobre el context social i polític que va acompanyar la formació i el desenvolupament de l'arqueologia a casa nostra que penso que no ha estat mai plantejada en cap altra publicació.²⁴

Igualment del màxim interès han estat les 15 ressenyes sobre diferents llibres, publicades principalment a la *Revista d'Arqueologia de Ponent* (Junyent 2009a; 2009b; 2010; 2011; 2012; 2013; 2015; 2016; 2017); *Trabajos de Prehistoria* (Junyent 2008; 2014); *Pyrenae* (1972; 1973a; 1973b) o *L'Avenç* (Junyent 1987); totes elles estan caracteritzades per la seva exhaustivitat i valoració crítica de l'obra analitzada.

Tot plegat, i no incloc les desenes d'articles publicats en la premsa local, palesa que, més enllà d'una tasca constant de producció científica, hi ha el compromís de la seva persona amb l'entorn social que

l'envolta, la defensa d'unes conviccions i la voluntat de contribuir al canvi.

Gestió del patrimoni, difusió de la recerca i socialització del coneixement

A més de la seva implicació en el desenvolupament de la Universitat de Lleida, la seva participació i col·laboració en les tasques relacionades amb la política general de promoció i gestió del patrimoni cultural català, especialment l'arqueològic, ha estat contínua. D'aquesta manera, l'any 1981, el seu reconegut prestigi científic li valgué el nomenament com a membre de la Comissió Assessora del llavors recentment creat Servei d'Arqueologia (DOGC núm. 109 de 28 de gener de 1981) i del Consell del Patrimoni Cultural de Catalunya (Decret 188/1981, de 10 de juliol). L'any 1986 fou també nomenat membre del Consell Permanent de la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida.

Entre 1987 i 1993 fou membre també de la Comissió Tècnica del Patrimoni Cultural de Catalunya als SS.TT. del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya de Lleida i, des de la seva creació l'any 1999 fins ara, membre de la Comissió Assessora del projecte sobre la Ruta dels Ibers del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Més recentment (2008-2009), ha format part del Consell Assessor del Pla Integral d'Arqueologia de Catalunya (PIACAT) i, amb la implementació d'aquest pla, fou nomenat l'any 2011 vocal de la Comissió de Recerca d'Arqueologia i Paleontologia en representació de la Universitat de Lleida. Finalment, des del 25 de setembre de 2012 fins a la seva jubilació ha estat membre del Consell de Direcció de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC) en representació del Consell Interuniversitari de Catalunya.

Puntualment ha desenvolupat altres activitats com la d'expert avaluador del Plan Nacional I+D+I, convocatòria 2009, nomenat per la Dirección General de Programas y Transferencia de Conocimiento del Ministerio de Ciencia e Innovación, o ha col·laborat, quan l'hi han requerit, amb els museus locals com el Museu Comarcal de la Noguera en qualitat de membre del Patronat del Museu (1983) o amb el Musée de Cerdagne a Saillagouse (França) com a membre del Comitè Científic (1998).

La difusió social de la recerca o, com ell sempre ha preferit anomenar-la, "la socialització del coneixement" ha estat un dels principis rectors de la seva activitat quotidiana que, a més a més, ha sabut traslladar a la resta de l'equip. Les activitats desenvolupades en aquest sentit són in comptables i el recull que presento té un valor il·lustratiu.

D'una banda, des de l'inici de la seva carrera, va col·laborar en la redacció d'enciclopèdies i obres generals de les més importants editorials del país. En són una prova les seves aportacions a la *Historia Antigua y Medieval* de l'Editorial Planeta (Junyent 1974; Junyent, Martí 1974), la *Història de Catalunya* de l'Editorial Salvat (Junyent 1978a) o el *Diccionari d'Història de Catalunya* (Junyent 1992), l'*Atlas d'Història de Catalunya* (Junyent 1995) i la *Història Mundial de*

23. La primera reunió es va celebrar l'any 1995 en el marc del —ja esmentat— XVIII Curset d'Arqueologia: *Datació radio-carbònica i calibratge* (Junyent, López, Martín 1995); després, l'any 2003, la reunió acabada d'esmentar sobre els *Chevaux-de-frise* i darrerament els *workshops*:

- *Portes i sistemes d'accés en les fortificacions protohistòriques del Mediterrani occidental* (Universitat de Lleida, 2008) (Junyent, López 2009).

- *Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VII a III a.n.e.* (Universitat de Lleida 2010) (Junyent, López, Mastria 2011a).

- *Reunió Internacional: Molins i molta al Mediterrani occidental durant l'edat del ferro* (Arbeca-Universitat de Lleida. 2013) (Alonso 2014).

24. Signaven aquests articles: Xavier Dupré, Oriol Granados, Xavier Nieto, Núria Rafel, Francesc Tarrats i ell mateix.

Catalunya (Junyent 2018), totes d'Edicions 62. Les seves aportacions més significatives en aquest sentit han estat, però, la direcció i redacció parcial del primer volum: *Els temps prehistòrics i antics. Fins al segle v* (Junyent 1996) de la gran obra dirigida per Borja de Riquer i editada per Enciclopèdia Catalana: *Història, Política, Societat i Cultura als Països catalans*, o també la redacció, juntament amb l'Arturo Pérez, del primer volum de la *Història de Lleida*, editada per Pagès Editors: *L'antiguitat, d'Iltirra a Ilerda* (Junyent, Pérez 2003).

D'una altra banda, ha col·laborat en els consells assessors o de redacció tant de revistes adreçades al gran públic com *L'Avenç* (des de 1979) o *Sàpiens* (des del 2002), com en revistes especialitzades: *Trabajos de Prehistoria* (des de 1997) o *Cypsela* (1998-2003 i 2009-). Evidentment, és membre del consell de redacció de la *Revista d'Arqueologia de Ponent* des de la seva fundació l'any 1991.

Ha impartit nombroses conferències arreu del país i, juntament amb Natàlia Alonso i jo mateix, ha vetllat per sensibilitzar el públic de l'entorn immediat de Lleida organitzant cicles com La Guerra a l'Antiguitat (Ateneu Popular de Lleida, 2005) o les Setmanes de la Prehistòria (2006-2014),²⁵ realitzades a la Biblioteca Pública i Arxiu Històric de Lleida.

El muntatge d'exposicions, com a eina divulgativa, ha estat una altra de les activitats en les quals s'ha esmerçat profundament, especialment en els darrers anys de la seva carrera.²⁶ Les més significatives estan relacionades amb els Vilars i són, sens dubte: *Cavalls i poder en el món ibèric*,²⁷ una exposició que des del 2009 es passeja per tot Catalunya i es va presentar fins i tot l'any 2012 a l'Espai Van Gogh d'Arles i a la Universitat Paul Valéry de Montpeller (figura 8), i *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món ibèric*,²⁸ presentada primer al Museu de Lleida (2016) i després a la Sala la República d'Arbeca (2016) i al Museu d'Arqueologia de Catalunya de Barcelona (2017). Aquesta darrera, guardonada amb el Premi Musa de la revista *Auriga* 2017, commemorava els trenta anys d'excavacions als Vilars i s'acompanyà amb l'edició per part del Museu de Lleida del respectiu catàleg (Junyent, López 2016).

25. 1a. 2006: *Els primers humans: visions alternatives*.

2a. 2007: *L'art rupestre. 100 anys després del descobriment del Cogul*.

3a. 2008: *Origen i difusió de l'agricultura*.

4a. 2009: *El megalitisme*.

5a. 2010: *L'edat del bronze: mosaic de cultures*.

6a. 2011: *La violència a la prehistòria*.

7a. 2012: *L'origen de les desigualtats socials*.

8a. 2013: *L'alimentació a la Prehistòria*.

9a. 2014: *Les joies a la Prehistòria*.

26. L'any 1987, després de la intervenció a Gebut, ja va organitzar una primera exposició fotogràfica: *Gebut: la imatge d'un poblat ilerget*, presentada a l'IEI. S'hi recollia, a més de fotos antigues i actuals del jaciment i els seus materials, el treball del fotògraf Òscar Ribes: *Metamorfosis*.

27. L'exposició va ser organitzada pel GIP de la Universitat de Lleida i la Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs de la Diputació de Lleida. Actuaven com a comissaris: Emili Junyent, Joan B. López, Ariadna Nieto i Josep Lluís Ribes.

28. L'exposició fou organitzada pel Museu de Lleida, la Diputació de Lleida (IEI) i la Universitat de Lleida (GIP). Actuaven com a comissaris: Emili Junyent i Joan B. López.

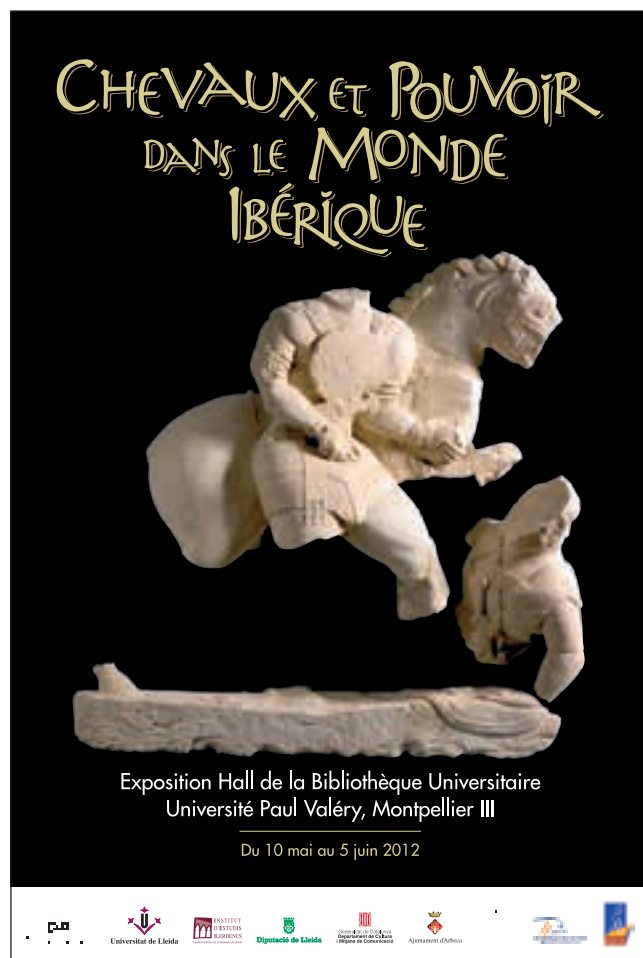

Figura 8. Cartell de la presentació de l'exposició a Montpeller.

Ha de constituir, d'altra banda, l'embrió d'un futur museu monogràfic sobre el jaciment.

Ha format part també, però, del comissariat d'altres exposicions no menys valuoses, però més efímeres, com: *25 anys d'excavacions arqueològiques a la Fortalesa dels Vilars* (Arbeca, les Garrigues), presentada a la Fira de l'Oli de les Borges Blanques l'any 2010; *El molí rotatiu: una gran revolució tecnològica ibèrica*, presentada al jaciment dels Vilars l'any 2011; *Dones de la plana... Dones de la muntanya*, presentada l'any 2014 al jaciment dels Vilars, després a la Biblioteca Pública Sant Agustí de la Seu d'Urgell (2015), a la Biblioteca Pública Joan Maluquer i Viladot d'Artesa de Segre (2016) i actualment al Centre d'Interpretació de les pintures rupestres de la Roca dels Moros del Cogul; i més recentement (2018): *Vilars: La fortaleza de l'Aigua*, presentada a la fortalesa dels Vilars, amb motiu del 18è Cap de Setmana Ibèric. No cal dir que ha col·laborat en la resta d'exposicions que ha organitzat el GIP.²⁹

29. Esmento com a més significatives: *Colors de terra. Minferri. La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4000 anys* (2001-2018); *L'origen de l'olivera* (2005-2018) o *Escultures mil·lenàries* (2009-2012).

La fortalesa dels Vilars: un llegat per al futur

Aquest títol de paràgraf no és meu i tampoc recordo on l'he vist o sentit per primera vegada, però és el més adient per sintetitzar una part de la tasca desenvolupada per l'Emili al llarg de trenta-quatre anys. No sé quants jaciments hi ha a Catalunya o arreu de l'Estat espanyol que, ignorats per la Història sota terra, són de cop i volta descoberts i en el que dura la vida professional d'un investigador/a esdevenen no sols un referent científic, sinó també una icona patrimonial d'abast nacional i internacional. Els Vilars ho és i el mèrit principal és de l'Emili.

És evident que no ha dut a terme aquesta tasca tot sol i que ha comptat —com hem vist— amb el suport d'un ampli equip darrere, però puc assegurar que, pel que respecta a la recuperació i posada en valor patrimonial del jaciment, és ell qui hi ha invertit més hores i esforços i, a més a més, ho ha fet seguint un full de ruta perfectament racionalitzat i sistematitzat, que va tenir molt clar des que a mitjan anys noranta es va poder posar al descobert la planta sencera del jaciment i veure'n l'estat de conservació.

La primera fita fou la declaració del jaciment com a Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN) en la categoria de Zona Arqueològica, fet que s'aconseguiria l'any 1998 (DOGC número 2673 de 98/07/03). La segona, l'any 2001, la redacció del *Pla Director Vilars 2000. Projecte d'excavació arqueològica, ordenació, consolidació i restauració de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (les Garrigues, Lleida)*, l'eina que hauria de regir el futur a curt i mitjà termini del jaciment. La tercera (2010-2011), amb la implementació del pla, l'obertura del jaciment al públic, la qual va comportar un nou arranjament dels accessos, el tancament del recinte, una intensa tasca de consolidació i restauració interior, l'arranjament d'un circuit intern per a les visites amb punts d'informació, passarel·la damunt la rampa del fossat, escala per sortejar el testimoni, passeres amb peces mòbils als carrers... i fins i tot la il·luminació per a vistes nocturnes.

L'Emili supervisava personalment totes aquestes tasques, vetllant perquè es complissin escrupolosament els principis rectoris establerts en el Pla Director, especialment que en la restauració es respectés l'estratigrafia arquitectònica, fins al punt que en més d'una ocasió va fer desmuntar trams de mur o muralla que ja estaven restaurats.

No obstant això, el desenvolupament del conjunt d'aquest procés no va ser tan lineal com explico i sí molt més complex,³⁰ però el que vull remarcar és que per fer-lo possible darrere hi ha centenars, potser milers d'hores "perdudes" redactant informes i projectes, sol·licitant subvencions, reunions i entrevistes amb els responsables de les diferents administracions..., unes hores que no sempre són fructuoses i que, a més a més, tots sabem que no comptabilitzen en el currículum personal.

30. Renuncio a estendre'm en aquest apartat perquè també l'hem detallat recentment en diferents publicacions (Junyent 2014; Junyent, López 2016)

Per part del GIP, ja ho he dit, aquesta tasca la va dur a terme sempre ell personalment³¹ i puc afirmar també que va trucar a totes les portes existents, des dels ens locals: Ajuntament d'Arbeca, Consell Comarcal de les Garrigues, Consell Comarcal del Segrià, Fundació Pública Institut d'Estudis Ilerdencs i Diputació de Lleida, Universitat de Lleida..., fins a l'administració autonòmica: Departament de Cultura, Departament del Treball, Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca, i també l'administració estatal: Ministerio de Cultura, Ministerio de Fomento, Ministerio de Economía y Competitividad. Més d'un polític es recordarà de la seva persona i de la seva insistència.

Va cercar també el mecenatge de l'empresa privada: Caixa de Tarragona, Prefabricats Pujol SA, SCCL del Camp l'Arbequina, Fundació "la Caixa", amb les quals també va aconseguir col·laboracions puntuals. Potser l'única via en què no va (vam) aconseguir reeixir va ser la del finançament europeu directe, tot i que l'Ajuntament d'Arbeca va dur a terme diferents actuacions relacionades amb el jaciment, com —per exemple— l'asfaltat del camí d'accés amb fons FEDER cofinançats.

En qualsevol cas, totes aquestes institucions, no puc ara explicar-ho amb detall, han aportat quelcom al desenvolupament del projecte, però paradoxalment la inversió quantitativament més important (500.000 € d'un sol cop) va provenir del Ministerio de Cultura - Instituto del Patrimonio Histórico Español (programa presupuestario 337B Conservación y Restauración de Bienes Culturales, capítulo 7), la qual es va obtenir gràcies a una esmena als pressupostos generals de l'estat del 2007, presentada al Senat pel Grup Entesa pel Progrés (PSC, ERC i IC-EUiA). Amb ella va ser possible l'excavació del fossat, sens dubte la intervenció que més ha contribuït a la monumentalització de la fortalesa.

En moltes d'aquestes negociacions he d'assenyalar també que va comptar des de l'inici amb la col·laboració, i en molts casos la iniciativa, dels diferents alcaldes d'Arbeca³² que sempre han fet costat al projecte i han aportat els mitjans dels quals podien disposar (infraestructures, locals, peonatge...) per tirar-lo endavant. Però arribats en aquest punt, se'm fa necessari incidir en un aspecte que també sempre ha tingut molt clar: les relacions amb el poble d'Arbeca.

Li he sentit repetir moltes vegades una frase que al principi jo no copsava en tota la seva magnitud: "el jaciment no tirarà endavant si el poble d'Arbeca no se'l sent seu...". Amb aquest convenciment, ben aviat (l'any 2000), amb la col·laboració de l'Institut de Ciències de l'Educació de la UdL, es va dur a terme una primera activitat: "Vilars ens descobreix la cultura ibèrica", adreçada als alumnes de primària i consistent en tallers i l'elaboració de materials didàctics

31. Molts d'aquests ajuts no es podien sol·licitar des de la Universitat i corresponia a l'Ajuntament d'Arbeca fer-ho. L'Emili preparava simplement la part arqueològica i pel que respecta a les tasques de restauració i consolidació col·laborava amb l'arquitecte municipal: la Carme Casals, amb qui fins i tot va publicar algun article (Junyent, Casals 2013).

32. L'Agustí Perelló, a l'inici; en Josep Pau, en Jaume Aixalà, en Santi Sans, la Ramona Barrufet i des de l'any 2007 en Joan Simó.

Figura 9. Taller d'excavació amb nens i nenes d'Arbeca, l'any 2013.

específics, en la qual van participar més d'un centenar de nens de les escoles CEIP Albirka (Arbeca), CEIP Joan XXIII (les Borges Blanques) i ZER Riu Corb (Belianes). Després la iniciativa, malauradament, no ha tingut la continuïtat sistemàtica desitjada, però no hi ha dubte que era el camí més idoni per sensibilitzar l'entorn immediat vers el seu patrimoni (figura 9).

També ben aviat, va insistir en la necessitat de la creació d'una Associació d'Amics de Vilars i quan aquesta, de manera autònoma, es va constituir l'any 2005, no va dubtar a promoure una trobada d'associacions similars de la resta de l'Estat (Alonso *et al.* 2007), que pogués servir —tant per a ells com per al propi equip— de punt d'intercanvi d'experiències i d'orientació sobre les possibles línies d'actuació a seguir. L'associació, igual que va néixer, ha continuat caminant sola i mantenint unes relacions d'exquisida sintonia amb l'equip, que hem col·laborat en tot el que se'ns demanava, tallers d'excavació per a la gent del poble, visites guiades, una exposició, xerrades o organitzar conjuntament els Caps de Setmana Ibèrics, però les múltiples activitats que l'associació ha realitzat i realitza³³ en el jaciment han estat clau

perquè molts sectors del poble d'Arbeca gradualment s'identifiquessin amb la fortalesa dels Vilars i la consideressin una icona del seu passat ancestral. Especialment significativa de la sintonia entre l'equip i el poble fou la participació multitudinària en el dinar de germanor commemoratiu dels vint anys de recerca al jaciment, celebrat l'any 2005 a l'espai de la capella de Sant Miquel de les Borgetes (figura 10).

Hi ha una altra estratègia de difusió que l'Emili ha vetllat especialment: la presència en els mitjans de comunicació i l'actualització de la informació a través d'internet i les xarxes socials. En aquest sentit, l'any 1999, els Vilars ja disposava d'un primer *web site* (<http://www.vilars2000.com>), una eina que llavors encara molt pocs jaciments utilitzaven i que ell va concebre com una plataforma interactiva portadora del dia a dia del jaciment i les activitats del grup; el web després es renovà (2012) amb una versió més moderna (<http://www.vilars.cat/>).

Sigui com sigui, la implicació en la vida social del poble va tenir un retorn i durant la festa major de l'any 1998, l'Emili va ser elegit pregoner. Posteriorment, quan després del buidament del fossat i l'avançament dels treballs de restauració es podia contemplar la fortalesa com un conjunt monumental de primera magnitud, va ser nomenat "fill adoptiu de la vila d'Arbeca" per decisió unànim del Ple de la Corporació Municipal del 14 d'abril de 2008. El document oficial li va ser lliurat públicament el 30

33. Algunes d'elles, com les "Nits del Foc" o els "Tast - Jazz", han esdevingut festes d'abast supracomarcal, que aglutinen cada any prop d'un miler de persones. Vegeu el ressò i l'ampli ventall d'activitats a la web de l'Associació: <<http://www.amicsdevilars.com/>>.

Figura 10. Participants en la festa commemorativa del 20è aniversari de les excavacions als Vilars, l'any 2005.

Figura 11. L'alcalde d'Arbeca, Joan Simó, en l'acte d'entrega de l'acta municipal nomenant "Fill adoptiu d'Arbeca" l'Emili Junyent (16/08/2016). A la seva dreta, Montse Macià (Directora de l'IEI); a l'esquerra, Josep Giralt (director del Museu de Lleida), l'Emili i Josep Borrell (director dels Serveis Territorials de Cultura de la Generalitat de Catalunya de Lleida).

Figura 12. Vista general de la fortalesa dels Vilars, l'any 2014.

de setembre de 2016, en l'acte de la presentació a Arbeka de l'exposició ja esmentada: *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món ibèric*. L'exposició, d'altra banda, ell l'havia dedicat públicament al poble d'Arbeca en la seva presentació al Museu de Lleida l'any anterior; el sentiment mutu de gratitud es manifestava en perfecta simbiosi i no mancaren mostres d'emoció continguda (figura 11).

En qualsevol cas, la fortalesa dels Vilars avui s'alça amb serena majestuositat enmig dels camps de conreus de les Garrigues i allí seguirà per sempre més (figura 12). Rep una mitjana de 7.000 visites anuals, apareix en els manuals escolars, va quedar en segon lloc en el concurs "Monument favorit dels catalans" de l'any 2017 amb 54.322 vots, i la seva fama ha traspasat tant l'Ebre com els Pirineus. Els mitjans de comunicació catalans i de l'Estat espanyol se n'han fet ressò en els darres anys³⁴ i és present al Museu d'Interès Nacional de Lleida, al Museu d'Arqueologia de Catalunya, al Museo Arqueológico Nacional de Madrid, on apareix en l'audiovisual de presentació, i en la remodelada sala de El Carambolo al Museo Arqueológico de Sevilla.

Resta encara coses per fer, és cert. Una d'elles, la més senzilla, finalitzar l'excavació a l'interior i en determinats punts fora muralla; la rapidesa de la seva execució només depèn dels mitjans econòmics que es

puguin assolir durant els propers quatre anys. L'altra, no menys important, mantenir viu el monument. La tercera no sé si serà mai factible i aquest crec que és l'únic projecte que l'Emili no ha reeixit a fer possible: el parc arqueològic de la Banqueta i un museu de lloc. A més de manca mitjans econòmics, tampoc va ser una idea plenament compartida en reproduir-se el sempitern debat entre la conveniència d'instal·lar l'equipament al jaciment o al poble.

A tall de cloenda

Com a coordinador d'aquest homenatge, vull donar les gràcies a tots els/les col·legues que han contribuït a fer-lo possible amb els seus articles i la seva ràpida predisposició a acceptar el meu encàrrec. Sé que molts altres companys i companyes haurien volgut participar-hi, però no hi havia lloc per a tothom, disculpeu-me. Vull excusar també l'amic Gonzalo Ruiz Zapatero, que quan ja tenia l'article quasi llest s'ha vist sorprès per una malaltia i no ha pogut lliurar-lo.

Pel que respecta a la meua aportació personal, he volgut mostrar l'Emili Junyent científic i docent, però també la seva dimensió humana. He estat deliberadament exhaustiu en l'exposició de la seva trajectòria, i encara m'he deixat moltes coses per dir, perquè també volia fer palesa la seva immensa capacitat de treball.

El dia 31 d'agost del 2016 es va jubilar per imperatius legals en absoluta plena forma física i mental i, company, no sé si la Universitat o les múltiples institucions amb les quals has col·laborat valoraran els teus esforços, però l'empremta de la teua feina ha quedat marcada i les teves aportacions científiques

34. Esmentaré entre els més populars els programes monogràfics *Sota Terra*, emès per TV3 l'any 2010; els quatre documentals del programa *La Aventura del Saber*, sèrie *El túnel del tiempo*, emesos per TV2 l'any 2016, o el documental emès també per aquesta cadena l'any 2018 en el programa *Arqueomania*, que dirigeix Manuel Pimentel.

resten escrites. Els Vilars hi serà sempre i l'equip que ha estat a la teva vora reconeixerà sempre el teu mestratge i t'estarà sempre agraït. Aguanta treballant amb nosaltres mentre puguis i vulguis!

Agraïments

Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte quadriennal 2018-2021, que subvenciona l'OSIC: *La fortalesa dels Vilars i l'oppidum de Gebut: Gènesi, identitat i heterogeneïtat en l'ethnos ilerget* (CLT009/18/00039); del projecte que subvenciona el Ministerio de Economía y Competitividad: *Prácticas agroalimentarias, asentamientos y espacios domésticos*.

Relaciones y evolución en los llanos sur-pirenaicos (III-I milenios ANE) (HAR2016-78277-R), i de les activitats de recerca que desenvolupa el Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya (2017 SGR 1714), grup mixt UB-UdL: *Estudi, Digitalització, Documentació i Divulgació del Patrimoni artístic i arqueològic: recerca i transferència* (3DPATRIMONI).

Joan B. López

Grup d'Investigació Prehistòrica
Departament d'Història - Universitat de Lleida
Plaça Víctor Siurana, 1
25003 Lleida
joanlopez@historia.udl.cat

Bibliografia (on no apareix Emili Junyent com a autor)

- ALONSO, N. (1992). Paleoeologia i paleoeconomia a la plana occidental catalana durant la protohistòria. Aportacions de la paleobotànica. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Lleida.
- ALONSO, N. (ed.) (2014). Molins i molta al Mediterrani occidental durant l'edat del ferro. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 24: 99-362.
- ALONSO, N. (2015). Editorial (25 anys de la *Revista d'Arqueologia de Ponent*). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25: 7-8.
- ALONSO, N., BUXÓ, R. (1989). Resultados iniciales del estudio de semillas y frutos de la Cova de Punta Farisa (Fraga, Baix Cinca). *Estudios de la Antigüedad*, 6/7: 49-56.
- ALONSO N., BUXÓ, R. (1995). *Agricultura, alimentación y entorno vegetal en la Cova de Punta Farisa (Fraga, Huesca) durante el Bronce Medio*. Espai i Temps, Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, 24. Lleida.
- ARMENTANO, N., GALLART, J., JORDANA, X., LÓPEZ, J. B., MALGOSA, A. (2008). La cova sepulcral de Montanissell (Sallent-Coll de Nargó, Alt Urgell): Pràctiques funeràries singulars durant l'edat del bronze al Prepirineu. A: *1er col·loqui d'Arqueologia d'Odèn (Solsonès): La prehistòria avui en el Prepirineu lleidatà (Odèn, 19-21 maig de 2006)*. Patronat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona: 55-72.
- BALDELLOU, V. (1971-1972). La necròpolis prehistòrica del Barranc d'En Fabra (Amposta). *Boletín de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, fasc. 113-120: 41-49.
- BARRULL, J. (ed.) (2009). *La Universitat de Lleida, història i present*. Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida.
- BELLET, C. (2010). L'encaix urbanístic de la Universitat de Lleida a la ciutat. A: BELLET, C. (ed.). *La Universitat de Lleida en la ciutat i el territori*. Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida: 105-137.
- BUXÓ, R., COLOMER, X., LÓPEZ, J. B., LLORENS, J. M., MARTÍN, A., MATARÓ, M., PONS, E., TOLEDO, A. (1992). L'Illa d'en Reixac (Ullastret). Mètode d'excavació i sistema informàtic de registre. A: TRÓCOLI, I. G., SOSPREDA, R. (eds.). *Harris Matrix. Sistemas de registre en Arqueologia*, vol II. Publicacions de l'Estudi General de Lleida i Pagès editors. Lleida: 132-183.
- CURRÁS, A. (2012). *Estudio sobre la evolución de paisajes mediterráneos continentales en Lleida y Guadalajara durante los últimos 3000 años a partir de las secuencias polínicas de Ivars, Somolinos y Cañamares*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Barcelona. <<http://hdl.handle.net/2445/42650>>.
- GALLART, J. (1982). La necròpolis d'incineració de La Pena, Torregrossa (Les Garrigues). Tesi de llicenciatura inèdita. Estudi General de Lleida.
- GALLART, J. (1988). Avenç de l'estudi de la necròpolis d'incineració de La Pena (Torregrossa, el Pla d'Urgell). *Quaderns d'Arqueologia del Grup de Recerques de "La Femosa"*, 3. Artesa de Lleida.
- GIL, I. (2017). L'Arxiu Arqueològic de Lleida: un nou espai per a la difusió del patrimoni arqueològic de la ciutat. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27: 300-310.
- GIL, I., LORIENTE, A., MORÁN, M., PAYÀ, X., PÉREZ, A. (2001). De la *Iltirra* prerromana a la *Ilerda* tardorromana. Nuevos

- datos tras dos décadas de investigación continuada en Lérida. *Archivo Español de Arqueología*, 74: 161-181.
- HARBISON, P. (1971). Wooden and Stone Chevaux de Frise in Central and Western Europe. *Proceedings of the Prehistoric Society*, XXXVII, 1971: 195-225.
- HARBISON, P. (1979). Celtic Migrations in Western Europe. A: *Actas del II Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica (Tübingen 17-19 junio 1976)*. Universidad de Salamanca: 225-235.
- LAFUENTE, A., RUIZ DE ARBULO, J. (1995). Arqueología urbana y registro informático en Lleida. *Revista de Arqueología*, 171: 6-11.
- LÓPEZ, J. B. (1991a). Aplicacions de la microinformàtica en la recerca protohistòrica. Aproximació històrica. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 151-186.
- LÓPEZ, J. B. (1991b). La difusión del sistema de registro de Lattes en Catalunya y su adaptación en los yacimientos de "L'illa d'en Reixac" (Ullastret, Baix Empordà) y "Els Vilars" (Arbeca, Les Garrigues). *Lattara*, 4: 203-207.
- LÓPEZ, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*. Tesis doctoral. Universitat de Lleida. Lleida. <<http://tdx.cat/handle/10803/8220>>.
- LÓPEZ, J. B., MOYA, A., MARTÍNEZ, P. (2015). Els Reguers de Seró (Artesa de Segre, Catalogne): Un nouveau mégalithe avec des statues-menhirs anthropomorphes sculptées en réemploi. A: RODRIGUEZ, G., MARCHESI, H. (eds.). *Statues-menhirs et pierres levées du Néolithique à aujourd'hui. Actes du 3e colloque international sur la statuaire mégalithique (Saint-Pons-de-Thomières, 12-16 septembre 2012)*, Direction Régionale des Affaires Culturelles Languedoc-Roussillon. Saint-Pons-de-Thomières: 381-396.
- LORIENTE, A. (2016). El port fluvial de "Medina Larida". Realitat i hipòtesi de funcionament. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26: 245-255.
- MAYA, J. L., FRANCÉS, J., PRADA, A. (1993). El complejo arqueológico de Punta Farisa (Fraga, Huesca). *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (Barcelona).
- MORENO, J. (2006). *La creació de la Universitat de Lleida 1991-1992: aspectes jurídicolaborals*. Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida.
- NIETO, A. (2012). *Entre el consum i l'afecte. La interacció entre els animals i les comunitats protohistòriques de la plana occidental catalana (segles VII - IV a.C.)*. Tesis doctoral. Universitat de Lleida. Lleida. <<https://www.tesisenred.net/handle/10803/96488>>.
- PLENS, M. (1986). La necròpolis de La Pedrera. Tesis de llicenciatura inèdita. Estudi General de Lleida.
- ROYO, J. I. (1996). Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de Los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza): Una aportación al estudio del Bronce Final/Hierro en el N.E. Peninsular. *Gala*, 3-5: 93-108.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1985). *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Tesis doctoral (1983), 2 vols. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1998). Fragmentos del pasado: la presentación de sitios arqueológicos y la función social de la arqueología. A: GONZÁLEZ MARCÉN P. (ed.). *Actes del II seminari Arqueologia i Ensenyament (Universitat Autònoma de Barcelona, 12-14 novembre 1998)*. Treballs d'Arqueologia, 5: 7-34.
- VILA, S. (2018). L'explotació dels recursos vegetals a la plana occidental catalana durant la protohistòria a partir de l'anàlisi antracològica (III-I mil·lenni). Tesis doctoral inèdita. Universitat de Lleida.

Publicacions Emili Junyent i Sànchez (1970-2018)

Articles en revistes

PLA, J., JUNYENT, E. (1970). Noticia sobre el hallazgo de un vaso en la Cova dels Lladres (Vacarisses, Barcelona). *Pyrenae*, 6: 43-46.

MALUQUER DE MOTES, J., LLORENS, A., BALDELLOU, V., JUNYENT, E., CURA, M. (1971). Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico del Molí d'Espígol, en Tornabous. *Pyrenae*, 7: 19-46.

JUNYENT, E. (1972a). Los materiales del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa (Lérida). *Pyrenae*, 8: 89-132.

JUNYENT, E. (1972b). Sobre una vasija ibérica del poblado de Margalef en Torregrossa (Lérida). *Boletín Arqueológico Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, 1971-1972, época IV, fasc. 113-120: 69-72.

JUNYENT, E., BALDELLOU, V. (1972a). Estudio de una casa Ibérica en el poblado de "Mas Boscá", Badalona (provincia de Barcelona). *Príncipe de Viana*, Año 33, 126-127: 5-68.

JUNYENT, E. (1973a). El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta. *Noticiario Arqueológico Hispánico, Prehistoria II*. Madrid: 289-386.

JUNYENT, E. (1974a). Acerca de la cerámica de barniz rojo aparecida en el área ilergeta. *Pyrenae*, 10: 109-133.

JUNYENT, E. (1974b). Cerámica barnizada de negro del poblado ibérico de Margalef, en Torregrossa, Lérida. *Miscelánea Arqueológica*. Tomo I. Diputación Provincial de Barcelona. Barcelona: 379-396.

JUNYENT, E. (1976a). Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana). *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 195-204.

JUNYENT, E. (1976b). *La filiación cultural del horizonte ibérico antiguo en tierras catalanas*. Tesis doctoral inédita. Universitat de Barcelona. Barcelona.

JUNYENT, E. (1979a). Aproximació a l'obra de Lluís Pericot. *L'Avenç*, 13: 5-6.

JUNYENT, E. (1979b). Els ilergetes. *L'Avenç*, 14: 35-42.

JUNYENT, E. (1981a). Introducció al dossier: *Emporion*, la ciutat grega d'Empúries. *L'Avenç*, 38: 20.

JUNYENT, E. (1981b). *Emporion* i la iberització de Catalunya. *L'Avenç*, 38: 36-41.

JUNYENT, E., PRIETO, A. (1981). Conversa amb Andrea Carandini. *L'Avenç*, 37: 64-68.

JUNYENT, E. (1982). L'origen de la cultura ibèrica. *L'Avenç*, 54: 63-65.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1982). El yacimiento romano de La Fonteta de Grealó (Lleida, Segrià). *Ilerda*, XLIII: 63-93.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1983). Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda. *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 63-73.

JUNYENT, E., OLARIA, C., GUSI, F., AGUILÓ, P., ROMAN, I., SESER, R. (1983). El Abric de Les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª campaña de excavaciones 1977. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9 (1982-1983): 55-122.

JUNYENT, E., PÉREZ, A., RAFEL, N. (1985). Lleida: notes a l'arqueologia de la ciutat. *Cota Zero: revista d'arqueologia i ciència*, 1: 23-28.

MARC-7:

DUPRÉ, X., GRANADOS, O., JUNYENT, E., NIETO, J., RAFEL, N., TARRATS, F. (1986a). El procés de consolidació de l'arqueologia catalana. *L'Arqueologia catalana-I. L'Avenç*, 90: 55-61.

MARC-7:

DUPRÉ, X., GRANADOS, O., JUNYENT, E., NIETO, J., RAFEL, N., TARRATS, F. (1986b). De la postguerra als anys setanta. *L'Arqueologia catalana-II. L'Avenç*, 91: 64-71.

MARC-7:

DUPRÉ, X., GRANADOS, O., JUNYENT, E., NIETO, J., RAFEL, N., TARRATS, F. (1986c). Reorganització i nous impulsos. 1975-1985. *L'Arqueologia catalana-III. L'Avenç*, 92: 47-53.

JUNYENT, E., PRIETO, A. (1987). Monique Clavel-Levêque i Jacques Annequin: les formacions socials a l'Antiguitat. *L'Avenç*, 104: 44-49.

JUNYENT, E., PÉREZ, A., RAFEL, N. (1988). Desenvolupament i futur de l'arqueologia a la ciutat de Lleida, 1980-1988. *L'Avenç*, 117: 241-248.

JUNYENT, E. (1989). Arqueologia catalana: entre el mite i la realitat. *L'Avenç*, 124: 17-21.

GARCÉS, I., JUNYENT, E. (1989a). El poblat dels Camps d'Urnes i ibèric de Vilars (Arbeca, Les Garrigues). *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 103-114.

GARCÉS, I., JUNYENT, E. (1989b). Fortificación y defensa en la I Edad del Hierro. Piedras hincadas en Els Vilars. *Revista de Arqueología*, 93: 38-49.

JUNYENT, E. (1991). Joan Maluquer de Motes i Nicolau (1915-1988). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 5.

JUNYENT, E., ALASTUEY, A. (1991). La vaixella ilergeta de vernís roig. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 9-50.

- JUNYENT, E. (1992). Els orígens del ferro a Catalunya. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2: 21-35.
- JUNYENT, E. (1993). L'arqueologia com a àrea de coneixement universitària. Arqueologia i reforma dels plans d'estudis. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3: 335-338.
- JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1994). L'origen de l'arquitectura i de l'urbanisme a la Catalunya occidental. *Cota Zero: revista d'arqueologia i ciència*, 10: 73-89.
- JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1994). Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida, I. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 4: 173-203.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍN, A. (1995). Datació radiocarbònica i calibratge. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5: 249-251.
- JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1995). Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida, II. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5: 211-246.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1996). Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana. *Actividad Científica*, 9: 16-17.
- Equip Minferri:**
AGUSTÍ, B., ALONSO, N., BORRÀS, H., BRUGUERA, R., FERRER, C., GOMIS, M., GONZALO, C., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., NOGUERA, J., LLUSSÀ, A., MAZO, C., MIRADA, J., MIRÓ, J. M., MORÁN, M., REY, J., ROVIRA, C., ROVIRA, N., SAULA, O., TARTERA, E. (1997). Noves dades per a la caracterització dels assentaments a l'aire lliure durant la primera meitat del II mil·lenni cal. BC: primers resultats de les excavacions en el jaciment de Minferri (Juneda, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7: 161-211.
- JUNYENT, E. (1999). Patrimoni arqueològic, difusió i mercat: algunes reflexions. *Cota Zero: revista d'arqueologia i ciència*, 15: 9-27.
- JUNYENT, E. (2000). Arqueologia contractual: qui es menja el pastís? *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 365.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., TARTERA, E. (2000a). La fortaleza de Arbeca. El Proyecto Vilars 2000. Investigación, recuperación y socialización del conocimiento y del patrimonio. *Trabajos de Prehistoria*, 57 (2): 161-173.
- Equip Sarró:**
ALONSO, N., CLEMENTE, J. I., FERRER, C., GENÉ, M., GIBAJA, J. F., JUAN-MUNS, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., LLUSSÀ, A., MIRADA, J., MIRÓ, J. M., MORÁN, M., ROCA, J., ROS, M.ª T., ROVIRA, C., TARTERA, E. (2000). Les Roques del Sarró (Lleida, Segrià): Evolució de l'assentament entre el 3600 cal. a.n.e. i el 175 a.n.e. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 103-173.
- JUNYENT, E. (2002). La fortaleza d'Arbeca i *Emporion*. Dos escenaris de memòria virtual per a entendre la iberització. *Àrnica*, 53, època III: 20-29.
- MAYA, J. L., LÓPEZ, F. J., GONZÁLEZ, J. R., JUNYENT, E., RODRÍGUEZ, J. I. (2002). Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11-12 (2001-2002): 151-233.
- LORÉS, J., JUNYENT, E. (2003). Proyecto Vilars-RA. Realidad aumentada para visitar la Fortaleza de Els Vilars. *PH. Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico: Especial Monográfico: Patrimonio y TIC*, 46: 92-93.
- JUNYENT, E. (2005). *Workshop* "De la aldea a la ciuitas: materialitat i ideologia. Contrastació de models al nord-oest del Mediterrani durant el II i I mil·lenni a.n.e." (Lleida, 3 de desembre de 2004). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 9-12.
- MOYA, A., LÓPEZ, J. B., LAFUENTE, A., REY, J., TARTERA, E., VIDAL, A. i EQUIP VINCAMET: AGUSTÍ, B., ALONSO, N., BERGADÀ, M., GALLART, J., JUNYENT, E., LLUSSÀ, A., NIETO, A., MAZO, C., PIQUÉ, R., RAMOS, N., SÁNCHEZ, A. (2005). El Grup del Segre-Cinca II (1250-950 cal. a.n.e.) a les terres del Baix Cinca: el poblament clos de Vincamet (Fraga, Osca). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 13-58.
- COLET, A., GENÉ, M. i GIP: ALONSO, N., JUNYENT, E., ESCALA, O., MOYA, A., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2005). El món funerari durant el Grup del Segre-Cinca III (950-750 cal a.n.e.): la necròpolis de Roques de Sant Formatge (Seròs, el Segrià). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 151-163.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2008). Plant remains, storage and crop processing inside the Iron Age fortress of Els Vilars d'Arbeca (Catalonia, Spain). *Vegetation History and Archaeobotany*, 17 (Suppl 1): 149-158.
- JUNYENT, E. (2009). El Pla Integral d'Arqueologia de Catalunya (PIACAT): ¿per construir junts el futur de l'arqueologia? *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 375-378.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2009). Dossier: Portes i sistemes d'accés en les fortificacions protohistòriques del Mediterrani occidental. Presentació. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 175-176.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTER, E. (2009). L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la fortaleza dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 307-333.
- JUNYENT, E. (2010). El futur: simbiosi recerca-patrimoni, socialització i polítiques públiques. *Cota Zero: revista d'arqueologia i ciència*, 25: 62-67.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MASTRIA, F. (eds.) (2011a). Dossier: Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 91-295.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MASTRIA, F. (2011b). Introducció. A: JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MASTRIA, F. (eds.). Dossier:

Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 91-92.

JUNYENT, E., MOYA, A. (2011). Els fossats de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Catalunya, Espanya). A: JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MASTRIA, F. (eds.). Dossier: Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 93-120.

JUNYENT, E., POCH, R. M^a, BALASCH, C., SALA, R. (2011). La Fortalesa de l'aigua. Els fossats i el pou dels Vilars d'Arbeca: primeres lectures. *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 153-184.

RAFEL, N., JUNYENT, E. (eds.) (2013). Dossier: Joan Maluquer de Motes Nicolau en el vint-i-cinquè aniversari de la seva mort. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 273-476.

JUNYENT, E. (2013). A la memòria del mestre. A: RAFEL, N., JUNYENT, E. (eds.). Dossier: Joan Maluquer de Motes Nicolau en el vint-i-cinquè aniversari de la seva mort. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 273-279.

POCH, R. M^a, JUNYENT, E., BALASCH, C. (2014). Funcionament del pou-cisterna de la fortaleza ibera dels Vilars, Arbeca, les Garrigues: evidències de mesures en camp de conductivitat elèctrica de l'aigua en períodes de reg del canal d'Urgell. *Quaderns Agraris*, 36: 51-64.

JUNYENT, E., POCH, R. M^a, BALASCH, C. (2014). Water and defense systems in Els Vilars fortress (Arbeca, Catalonia, Spain): a multiproxy approach. *Cypsela*, 19 (2012): 49-70.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2015). Les excavacions dels anys 1973-1974 i 1980 al Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell): una aldea de la primera edat del ferro i època ibèrica. *Mascançà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell*, 6: 73-98.

NIETO, A., LÓPEZ, J. B., GARDEISEN, A., JUNYENT, E. (2018). Votive well or refuse tip? Chronicle of an abandonment: taphonomic study of the faunal remains of an iron age well-cistern. *Historical Biology*, 30: 894-915.

RAFEL, N., JUNYENT, E., ALONSO, N. (2017). La investigació arqueològica en el sistema públic de ciència: grups de recerca, universitats i instituts. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27: 269-271.

Ressenyes en revistes

JUNYENT, E. (1972). Recensió a: PICARD, G. CH., PICARD, C.: Vie et mort de Carthage. Hachette, Paris, 1970. *Pyrenae*, 8: 195-196.

JUNYENT, E. (1973b). Recensió a: LAGRANDE, CH., THALMANN, J. P.: Les habitats protohistoriques du Pègue (Drôme).

Le sondage n° 8 (1957-1971), Centre de Documentation de la Préhistoire Alpine, Cahier, n° 2, Grenoble, 1973, 159 p., 23 figs., XXXIX lams. *Pyrenae*, 9: 200-202.

JUNYENT, E. (1973c). Recensió a: LLOBREGAT, E. A.: Contestania Ibèrica, Instituto de Estudios Alicantinos, Alicante, 1972. *Pyrenae*, 9: 202-205.

JUNYENT, E. (1987). Ressenya a: Cota Zero: Revista d'Arqueologia i Ciència, 2, 1986. *L'Avenç*, 101: 71.

JUNYENT, E. (2008). Ressenya a: MORET, P., BENAVENTE SERRANO, J. A., GORGUES, A.: Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdetormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel). Al-Qannis II, Número Monográfico, Taller de Arqueología de Alcañiz y Casa de Velázquez, Alcañiz (Teruel), 2006. *Trabajos de Prehistoria*, 65 (1): 194-196.

JUNYENT, E. (2009a). Ressenya a: J. ANTÓN: Pilotos, caimanes y otras aventuras extraordinarias, RBA Libros S.A., Barcelona, 2009: 351. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 398-400.

JUNYENT, E. (2009b). Ressenya a: QUESADA F.: Ultima ratio regis. Control y prohibición de las armas desde la Antigüedad a la Edad Moderna, Editorial Polifemo, Madrid, 2009: 487. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 401-404.

JUNYENT, E. (2010). Resenya a: QUESADA SANZ, F.: Armas de la antigua Iberia. De Tartesos a Numancia, con ilustraciones de Carlos Fernández del Castillo. La Esfera de los Libros, Madrid, 2010, 298. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 20: 305-309.

JUNYENT, E. (2011). Ressenya a: La musealización de yacimientos ibéricos. XII Curso de Arte y Arqueología ibérica (Segura de la Sierra, Jaén, 6, 7 y 8 de mayo de 2010). Centro Andaluz de Arqueología Ibérica. Universidad de Jaén. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 299-302.

JUNYENT, E. (2012). Ressenya a: BONET, H., VIVES-FERRÁNDIZ, J. (eds.): La Bastida de les Alcusses 1928-2010, Museu de Prehistòria, Diputació de València, València: 328. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22: 240-243.

JUNYENT, E. (2013). Ressenya a: GRACIA, F.: Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio, Marcial Pons, Historia, Madrid, 2011: 607. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 23: 514-519.

JUNYENT, E. (2014). Ressenya a: ROVIRA HORTALÀ, M. C., LÓPEZ CACHERO, F. J., MAZIÈRE, F. (dirs.): Les necròpolis d'incineració entre l'Ebre i el Tíber (segles IX-VI aC): metodologia, pràctiques funeràries i societat. Monografies Museu d'Arqueologia de Catalunya, 14. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 2012, 451. *Trabajos de Prehistoria*, 71 (1): 177-179.

JUNYENT, E. (2015a). Ressenya a: GUAL, J., SIMÓN GORNÉS, J. (2015). Menorca talayòtica. Guía de yacimientos. Consell Insular de Menorca i RgM

edicions. Menorca. 165. SINTES, E. (2015). Guia. Menorca talaiòtica. La prehistòria de l'illa. Triangle Postals SL, Sant Lluís. Menorca. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25: 386-390.

JUNYENT, E. (2016). AYÁN VILA, X. (2015). Altamira vista por los españoles. JAS Arqueología Editorial, Madrid. 301. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 26: 355-363.

JUNYENT, E. (2017). Ressenya a: MALUQUER, JORDI (2017). L'arqueòleg Maluquer de Motes i el creuer universitari per la Mediterrània de 1933. Eumo Editorial. Vic. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 27: 329-336.

Publicacions en obres col·lectives

JUNYENT, E. (1973d). Noticia acerca del primer corte estratigráfico efectuado en el poblado de Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida). *Crónica del XII Congreso Arqueológico Nacional (Jaén 1971)*. Universidad de Zaragoza. Zaragoza: 495-502.

JUNYENT, E. (1974). *El Antiguo Oriente*. Enciclopedia Temática Planeta. Historia Antigua y Medieval. Ed. Planeta. Barcelona.

JUNYENT, E., MARTÍ, F. (1974). *La Antigüedad griega*. Enciclopedia Temática Planeta. Historia Antigua y Medieval. Ed. Planeta. Barcelona.

JUNYENT, E. (1975). Contexto y significado histórico de la cerámica de barniz rojo ilergeta en la iberización del Norte del Ebro. A: *Crónica del XIII Congreso Arqueológico Nacional (Huelva 1973)*. Universidad de Zaragoza. Zaragoza: 715-722.

JUNYENT, E. (1976). Intervencions. A: *Le Languedoc au I Age du Fer. Journées d'Études de Sète 8 juin 1975*. Federation Archéologique de l'Hérault. Sète: 60-68.

JUNYENT, E. (1978a). La formació del substrat bàsic. *Història de Catalunya Salvat*, vol. I. Salvat Editores S.A. Barcelona: 119-139.

JUNYENT, E. (1978b). Problemática general de la iberización en la Cataluña Interior. A: RIPOLL, E., LLONGUERAS, M., SANMARTÍ, E. (eds.). *Simposi Internacional: Els Orígens del món ibèric (Barcelona-Girona, 2-7 maig 1977)*. Ampurias, 38-40 (1976-1978): 177-185.

JUNYENT, E. (1982a). Tossal del Molinet, El Poal. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 256-257.

JUNYENT, E. (1982b). La Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Tèrmens. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 262.

JUNYENT, E. (1982c). Els Vilars, Serós-Aitona. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 266-267.

JUNYENT, E. (1982d). La Pena, Torregrossa. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 268-269.

JUNYENT, E. (1982e). Plaça de Sant Joan, Lleida. *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 367-368.

JUNYENT, E. (1983). La Plaça de Sant Joan (Lleida). *Coneixes la teva ciutat?* Ateneu Popular de Ponent. Lleida: 1-7.

JUNYENT, E., BARBERA, J. (1983). Cultura Ibérica. A: *Arqueología en Catalunya. Datos para una síntesis*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 93-95.

JUNYENT, E., GONZÁLEZ, J. R., MAYA, J. L., RODRÍGUEZ, J. I. (1983). Carretelà (Aitona, Segrià). *Arqueología* 82. Ministerio de Educación y Cultura. Madrid: 183.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1983). La Paeria (Lleida, Segrià). *Arqueología* 82. Ministerio de Educación y Cultura. Madrid: 174.

JUNYENT, E., SANMARTÍ, E. (1983). Primeras relaciones con el Mediterráneo oriental. A: *Arqueología en Catalunya. Datos para una síntesis*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona: 87.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1985). Las cerámicas paleocristianas de la Paeria, Lleida. A: *XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño 1983)*. Secretaría General de los Congresos Arqueológicos Nacionales. Zaragoza: 903-918.

JUNYENT, E. (1986). El poblament ibèric a l'àrea ilergeta. A: PADRÓ, J. (ed.). *6è Col·loqui Internacional de Puigcerdà: Protohistòria catalana (Puigcerdà 7-9 desembre 1984)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 257-263.

GALLART, J., JUNYENT, E. (1986). El jaciment del Bronze Final de Rocaferida (Sarrocà de Lleida, Segrià). A: PADRÓ, J. (ed.). *6è Col·loqui Internacional de Puigcerdà: Protohistòria catalana (Puigcerdà 7-9 desembre 1984)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 115-126.

JUNYENT, E. (1987). El poblamiento ibérico en el área ilergeta. A: RUIZ, A., MOLINOS, M. (eds.). *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre Mundo Ibérico (Jaén junio 1985)*. Ayuntamiento de Jaén - Junta de Andalucía. Jaén: 57-65.

ALCALDE, G., JUNYENT, E., PÉREZ, A., PONS, E., SOLER, N., TARRÚS, J. (1988). Ingrés als museus de materials

arqueològics. A: *Museus documentació. Arqueologia*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona: 1-12.

JUNYENT, E. (1989). La evolución del hábitat en la Catalunya occidental durante la Edad del Bronce, primera Edad del Hierro y época ibérica. A: *Pré-actes colloque international: Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 19-21 octobre 1989)*. Imprimerie Louis-Jean. Gap: 95-105.

JUNYENT, E., GARCÉS, I. (1989). El poblado fortificado de los Campos de Urnas Tardíos en Els Vilars, Arbeca, Lleida. *Crónica del XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castelló, 1987)*, vol. II. Universidad de Zaragoza. Zaragoza: 329-339.

JUNYENT, E., PÉREZ, A., RAFEL, N. (1989a). Arqueologia i ciutat. A: *III Setmana d'Estudis Urbans a Lleida: Història urbana i intervenció al Centre Històric (Lleida, 6-10 octubre 1986)*. Institut Cartogràfic de Catalunya. Barcelona: 95-105.

JUNYENT, E., PÉREZ, A., RAFEL, N. (1989b). Archaeology in the city of Lleida (Catalonia, Spain) during the eighties, Archaeology and Society. Large scale rescue operations-their possibilities and problems. A: *Papers presented at the Archaeology and Society Symposium in Stockholm 12-16 September 1988/ICOMOS International Committee on Archaeological Heritage Management*. ICAHM Nordic Secretariat. Stockholm: 227-231.

JUNYENT, E. (1991a). Contribució al coneixement de les estructures defensives en els assentaments de la Catalunya Occidental. Bronze Final, Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica. Estat de la qüestió. A: *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions, la problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.) (Manresa, 6-9 de desembre de 1990)*. Centre d'Estudis del Bages. Manresa: 103-108.

JUNYENT, E. (1991b). Pròleg. A: GALLART, J., *El dipòsit de bronzes de Llavorsí, Pallars Sobirà*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 10. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 9-10.

JUNYENT, E. (1991c). Prólogo. A: HARRIS, E. C. *Principios de estratigrafía arqueológica*. Ed. Crítica. Barcelona: 7-15.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1991a). El sistema defensiu de Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). A: *Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.) (Manresa, 6-9 de desembre de 1990)*. Centre d'Estudis del Bages. Societat Catalana d'Arqueologia. Manresa: 183-197.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1991b). Sistema de registro i tratamiento automático de la información en el yacimiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida). A: FERNÁNDEZ, V. M., FERNÁNDEZ, G. (coords.). *Actas de la Reunión: Aplicaciones*

informáticas en Arqueología (Universidad Complutense de Madrid, 8-9 octubre 1990). Complutum, 1: 189-210.

MARC-7:

DUPRÉ, X., JUNYENT, E., RAFEL, N., RUIZ DE ARBULO, J., TARRATS, F. (1991). Presentació i Conclusions. A: *Jornades sobre protecció legal del patrimoni arqueològic (Barcelona, 3 i 4 de maig de 1991)*. Dossier d'informació i documentació pels Municipis, 6. Diputació de Barcelona. Barcelona: 153.

JUNYENT, E. (1992). Veus: Amusic, Arqueologia, Arqueologia experimental, Arqueologia industrial, Arqueologia Subaquàtica, Arqueologia urbana, Blistages, Colomina, La (Gerb), Empúries (L'Escala), Estratigrafia, Excavació, Genó (Aitona), Gebut (Soses), Iberia, Ibèric cultura, Ilerget, Indíbil (Indíbil i Mandoni), Jaciment, Maluquer de Motes Joan, Moleta del Remei (Alcanar), Pedrera, La (Vallfogona de Balaguer- Termens), Pericot Lluís. *Diccionari d'Història de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., OLIVER, A. (1992). Estratègia, anàlisi estratigràfica i registre en l'Arqueologia lleidatana dels 80. La Harris Matrix. A: TRÓCOLI, I. G., SOSPREDA, R. (eds.). *Harris Matrix. Sistemes de registre en Arqueologia*, vol II. Publicacions de l'Estudi General de Lleida. Pagès editors. Lleida: 184-275.

JUNYENT, E. (1994). Iltirda. A: *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la Península Ibérica: ciclo de conferencias, Madrid, 25 y 26 de noviembre de 1993*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid: 77-94.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (1994). El Bajo Imperio ilerdense: las excavaciones de la Paeria. A: *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Maó, 12-17 setembre 1988)*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona: 127-150.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1994). Els Vilars (Arbeca, les Garrigues). Primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana. A: *Actes del Seminari: El poblament ibèric a Catalunya (Museu Comarcal del Maresme-Mataró, 25-26 març 1993)*. *Laietània*. Estudis d'Història i d'Arqueologia del Maresme, 8 (1993): 43-59.

JUNYENT, E. (1995). Capítols: 9. Edat del bronze, 10. Ritus funeraris dels camps d'urnes, 12. Ibers. L'evolució del poblament laietà, 13. Assentaments ibèrics. Poblats i necròpolis, 14. Ilergets. Civilització i hàbitat ibèric, 15. Segona Guerra Púnica, conquesta i guerra civil. A: HURTADO, V., MESTRE, J., MISERACHS, T. (dirs.). *Atles d'Història de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona: 336.

JUNYENT, E. (1996a). Els orígens de la cultura ilergeta. A: GARCÉS, I. (coord.). *Indíbil i Mandoni, reis i guerrers. Catàleg de l'exposició*. Ajuntament de Lleida. Lleida: 13-16.

JUNYENT, E. (1996b). La societat ilergeta: un món de pagesos i aristòcrates. A: GARCÉS, I. (coord.). *Indíbil i Mandoni, reis i guerrers. Catàleg de l'exposició*. Ajuntament de Lleida. Lleida: 17-25.

- JUNYENT, E. (1996c). Introducció. Recerca i lectura del passat. A: JUNYENT, E. (dir.). *Els temps prehistòrics i antics fins al segle v. Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Vol I. Enciclopèdia Catalana S.A. Barcelona: 28-83.
- JUNYENT, E. (1996d). ¿Una cultura campaniforme? A: JUNYENT, E. (dir.). *Els temps prehistòrics i antics fins al segle v. Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Vol I. Enciclopèdia Catalana S.A. Barcelona: 188-189.
- JUNYENT, E. (1996e). El poblat fortificat dels Vilars (Arbeca). A: JUNYENT, E. (dir.). *Els temps prehistòrics i antics fins al segle v. Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*. Vol I. Enciclopèdia Catalana S.A. Barcelona: 254-255.
- ALONSO, N., GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MIRÓ, J. M^a, ROS, Mª T., ROVIRA, Mª C. (1996). L'assentament de Els Vilars (Arbeca, les Garrigues): Territori, recursos i activitats productives. A: ROVIRA, J. (coord.). *Actes de la Taula Rodona: Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 ANE a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre (Sant Feliu de Codines, 18-19 novembre 1994)*. Gala, 3-5 (1994-1996): 319-339.
- JUNYENT, E. (1997). Pere Bosch i Gimpera. A: *Les Ibères*. AFAA - Ministerio de Educación y Cultura - Fundación "la Caixa" - Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland. Barcelona: 72-75.
- JUNYENT, E. (1998). Pere Bosch i Gimpera. A: *Los Iberos, príncipes de Occidente*. Fundació "la Caixa". Barcelona: 72-75.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1998). Poder, símbolo y territorio: el caso de la fortaleza de Arbeca. A: ARANEGUI, C. (coord.). *Actas del Congreso Internacional: Los Iberos, Príncipes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica (Barcelona, 12-14 de març de 1998)*. Fundació "la Caixa". Barcelona: 355-372.
- ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1999). Chronométrie de l'Âge des Métaux dans la basse vallée du Segre (Catalogne, Espagne) à partir des datations ¹⁴C. A: EVIN J., OBERLIN C., DAUGAS, J. P., SALLES, J. F. (dirs.). *Actes du 3ème Congrès International: ¹⁴C et Archéologie (Lyon, 6-10 avril 1998)*. Mémoires de la Société Préhistorique Française, XXVI et Supplément 1999 de la Revue d'Archéométrie: 287-292.
- AGUSTÍ, B., ALONSO, N., GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2000). Una inhumación múltiple de perinatales en la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida) y las prácticas de enterramiento en hábitat durante la I^a Edad del Hierro en el valle del Segre (Cataluña). A: DEDET, B., GRUAT, P., MARCHAND, G., PY, M., SCHWALLER, M. (eds.). *Actes du XXIe Colloque International de l'AFEAF: Archéologie de la mort, Archéologie de la tombe au Premier Âge du Fer. (Conques-Montrozier, 8-11 mai 1997)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, 5, ARALO. Lattes: 305-324.
- ALONSO, N., MUÑOZ, D., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., LORÉS, J., PÉREZ, M., TARTERA, E. (2000b). Virtual reality as an extension of the archaeological record. Reconstruction of an Iron Age fortress: Els Vilars (Arbeca, Catalonia, Spain). A: BARCELÓ, J. M., FORTE, M., SANDERS, D. H. (eds.). *Virtual Reality in Archaeology*. BAR International Series 843. Oxford: 225-231.
- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2000). L'habitat dans la moyenne et basse vallée du Segre au Ier Âge du Fer. Le cas du village fortifié de Els Vilars (Arbeca, Lleida). A: GASCO, J., TREINEN-CLAUSTRE, F. (dirs.). *XXIV Congrès Préhistorique de France: Habitats, économies et Sociétés du Nord-Ouest Méditerranéen de l'Age du Bronze au Premier Age du Fer (Carcassonne 23-30 septembre 1994)*. Société Préhistorique Française. Paris: 147-157.
- JUNYENT, E. (2001). Presentació: Colors de Terra. La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys. Minferri (Juneda). *Quaderns de la Sala d'Arqueologia*, 1, Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 9-11.
- AGUILÓ, C., LORÉS, J., JUNYENT, E. (2001). Enhanced Cultural Heritage Environments by Augmented Reality Systems. A: *Proceedings of the Seventh International Conference on Virtual Systems and Multimedia (VSMM'01) (Berkley, 25-27 october 2001)*. IEEE Computer Society. Washington DC: 357-364.
- ALONSO, N., BALAGUER, A., BON, S., FERRÉ, G., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., LORÉS, J., MUÑOZ, D., SENDIN, M., TARTERA, E. (2001). Análisis de escenarios de futuro en realidad aumentada. Aplicación al yacimiento de Els Vilars. A: ABASCAL, J., GARCÍA, F. J., GIL, A. B. (eds.). *Interacción 2001. 2º Congreso Nacional de Interacción Persona-Ordenador (Salamanca, 16-18 mayo 2001)*. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca: 357-367.
- BALAGUER, A., LORÉS, J., JUNYENT, E., FERRÉ, G. (2001). Scenario based design of augmented reality systems applied to cultural heritage. A: *Proceedings of the 1st Panhellenic Conference with International Participation on Human-Computer Interaction PC HCI 2001 (December 7-9, Patras, Greece)*. Typorama Publications. Patras.
- JUNYENT, E. (2002a). Els segles de formació: el bronze final a la primera edat del ferro a la depressió de l'Ebre. A: *Actes I Jornades d'Arqueologia de Tivissa: Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació (Tivissa 23-24 de novembre de 2001)*. Ilercavònia, 3: 17-35.
- JUNYENT, E. (2002b). La quotidianitat a l'època ibèrica. A: RIBES, J. L. (ed.). *Sala d'Arqueologia. Catàleg*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 27-38.
- JUNYENT, E. (2002c). El jaciment ibèric de Gebut (Soses). A: RIBES, J. L. (ed.). *Sala d'Arqueologia. Catàleg*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 39-42.
- JUNYENT, E. (2002d). La quotidianitat a l'època ibèrica: fitxes tècniques. A: RIBES, J. L. (ed.). *Sala d'Arqueologia*.

Catàleg. Quaderns de la Sala d'Arqueologia, 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 45 i ss.

GRANOLLERS, T., LORÉS, J., RAIMAT, G., JUNYENT, E., TARTERA, E. (2002a). Vilars. A new dialog model applying Augmented Reality. A: *9th International Workshop: Design, Specification, and Verification of Interactive Systems (DSV-IS 2002) (Rostock, Germany, June 12-14, 2002)*. Computer Science Preprint Archive, vol. 2002, Issue 7: 282-295. Available at SSRN: <<https://ssrn.com/abstract=3125378>>.

GRANOLLERS, T., LORÉS, J., RAIMAT, G., JUNYENT, E., TARTERA, E. (2002b). Vilars, un nuevo modelo de diálogo aplicando Realidad Aumentada. A: AEDO, I., DÍAZ, P., FERNÁNDEZ, C. (eds.). *Interacción 2002. III Congreso Interacción Persona Ordenador (Leganés, 8-10 de mayo de 2002)*. AIPO: 276-279.

JUNYENT, E., ALBERICH, J. (2003). Les defenses del campament aqueu a la guerra de Troia. A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.). *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*. Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida: 35-67.

G.I.P.:

ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., GÓMEZ, X., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2003). Caballos y hierro. El campo frisio y la fortaleza de 'Els Vilars d'Arbeca' (Lleida, España), siglos VIII-IV a.n.e. A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.). *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*. Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida: 233-274.

JUNYENT, E., ALONSO, N., COLET, A., GENÉ, M., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2003). Projecte de recuperació i presentació al públic de la fortaleza d'Arbeca. A: BELTRÁN DE HEREDIA, J., FERNÁNDEZ DEL MORAL, I. (coords.). *II Congrès Internacional sobre museïtzació de jaciments arqueològics. Nous conceptes i estratègies de gestió i comunicació (Barcelona, 7-9 octubre 2002)*. Museu d'Història de la Ciutat. Barcelona: 160-166.

TARTERA, E., JUNYENT, E., GRANOLLERS, T., RAIMAT, G., LORÉS, J. (2003). Análisis y diseño de una visita guiada a la Fortaleza de Arbeca en realidad aumentada. A: BELTRÁN DE HEREDIA, J., FERNÁNDEZ DEL MORAL, I. (coords.). *II Congrès Internacional sobre museïtzació de jaciments arqueològics. Nous conceptes i estratègies de gestió i comunicació (Barcelona, 7-9 octubre 2002)*. Museu d'Història de la Ciutat. Barcelona: 265-269.

G.I.P. i G.R.I.H.O. (2004). Arqueología virtual: la fortaleza ibérica de Arbeca (siglos VIII-IV a.C.). A: GUITART, J., PERA, J. (eds.). *Primer Simposi "Patrimoni i Turisme Cultural": Arqueologia viva de les ciutats de l'Antiguitat (Lleida, 4-6 octubre 2001)*. Institut d'Estudis Catalans-Patronat d'Arqueologia de Guissona. Barcelona: 213-233.

ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2005). Dos hogares orientalistas de la fortaleza de Els Vilars (Arbeca, Lleida): A: CELESTINO,

S., JIMÉNEZ, J. (eds.). *El Periodo Orientalizante. Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida: Protohistoria del Mediterráneo Occidental (Mérida 5-8 mayo 2003)*. Anejos de AEspA, XXXV, vol. I: 651-667.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2006). Agricultura i poblament a la plana occidental catalana durant l'edat de bronze. A: BOLÓS, J., JARNÉ, A., VICEDO, E. (eds.). *Condicion de vida al món rural. Cinquè congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 711-726.

VIDAL, A., JUNYENT, E. (2007). El patrimonio arqueológico inmueble de la demarcación geoturística "Terres de Lleida": criterios de evaluación y modelos de actuación. A: VARELA, P. (coord.). *IV Congreso Internacional sobre Musealización de Xacementos Arqueolóxicos: Conservación e Presentación de xacementos arqueolóxicos no medio rural. Impacto social no Territorio*. Xunta de Galicia. Dirección Xeral de Patrimonio Cultural. Santiago de Compostela: 323-330.

VIDAL, A., TARTERA, E., ALONSO, N., AGUILÓ, C., JUNYENT, E., LORÉS, J. (2007). Vilars AR Project. Testing the Augmented Reality Paradigm in an Archaeological Site. A: FIGUEIREDO, A., LEITE VELHO, G. (eds.). *The world is in your eyes. CAA2005. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. Proceedings of the 33rd Conference (Tomar, 21-24 March 2005)*. CAA Portugal. Tomar: 39-43.

ASSOCIACIÓ D'AMICS DE VILARS I GIP: ALONSO, N., COLET, A., ESCALA, O., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., NIETO, A., TARTERA, E., VIDAL, A. (2007). L'Associació d'Amics de Vilars: Anàlisi i balanç en el seu primer aniversari. A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., TARTERA, E., VIDAL, A. (eds.). *Associacions d'Amics del Patrimoni Arqueològic. Funció i rol social en el segle XXI*. Edicions de la Universitat de Lleida. Lleida: 149-171.

JUNYENT, E. (2008). La vaixella de vernís roig ilergeta. A: VERGÈS, J. M., LÓPEZ, J. (coords.). *II Prehistòria i Història Antiga, Col·lecció: Valls i la seva història*, Institut d'Estudis Vallencs, Valls: 212-214.

NIETO, A., GARDEISEN, A., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2010). Inhumations de foetus d'équidés dans la forteresse du premier âge du Fer de Els Vilars (Arbeca, Catalogne). A: GARDEISEN, A., FURET, E., BOULBES, N. (eds.). *Actes du colloque: Histoire d'équidés, des textes, des images et de os. Actes table ronde (Montpellier 13-14 març 2008)*. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne, Hors-série 4. Association pour le Développement de l'Archéologie en Languedoc-Roussillon. Lattes: 125-147.

POCH, R. M^a, BALASCH, C., JUNYENT, E. (2010). Micromorphological evidences for ponding regimes and water management of the moat of the Iberian site of Els Vilars (Catalonia). A: LISA, L. (ed.). *Abstract book of the International Working Meeting in Archaeological Soil Micromorphology (17th - 21st of May 2010, Brno, Czech Republic)*. Czech Geological Society. Prague: 29-31.

JUNYENT, E. (2012). Reflexionar la rodalia. A: BELARTE, M. C., PLANA, R. (eds.). *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat a la Mediterrània occidental: actes del col·loqui (Tarragona, 6-8 de maig de 2009)*. Documenta, 26. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona: 343-347.

JUNYENT, E., CASALS, C. (2013). La fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Conservació i socialització. A: *Fortificaciones. Intervenciones en el patrimonio defensivo. Actas del XXXIV Curset. Jornadas Internacionales sobre la intervención en el Patrimonio Arquitectónico (Barcelona y Tortosa, 15-18 diciembre de 2011)*. Ministerio de Educacion, Cultura y Deporte - Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya. Madrid: 49-58.

JUNYENT, E. (2014a). Història de la descoberta de la fortalesa dels Vilars d'Arbeca. La fortalesa dels Vilars d'Arbeca, passat i present. A: SANS, J. M^a, PAU, A., JUNYENT, E. *Arbeca. història i record, 30 anys després*. Ajuntament de la Vila d'Arbeca. Mollerussa: 212-245.

JUNYENT, E. (2014b). La Fortalesa dels vilars d'Arbeca. A: MOLIST, M., RODÀ, I., PLADEVALL, A. (dirs.). *Patrimoni Monumental de Catalunya, vol. 1, De la Prehistòria a l'Edat Mitjana*. Enciclopèdia Catalana, SA. Barcelona: 38-39.

JUNYENT, E. (2015a). L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. A: BELARTE, M. C., GARCÍA, D., SANMARTÍ, J. (eds.). *Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell: Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons (Calafell, 7-9 març 2013)*. Arqueomediterrània, 14: 165-191.

JUNYENT, E. (2015b). Reflexions sobre criteris arquitectònics d'intervenció en jaciments arqueològics. Els casos del Dolmen de Reguers (Seró-Artesa de Segre) i de la Fortalesa dels Vilars (Arbeca). A: COMPANY, X., PUIG, I., MONTGAY, C., MACHETTI, S. (eds.). *El gran valor de les lletres i les humanitats. Homenatge al Dr. Frederic Vilà i Tornos*. Edicions i publicacions de la Universitat de Lleida. Lleida: 147-154.

NIETO, A., LÓPEZ, J. B., JUNYENT, E. (2016). Nuevos datos sobre la presencia del caballo en las comunidades protohistóricas del Valle del Segre. A: COIMBRA, F. A. (coord.). *The Horse and the Bull in Prehistory and History*. Cordero Editore. Génova: 117-134.

JUNYENT, E. (2017). El cas de La Higiènica (1980-1981): universitat, ciutat i llibertat d'expressió. A: PONT, J., SANTA, A. (eds.). *Universitat i ciutat. Tot recordant Víctor Siurana (1945-1993)*. Pagès editors. Lleida: 231-265.

JUNYENT, E. (2018). 775-300 aC. Terra, aigua i poder en el món iber. A: DE RIQUER, B. (dir.). *Història Mundial de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona: 56-65.

ALONSO, N., BERNAL, J., CASTELLANO, A., GONZÁLEZ, S., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MARTÍNEZ, J., MAZUQUE, J., NIETO, A., OLIVA, J. A., PIQUÈS, G., PRATS, G., VILA, S. (2018). La fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues): Noves aportacions sobre la primera edat del ferro

i l'època ibèrica (2010-2015). A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent (Balaguer i Lleida, 17-18 d'abril de 2015)*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Barcelona: 88-99.

Llibres

JUNYENT, E., VALLDELLOU, V. (1972d). *Una vivienda ibérica de Mas Boscá*. Publicaciones Eventuales, 21. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Universitat de Barcelona. Barcelona.

JUNYENT E., PÉREZ, A. (1983). *El Museu de la Paeria*. Servei de Publicacions de la Paeria de Lleida. Lleida.

GALLART, J., JUNYENT, E., PÉREZ, A., RAFEL, N. (1985). *L'arqueologia a la ciutat de Lleida 1975-1985*. Col·lecció "La Banqueta. Quaderns de divulgació ciutadana", 5. Ajuntament de Lleida. Lleida.

GALLART, J., JUNYENT, E. (1989). *Un nou tall estratigràfic a La Pedrera, Vallfogona de Balaguer-Termens, La Noguera, Lleida*. Espai/Temps. Quaderns del Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, 3. Lleida.

JUNYENT, E. (dir.) (1996). *Els temps prehistòrics i antics. Fins al segle v*. A: de RIQUER, B. (dir.). *Història, Política, Societat i Cultura als Països Catalans*. Vol. I. Enciclopèdia Catalana S. A. Barcelona.

GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (1997). *Vilars 2000. Una fortalesa ilergeta d'ara fa 2.700 anys*. Universitat de Lleida. Lleida.

ALONSO, N., GENÉ, M., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (coords.) (2002). *Recuperant el passat a la línia del Tren d'Alta Velocitat. L'assentament protohistòric, medieval i d'època moderna de El Vilot de Montagut (Alcarràs, Lleida)*. Pagès Editors. Lleida.

JUNYENT, E., PÉREZ, A. (2003). *Història de Lleida. L'antiguitat, d'Iltirta a Ilerda*, vol. 1. Pagès Editors. Lleida.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.) (2003). *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea*. Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (2005). *Arbeca. La Fortalesa dels Vilars*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B., TARTERA, E., VIDAL, A. (eds.) (2007). *Associacions d'Amics del Patrimoni Arqueològic. Funció i rol social en el segle XXI*. Edicions de la Universitat de Lleida. Lleida.

ALONSO, N., JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2010). *Arbeca. La Fortalesa dels Vilars*. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Generalitat de Catalunya. Barcelona.

JUNYENT, E., POCH, R. M^a, BALASCH, C. (2012). *The Iberian Fortress of Els Vilars. Mid-Meeting Excursion Guide - 14th International Working Meeting on Soil Micromorphology (Lleida, 8-14 juliol de 2012)*. Edicions Universitat de Lleida. Lleida.

SANS, J. M^a, PAU, A., JUNYENT, E. (2014). *Arbeca. història i record, 30 anys després*. Ajuntament de la Vila d'Arbeca. Mollerussa.

JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2016). *La fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món iber. The Vilars d'Arbeca Fortress. Land, Water and Power in the Iberian World*. Museu de Lleida. Lleida.

Publicacions multimèdia

GP I GRIHO: JUNYENT, E., LORÉS, J. (coords.) (1998). CD-ROM: Vilars 2000. Vilars Virtual. Una fortalesa il·lustrada d'ara fa 2700 anys. Dragoli Produccions. Universitat de Lleida.

GIP: ALONSO, N., LÓPEZ, J. B., JUNYENT, E., LAFUENTE, A. (coords.) (1998). <<http://www.vilars2000.com>>.

GIP (2000). <http://www.mcu.es/igc/Jornadas/Eupa_2000/Els_vilars.html>.

GP I GRIHO (2001). Vídeo: La fortalesa ibèrica d'Arbeca, segles VIII i VII a.n.e. DL: LL-637-2001

GP I GRIHO (2005). CD-ROM: La fortalesa ibèrica d'Arbeca, segles VIII i VII a.n.e. Edicions de la Universitat de Lleida. Lleida.

JUNYENT, E. (2010). CD-ROM: Fortalesa ibèrica dels Vilars, bronze final-ferro ibèric ple. Arbeca (Garrigues). A: *IP 30: trenta anys d'intervencions en el patrimoni a les terres de Lleida, 1980-2010*. Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Barcelona.

GIP (2012): <<http://www.vilars.cat>> (Lavert).

*Una vivienda ibérica de Mas Boscà, publicación pionera de la Arqueología Espacial*¹

Una vivienda ibérica de Mas Boscà. A pioneering publication in Spatial Archaeology

Este artículo tiene como objetivo reconocer el trabajo pionero de Emili Junyent y Vicente Baldellou en el estudio microespacial de la vivienda ibérica de Mas Boscà. La metodología empleada de excavar en extensión todo el espacio doméstico, con registro espacial de cada uno de los objetos localizados, permitió dar una interpretación socioeconómica de los ocupantes de la casa. El análisis realizado sobre las veintidós ánforas ibéricas indica la elaboración de vino en territorio layetano previo a la ocupación romana. La presencia de vajilla de lujo y de ánforas de origen púnico y grecoitalico muestra la existencia de una economía excedentaria. Esta investigación supone un enfoque teórico y metodológico distinto del desarrollado por la conocida como Arqueología Espacial, donde debe encuadrarse. Este nuevo paradigma de la investigación arqueológica fue desarrollado por Clarke a partir de la metodología de la Geografía Locacional, lo que da lugar a que de las tres escalas de análisis espacial establecidas se aplique esencialmente a la macro o superior; centrada en los estudios de ocupación del territorio.

Palabras clave: Mas Boscà, Arqueología Espacial, espacio doméstico, interpretación socioeconómica, vino layetano.

The objective of this article is to acknowledge the pioneering work of Emili Junyent and Vicente Baldellou in the micro-spatial study of an Iberian dwelling excavated near Mas Boscà. The open-area excavation method applied to this domestic space, recording the precise position of all of the artefacts, allowed advancing a socioeconomic interpretation of the dwelling's occupants. The findings of the study of 22 Iberian amphorae suggest the production of wine in Laietani territory prior to the Roman occupation. In addition, the presence of luxury tableware and amphorae of Punic and Greco-Roman origin evidences the existence of a surplus economy. This study supposes a theoretical and methodological approach differing from other well-known methods in the framework of Spatial Archaeology. This new paradigm of archaeological research was developed by Clarke based on the methods of Locational Geography. This gives place to essentially applying the macro or higher of the three scales of spatial analysis centring on studies of territorial occupation.

Keywords: Mas Boscà, Spatial Archaeology, domestic space, socio-economic interpretation, *Laietani* wine.

1. Este trabajo se desarrolla dentro del Grupo de Investigación Hiberus (H08) financiado por el Gobierno de Aragón y los Fondos Sociales Europeos y el proyecto I+D+i: HAR2015-68032-P, "La Serranía Celtibérica y Segeda, el Patrimonio Histórico como motor de desarrollo rural", financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad y los fondos FEDER.

Figura 1. Portada de la publicación de Emili Junyent y Vicente Baldellou: *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*, 1972.

Introducción

Me invita Joan López, en nombre de la Unitat d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga de la Universitat de Lleida, a contribuir al merecido homenaje a Emili Junyent. Cuando me lo planteó no tuve duda alguna en realizar mi aportación sobre la monografía que publicó conjuntamente con el malogrado Vicente Baldellou en el año 1972 sobre *Una vivienda ibérica de Mas Boscà* (figura 1) (Junyent, Baldellou 1972). El hecho de que no exista un estudio sobre las aportaciones teóricas y metodológicas que marcaron la aparición de la Nueva Arqueología en España en la segunda mitad del siglo xx ha dado lugar a que este trabajo haya pasado desapercibido y no se le valore en su real importancia, pues debe considerarse como el primer estudio de Arqueología Espacial, en su escala micro, al menos personalmente no conozco otro para la etapa protohistórica.

Esta aportación llama la atención porque se desarrolla de forma independiente a la nueva fórmula de investigar el pasado que se estaba realizando en la década de los setenta desde la Escuela de Cambridge, me refiero a la aplicación de las estrategias analíticas de Arqueología Espacial. Como detallaré más abajo, este nuevo paradigma se aplica esencial-

mente al estudio de la ocupación del territorio, con métodos de análisis tomados de la también novedosa Geografía Locacional. Por ello no desarrollan estudios significativos, en esta primera etapa, sobre los espacios domésticos.

La excavación de Junyent y Baldellou en el poblado de Mas Boscà se desarrolla en 1969 (figura 2). Supuso una novedosa aportación teórica, al tener como objetivo descubrir una vivienda como unidad funcional y realizar un análisis socioeconómico de la misma. Para lo cual emplearon una metodología, también pionera en la investigación protohistórica, consistente en registrar espacialmente cada uno de los objetos localizados, lo que permite poder seguir interpretando la distribución espacial y realizar nuevas lecturas de las estancias de la casa.

La Arqueología Espacial de la Escuela de Cambridge

El libro de Ian Hodder y Clive Orton *Spatial Analysis in Archaeology*, publicado en 1976 y traducido al castellano en 1990, es considerado como la obra que inicia la denominada Arqueología Espacial (Hodder, Orton 1976).² Sin embargo, el estudio principal de este nuevo enfoque arqueológico es la obra editada un año después por David Clarke, tras su fallecimiento: *Spatial Archaeology*.³ Ian Hodder es el autor del emotivo prólogo, donde nos recuerda las importantes contribuciones de su maestro. Entre ellas destaca su *Analytical Archaeology*, editada en 1968, que como reza en su portada debe considerarse "Sin lugar a duda, el trabajo arqueológico más importante de esos últimos veinte o treinta años".⁴

De los siete trabajos que se recogen en *Spatial Archaeology* (figura 3) el primero corresponde a David Clarke: *Spatial Information in Archaeology*. Es un trabajo de síntesis donde sienta los principios de la Arqueología Espacial. Establece los tres niveles de análisis espacial, las tres escalas que seguirán vigentes hasta la actualidad: macro, semi micro y micro. La escala macro hace referencia a la ocupación del territorio, a las relaciones que se establecen entre las ocupaciones humanas y de estas con el medio ambiente, enfoque este último que será desarrollado por la denominada Arqueología del Paisaje. La semi micro analiza los asentamientos y su relación con el entorno inmediato. La micro estudia los asentamientos y sus viviendas, las necrópolis y sus tumbas. De estos tres niveles desarrolla en este estudio las estrategias analíticas que se debían emplear en la escala macro, exponiendo

2. Esta obra vio la luz en 1990 con el título *Análisis Espacial en Arqueología* en la colección Crítica Arqueología, de la Editorial Crítica, dirigida por M.ª Eugenia Aubet, quien tuvo la gentileza de encargarme la supervisión de la traducción.

3. A diferencia del anterior no ha sido traducido, lo que ha hecho que esta obra pionera no se haya valorado entre los arqueólogos españoles.

4. El libro de David Clarke (1968) lleva en su portada la nota realizada por The Times Literary Supplement "One might venture that this is the most important archaeological work for twenty or thirty years". Ha sido publicado en su segunda edición por la Editorial Bellaterra en 1984 con el título de *Arqueología Analítica*, bajo la supervisión de M.ª Eugenia Aubet.

Figura 2. Excavación de Mas Boscà, año 1969. De izquierda a derecha: Rosario Navarro, Oriol Granados, Maria Eugènia Aubet y Emili Junyent.

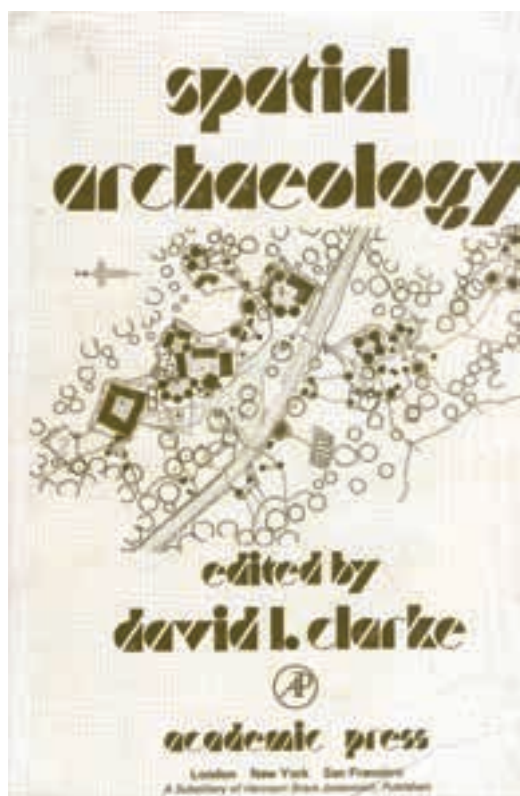

Figura 3. Portada del libro editado por David L. Clarke: *Spatial Archaeology*, 1977.

las subteorías de Von Thünen, Weber y Christaller, tomadas de la denominada Geografía Locacional, aportación del también profesor de Cambridge Peter Hagget (Hagget 1965).

De los seis artículos restantes de la obra *Spatial Archaeology*, dos se dedican a estudios macroespaciales (Hodder 1977; Danks 1977) y otros tantos a análisis semi micro (Foley 1977; Clarke 1977). Los dedicados a la escala inferior, micro, no son estudios arqueológicos sino históricos y antropológicos. Uno analiza la evolución de las relaciones espaciales existentes entre las habitaciones de 74 casas de la localidad de Burwell, cerca de Cambridge, entre 1551 y 1600 a partir de los planos conservados en la Royal Commission on Historical Monuments (Dickens 1977; Clarke 1977). En este trabajo se aplican las estrategias desarrolladas en la Geografía Locacional para medir la compacidad (Hagget, Chorley 1969). El estudio más amplio de esta obra, 115 páginas de las 386, es realizado por Rolan Fletcher planteando un modelo estudio de los asentamientos en los niveles semi micro y micro (Fletcher 1977). Su trabajo se centra exclusivamente en las investigaciones antropológicas del poblado actual de Konkomba (Ghana) y de la misión franciscana del siglo XVII de Awatovi (Arizona). Desarrolla una serie de tratamientos estadísticos para analizar las relaciones y diferencias existentes entre

las viviendas y habitaciones, estableciendo modelos de análisis que podrán extrapolarse en el futuro en los estudios sobre los espacios domésticos descubiertos a través de las excavaciones arqueológicas.

La obra citada de Hodder y Orton, *Spatial Analysis in Archaeology*, supuso una gran influencia en el desarrollo de la Arqueología Espacial española (figuras 4 y 5). Para entender el enfoque y la importancia de este trabajo debe tenerse en cuenta que en su redacción se unen un arqueólogo, Hodder, y un experto en estadística, Orton. Desarrollan y aplican diferentes estrategias analíticas para interpretar con criterios geográficos, cuantitativos y estadísticos las relaciones existentes en el territorio de objetos y unidades de ocupación. Son estudios esencialmente macroespaciales, donde se analizan la territorialidad de los asentamientos, sus relaciones jerárquicas a partir de los polígonos de Thiesen, del vecino más próximo o de la regla del rango-tamaño. Aplican, así mismo, los análisis de regresión para interpretar la dispersión de restos arqueológicos y estudiar patrones en la distribución de asentamiento o de un solo tipo de artefacto.

Para la escala semi micro, de relación de un yacimiento y su entorno natural, abandonan las estrategias matemáticas y se centran en sintetizar el estudio pionero del arqueólogo Higgs y el geógrafo Vita Finzi sobre el modelo teórico de explotación de un territorio, que será conocido como “Site Catchment Analysis” (Higgs, Vita Finzi 1972). Lo aplican a una comunidad agrícola, marcando el territorio recorrido en una hora, clasificando los suelos en tres categorías según su potencial económico básico: 1) arable/potencialmente arable, 2) terreno de pastos, 3) terrenos improductivos. Si bien este método será uno de los más utilizados en los análisis micro espaciales plantea el problema de base en los usos del suelo actual, y no en los que existían en la época de estudio (Burillo *et al.* 2015).

El único estudio micro espacial existente en el libro de Hodder y Orton corresponde a la aplicación de los análisis de superficie de tendencia realizados por Bradley en el interior del asentamiento campaniforme de Belle Tout (East Sussex) (Bradley 1970), analizando los hallazgos de sílex y fragmentos de campaniforme por metro cuadrado. En nada se parece al estudio de Junyent y Baldellou que nos ocupa.

El análisis micro espacial de la vivienda ibérica de Mas Boscà

La monografía de Junyent y Baldellou sobre la vivienda ibérica de Mas Boscà (Badalona) recoge al inicio el objeto de la actuación arqueológica, contextualizar una vasija gris excepcional con la representación grafitada de dos barcos y las razones que llevaron a ampliar la excavación (Maluquer de Motes 1965):

En principio nuestra labor debía limitarse a la explotación cuidadosa del lugar, donde sabíamos se había producido el hallazgo, y el tamizado de la tierra removida; sin embargo las posibilidades que apuntaba el yacimiento nos aconsejaron ampliar nuestros trabajos y llevar a cabo una excavación sistemática que dio como resultado el descubrimiento y posterior estudio de una vivienda completa.

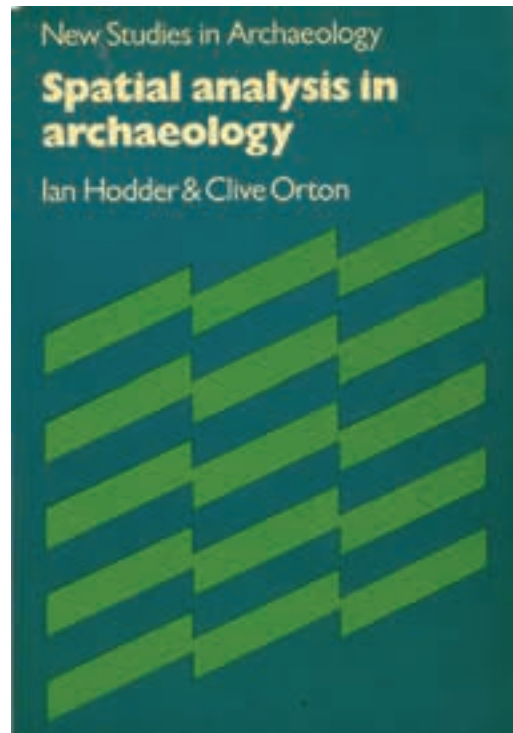

Figura 4. Portada del libro de Ian Hodder y Clive Orton *Spatial Analysis in Archaeology*, 1976.

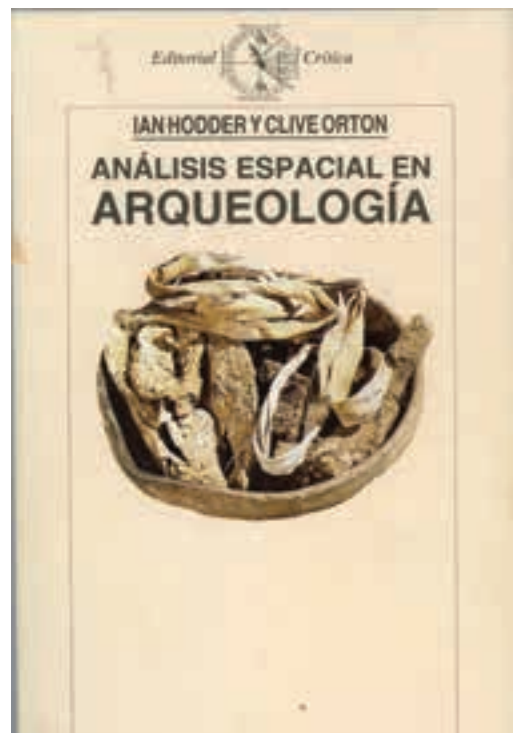

Figura 5. Portada del libro de Ian Hodder y Clive Orton *Análisis Espacial en Arqueología*, 1990.

Señalan los autores que el poblado presentaba “un aspecto bastante lastimoso”, debido a las remociones de terreno realizadas por numerosos aficionados. Su primera actividad fue tamizar toda la tierra removida del lugar donde se había localizado la citada vasija, encontrando cuatro fragmentos del denominado “Vaso de los Barcos”, lo que permitió completar la decoración de la vasija (figura 6).

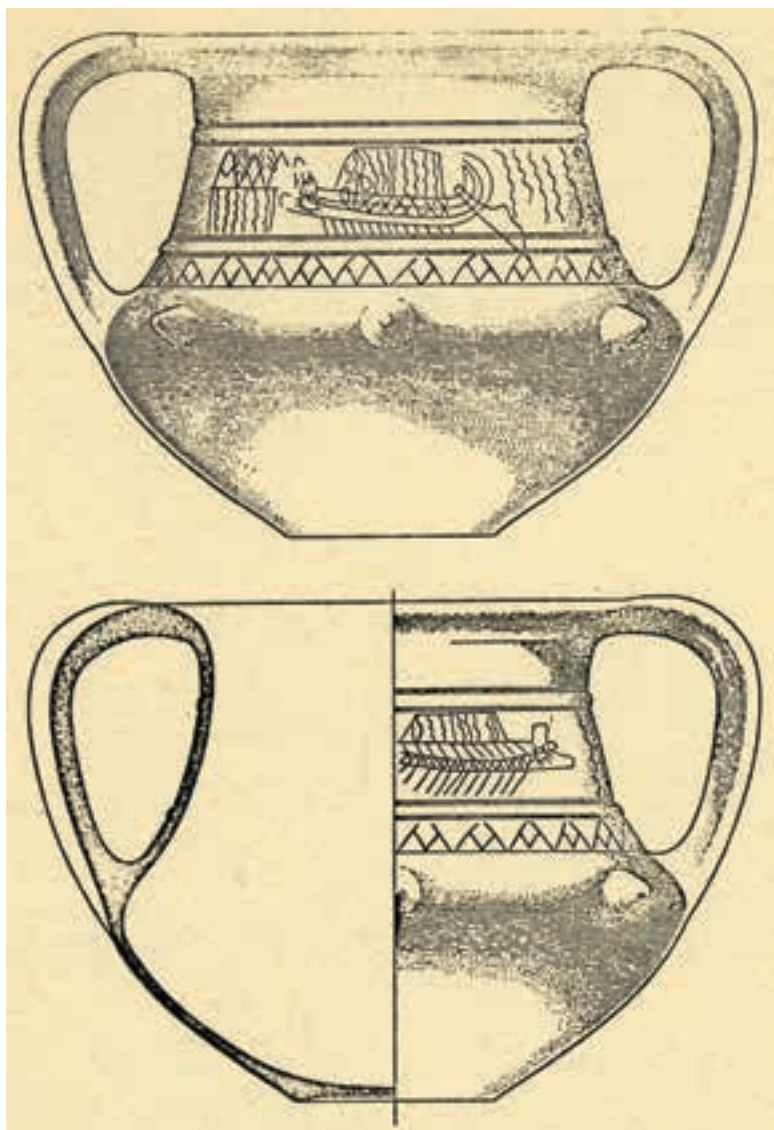

Figura 6. Figura 1 de *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*: “Vasija de cerámica gris con la representación grafitada de dos barcos”.

Una vez retirada la tierra realizaron una pequeña cata de 2 × 2 m, que al ampliar dio lugar al descubrimiento de una habitación. El interés de los hallazgos motivó la excavación de toda la casa.

La vivienda, de planta rectangular, se encuentra excavada en la roca granítica, de modo que parte de sus muros y el piso están tallados en ella. Apoyada en el banco pétreo que recorre longitudinalmente el promontorio, está orientada (NO-SE) cara al mar, resguardada del viento y situada de forma que recibe el sol todo el día. Mide aproximadamente 9 × 5 m. y está dividida en dos grandes habitaciones de 3 × 5 y 5 × 5 m. respectivamente.

La importancia de la metodología empleada en esta actuación fue doble. En primer lugar, extender la excavación a la unidad funcional de una vivienda, primando la información de la excavación en área a la estratigráfica o vertical que había sido realizada en la misma casa con anterioridad y que, como solía ser frecuente, identificaba estratos edáficos con

culturales.⁵ En segundo, registrar espacialmente cada uno de los objetos localizados, abundantes debido a la destrucción por fuego de la vivienda (figura 7), lo que permitió interpretar la función de cada uno de los tres departamentos identificados. Debe señalarse que este método de registro espacial tan detallado carecía de precedentes en una excavación de época ibérica.

La casa constaba de tres estancias diferenciadas (figura 8). El espacio trasero se dividía en dos.⁶ La habitación A constituía el almacén de la vivienda. Aparecieron veintidós ánforas ibéricas del tipo denominado de la costa catalana y una ánfora púnica. Referente a la función de las ánforas locales es pi-

5. Señalan los autores que J. de la Vega realizó en 1964 una cata situada en el interior de la vivienda excavada y “distinguió siete niveles reducibles, según el mismo, a estratos de ocupación”.

6. La nominación de las tres habitaciones en el texto no coincide con la planimetría de la figura 4, la que aparece como A es la C y viceversa.

Figura 7. Lámina IV Arriba de *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*: “Aspecto de los materiales aparecidos «in situ» en el piso de la habitación B junto al muro divisorio”.

onera en la investigación arqueológica del momento la recogida para su análisis de una muestra de polvo blanquecino aparecido en el fondo de una de ellas para su análisis. Su identificación como restos de vino⁷ lleva a los autores a defender la existencia de una producción vitivinícola en el territorio layetano en fechas más antiguas a las hasta entonces defendidas, esto es durante el siglo III, al menos. El hallazgo en este lugar de la vasija de los barcos y otras tres jarras de gris ampuritana, un cuenco, un olpe, dos jarras y tres vasijas de cerámica a mano estaría relacionado con los servicios del vino propios de una bodega, función con la que debe interpretarse esta estancia.

El departamento C es el de menores dimensiones, tiene un banco vasar en el límite con el B, en el que se apoyarían las ánforas localizadas a uno y otro lado. Entre los objetos localizados destacan un molino circular y una lucerna campaniense, que muestra el uso del sistema mediterráneo para la iluminación artificial.

La habitación B es la de mayores dimensiones. En ella “se desarrollaría normalmente la vida”. Predomina la cerámica ibérica común y a mano, además se localizaron tres ánforas y un fragmento de un embudo. Destaca el hallazgo de noventa y seis *pondus* de barro

sin cocer cuidadosamente apilados. Son cautos los autores sobre la función de los mismos, pues si bien pudieron corresponder a contrapesos de un telar, no tendrían esta función el conjunto de quince *pondus* y otros cuatro de mayores dimensiones hallados en este recinto, ni los dos grupos de ocho aparecidos en la habitación A y una veintena localizados en la C.

En la parte delantera del espacio B se localizó un silo excavado en la roca. Apareció herméticamente cerrado con una pieza de molino circular. El silo tiene 2 m de profundidad y una capacidad superior a los 4.500 litros. Se encontró vacío, con una capa de tierra y escasos materiales fragmentados que mostraba que no estaba en uso en el momento de destrucción de la vivienda. El hogar se identificó muy destruido por labores agrícolas, junto a la entrada de la casa.

Debe considerarse como otra aportación metodológica el análisis que realizan de la techumbre de la casa. “Otro problema de difícil solución es el de la cubierta” de la vivienda, señalan los autores. Las evidencias arqueológicas permitieron identificar una techumbre formada por “un entramado de barro y pequeñas ramas, sostenido por gruesas vigas de pino”, según los análisis antracológicos realizados. Debe considerarse como aportación innovadora las propuestas que realizan sobre las posibles soluciones de la cubierta y los razonamientos que les llevan a ello (figura 9).

Referente a la cronología, la existencia de un nivel inferior en la misma vivienda fechado a finales del siglo IV, muestra la reorganización de la misma en una etapa posterior. Respecto a la datación de su

7. El análisis fue realizado por Gemma Rauret Dalmau del Departamento de Química Analítica de la Facultad de Ciencias de la Universidad de Barcelona. La composición encontrada es parecida a las de las cenizas del residuo de vino (vid. nota 43 de la publicación).

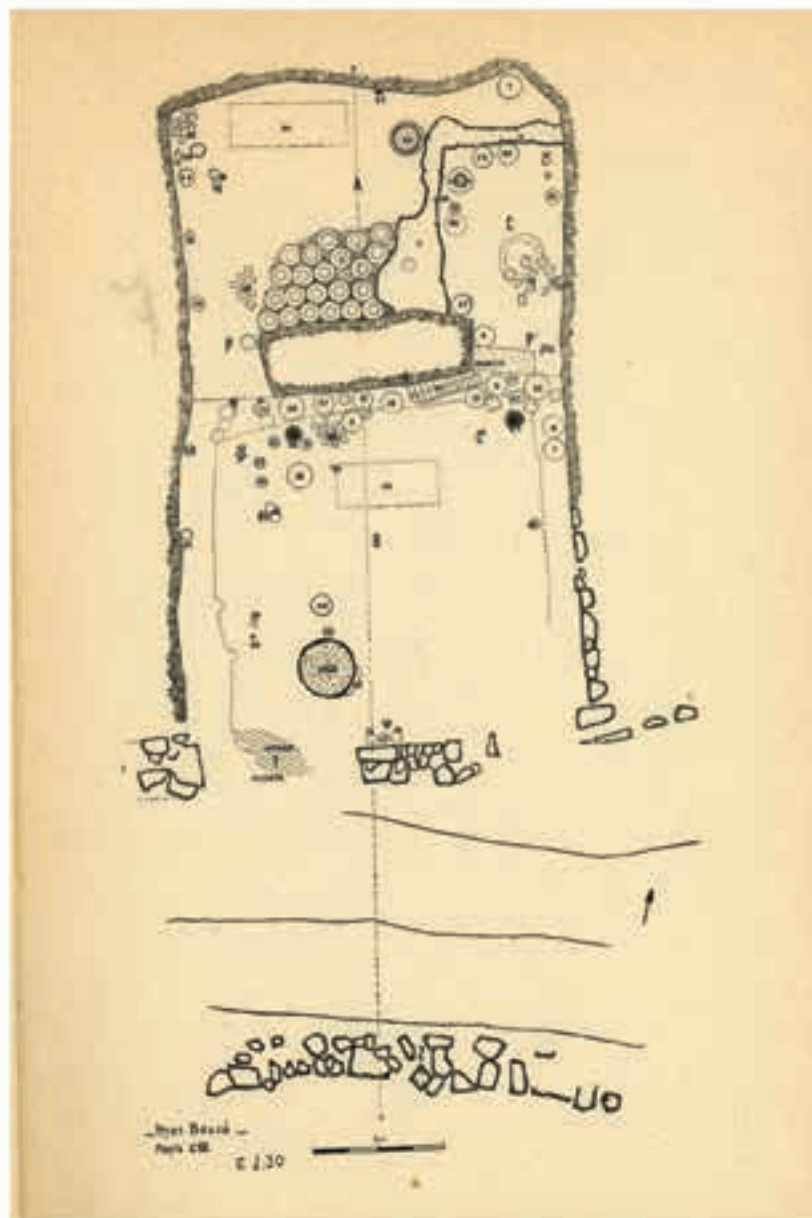

Figura 8. Figura 4 de *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*, planimetría y corte estratigráfico.

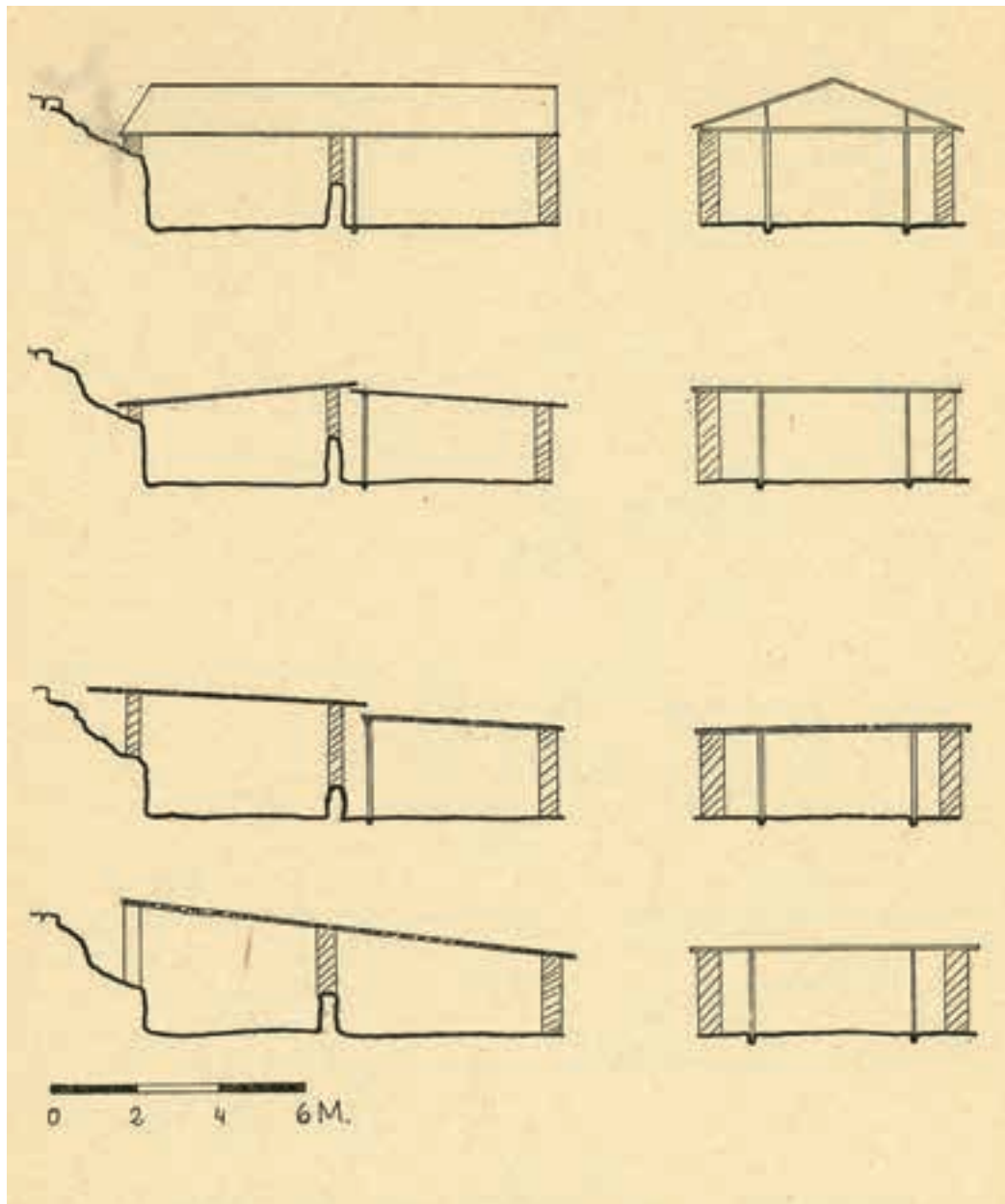

Figura 9. Figura 8 de *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*: “Posibles sistemas de cubierta, a partir de los puntos de apoyo conocidos”.

momento final, los materiales arqueológicos, entre los que se encuentra una moneda con la leyenda de ROMA, permiten situar la destrucción y abandono de la vivienda a finales del siglo III o comienzos del II. Señalan los autores la coincidencia de este momento con el de la fundación de la ciudad romana de *Baetulo*, que supuso profundos cambios socioeconómicos en el territorio, con el surgimiento de un hábitat disperso agrario.

Concluyen el estudio realizando una interpretación de orden socioeconómico. “El nivel de vida de los ocupantes de esta vivienda debió ser bastante alto” a juzgar por la “riqueza en número y variedad de formas de la vajilla”. Basan su prosperidad en una “economía predominantemente agrícola dedicada al cultivo de secano, vid y cereales sobre todo”. Afirman que existiría un excedente de grano o vino, claramente

testimoniado en las veintidós ánforas de tipo ibérico descubiertas en la bodega, con el que realizarían un trueque o, incluso, utilizando moneda, con el que adquirirían la vajilla de lujo como la de barniz negro de origen sud-italico y las ánforas púnicas y grecoitalicas localizadas.

En suma, este trabajo pionero en el análisis microespacial de una vivienda ibérica, muestra la aplicación de una metodología arqueológica con el objetivo de conocer el modo de vida de sus habitantes. Una Arqueología enfocada como Historia Social, aplicada al estudio del espacio doméstico.

Francisco Burillo Mozota
 Universidad de Zaragoza. Campus de Teruel
 Ciudad Escolar, s.n. 44003 Teruel
 faburillo@gmail.com

Bibliografía

- BRADLEY, R. (1970). The excavation of a Beaker settlement at Belle Tout, East Sussex, England. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 36: 129-159.
- BURILLO, F., PÉREZ, F., PEÑA, J. L., PICAZO, J. V. (2015). Renovarse o morir. Un nuevo paradigma para el "Site Catchmen Analysis". En: MAXIMIANO, A., CERRILLO, E. *Arqueología y Tecnologías de Información Espacial, Archaeopress Open Access*. Oxford: 266-279.
- CLARKE, D. (1968). *Analytical Archaeology*. Methuen & Co LTD.
- CLARKE, D. (1977). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres.
- DANKS, P. (1977). Some Observation on Medieval and Post-medieval Artefact Distributions: A Spatial Model at the Regional Scale (Macro). En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 353-382.
- DICKENS, P. (1977). An Analysis of Historical House-plans: A Study at the Structural Level (Micro). En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 33-46.
- FLETCHER, R. (1977). Settlement Studies (Micro and Semi-micro). En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 47-162.
- FOLEY, R. (1977). Space and Energy: A Method for Analysing Habitat Value and Utilization in Relation to Archaeological Sites. En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 163-188.
- HAGGETT, P. (1965). *Locational Analysis in Human Geography*. E. A. Publishseers. Cambridge. (Se halla traducida con el título *Locacional en la Geografía Humana*. Editorial Gustavo Gili, S.A., 1975.)
- HAGGETT, P., CHORLEY, R. J. (1969). *Network Analysis in Geography*. Edwar Arnold. London.
- HIGGS, E. S., VITA FINZI, C. (1972). Prehistoric economies: a territorial approach. En: HIGGS, E. S. (ed.). *Papers in Economic Prehistory*. Cambridge University Press. Cambridge: 27-36.
- HODDER, I., ORTON, C. (1976). *Spatial Analysis in Archaeology*. Cambrige University Press.
- HODDER, I. (1977). Some New Directions in the Spatial Analysis of Arcaheological Data at the Regional Scale (Macro). En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 223-352.
- JUNYENT, E., BALDELLOU, V. (1972). *Una vivienda ibérica de Mas Boscà*. Instituto de Arqueología y Prehistoria, Universidad de Barcelona, Publicaciones Eventuales. Barcelona: 21.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1965). Una vasija excepcional del poblado ibérico de Mas Boscá. *Pyrenae*, I: 128 y ss.
- RAPER, R. A. (1977). The Analysis of the Urban Structure of Pompeii: A Sociological Examination of Land Use (Semi-micro). En: CLARKE, D. (ed.). *Spatial Archaeology*. Academic Press. Londres: 189-222.

Historias paralelas: la fortaleza de Els Vilars y el *oppidum* de Puente Tablas

Parallel histories: the Els Vilars Fortress and the Puente Tablas oppidum

En este artículo se contrastan dos casos de asentamiento de la cultura ibera, que oponen dos modelos diferentes de patrones de asentamiento: uno micronuclear con poblamiento disperso en torno a Els Vilars de Arbeca (Lleida) y otro polinuclear con concentración absoluta de la población en Puente Tablas (Jaén). A partir de esta diferencia se propone una reflexión sobre los modelos políticos en la cultura de los iberos distinguiendo entre los diferentes tipos de príncipes, sus bases ideológicas y sociales y sus orígenes.

Palabras clave: cultura ibera, patrones de asentamiento, modelos sociales, Els Vilars, Puente Tablas.

This article contrasts two opposing settlement pattern models of the Iberian Culture. The first is micronuclear formed by a sparse settlement around Els Vilars de Arbeca (Lleida) while the other is polynuclear consisting of an absolute concentration of population in the sites of Puente Tablas (Jaén). The differences lead to a reflection on the political models of the Iberian Culture distinguishing between the different types of princes, their ideological and social bases and their origins.

Keywords: Iberian Culture, settlement patterns, social models, Els Vilars, Puente Tablas.

Era habitual que cuando terminaba la intervención, un arqueólogo, siempre el mismo, discutía mis propuestas, observando la debilidad de los datos con los que construía mis conclusiones. Defendía yo que la servidumbre territorial, base de nuestros debates, se fijaba tanto desde los datos empíricos, como desde la articulación dialéctica de estos con conceptos de la teoría marxista de la Historia. Era en los Coloquios de Historia Antigua que organizaba la Universidad de Oviedo en la segunda mitad del decenio de los setenta del siglo pasado y el arqueólogo

se llamaba Emili Junyent y también pensaba desde el marxismo. De tanto debate sobre datos, método y conceptos nos hicimos amigos. Han pasado cuarenta años, yo completé parte de aquellos datos que no tenía, él hizo otro tanto en el territorio ilergete y ambos hemos madurado los viejos conceptos marxistas. Como en varias ocasiones Emili me ha pedido que valore sus propuestas, no sé si para compensar aquellos debates unidireccionales de los primeros encuentros, he pensado que este es el mejor lugar para recuperar una antigua tradición historiográfica,

la comparación de dos modelos socioeconómicos, los territorios de la Cuenca del Cinca-Segre y del Alto Guadalquivir, dos casos, uno de iberos del norte y otro de iberos del sur. De este modo me sumo al homenaje que bien merece Emili Junyent por su constancia y rigor en el trabajo y por su coherencia de pensamiento. Hay algo falso en esta recuperación escenográfica, porque ninguno de los dos actores somos ya personas individuales, en realidad diría que en este momento identificamos un grupo amplio de investigadores que a lo largo de estos años se han sumado al trabajo y han caracterizado con su labor los resultados de la investigación, es decir que todos juntos conformamos un Emili Junyent y un Arturo Ruiz colectivos, discúlpenme esta licencia que es meramente literaria.

Aunque algo intuíamos, Emili y yo, no teníamos, hace cuarenta años, la certeza absoluta de que estábamos afrontando dos casos muy diferentes de sociedades ibéricas. Diría hoy que los dos extremos del espectro sociopolítico de una amplia gama de modelos. En este largo proceso el monolitismo que caracterizaba la lectura de la cultura e historia de los iberos se ha derrumbado para dar paso a una variedad de situaciones, que, no obstante, mantienen puntos en común: el carácter aristocrático de la sociedad, su definición urbana, un sistema de relaciones sociales propias de un modelo tributario de economía y, por supuesto, que todas las sociedades ibéricas fomentaron el desarrollo de la desigualdad social y dieron paso a estructuras de estado para afirmarla. En el marco de esta nueva diversidad que se ha asentado al paso del tiempo retomemos en las siguientes líneas el estado del debate... cuarenta años después.

Dos tramas urbanas diferentes en un espacio fortificado único

La comparación de los modelos urbanos de Puente Tablas en Jaén y Els Vilars en Arbeca, ambos de tamaño medio en el contexto regional de su territorio, nos ofrecen dos dibujos distintos de la concepción espacial del grupo social que residía en el asentamiento. No obstante esta diferencia general, ambas comunidades vivieron integradas en un espacio fortificado desde inicios del siglo VIII a.n.e. en Vilars y desde mitad del VII a.n.e. en Puente Tablas, casi dos siglos después de la fundación de un asentamiento de cabañas. No creo que fuera la temprana etapa de la fortificación del primero lo que condujo a diseñar un modelo de urbanismo de trama cerrada con espacio central, donde destacaba la existencia de un pozo-cisterna, que se mantuvo activo durante todo el tiempo de vida del asentamiento hasta fines del siglo IV a.n.e. (Junyent y López 2016). Se podría haber modificado el diseño espacial, si la estructura social lo hubiera requerido, quiere decir esto que hubo algo que lo hizo pertinente mientras estuvo activa la fortaleza. Del primer urbanismo del *oppidum* de Puente Tablas, tras la construcción de la fortificación, no sabemos apenas nada, salvo que al tiempo que se construyó la muralla torreada se abandonaron las cabañas y nació la casa de planta cuadrangular (Molinos y Ruiz 2015; Ruiz *et al.* 2015). A comienzos del siglo VI a.n.e., sin embargo, se construyó un trazado de manzanas, separadas por calles paralelas, que perduró hasta el abandono del sitio a fines del siglo IV a.n.e. (aunque después volvió a ocuparse en

Figura 1. Modelos urbanos comparados de la fortaleza de Els Vilars de Arbeca y el *oppidum* de Puente Tablas de Jaén.

la segunda mitad del siglo III a.n.e.). Apunto esta simultaneidad entre el primer abandono de Puente Tablas y el definitivo de Els Vilars, porque no creo que se tratara de una coincidencia a tenor de los datos que nos llegan de los modelos territoriales del siglo III a.n.e. Es un tema sobre el que volveré después. La estructura urbana circular de Els Vilars, frente a la longitudinal de Puente Tablas, refleja un modelo social diferente (figura 1). En el asentamiento ilergete priman los valores comunales, frente a las formas longitudinales jerarquizadas de las manzanas paralelas de Puente Tablas, lo que hace que se presenten las casas en condiciones de igualdad, en el que no destaca ninguna unidad, al menos hasta Vilars II. Es entonces cuando una de las estructuras radiales, al norte del círculo, se hace destacar en el conjunto de la trama urbana con la construcción de un espacio de mayor tamaño, que no tiene el carácter familiar de las demás casas y que parece asumir funciones comunales, con un hogar tipo lingote chipriota en el centro de la sala, la presencia de un altar, un betilo y un banco adosado a la pared del fondo. No cabe duda de que se trata de un espacio cultural, sin embargo no habría que descartar que representara además un lugar de prácticas comunales de cohesión política, estoy pensando en una sala de reunión para el grupo en armas al modo de las estructuras arquitectónicas que acogían la curia en el ámbito etrusco y romano. Llama la atención la casa que se dispone al oeste del espacio de culto, porque, no obstante desconocer sus características, al menos por tamaño y sobre todo por proximidad a la estructura anterior, podría constituir la residencia de una familia relativamente destacada de la comunidad. No hace falta que tenga mejor calidad de materiales muebles. En una estructura de base igualitaria como la que se lee en el urbanismo cerrado de Vilars, la jerarquía interna del grupo puede recurrir exclusivamente a factores de posición y tamaño. En el túmulo colectivo de Cerrillo Blanco del siglo VII a.n.e. en Porcuna, la disposición de la tumba más importante es excéntrica al resto del grupo y se separa de él por un área de respeto, por su carácter de enterramiento de pareja y, en este caso sí, por los materiales de construcción: grandes lajas de piedra que conforman una cámara poligonal enlosada; sin embargo, los materiales de prestigio que se han documentado: fíbula de doble resorte, cuchillos afalcatados de hierro, peine decorado o broches de cinturón, circulan por el resto de las tumbas y no se documentan en la citada cámara principal (Torrecillas 1985; Ruiz y Molinos 2015).

En el Puente Tablas del siglo VI a.n.e. el orden longitudinal no permitía sostener las pautas igualitarias de la distribución en círculo. El eje principal del urbanismo define en el centro de la meseta el núcleo del caserío, en manzanas y calles paralelas, y tras un espacio vacío hacia el sur, se levantan al menos dos edificios que caracterizan el área aristocrática, uno de los cuales pudo ser un palacio, sobre el que se construyó a mediados del siglo V a.n.e. otro que lo doblaba en tamaño. No obstante, en el siglo VI a.n.e. se han podido documentar dos lagares en una de las habitaciones, que realzan el papel aristocrático del espacio. En el otro extremo del eje, al norte, se

documenta en los siglos V-IV a.n.e. una gran cisterna que pudo estar activa en la fase anterior. Como se ve, son los mismos elementos que en Els Vilars, si bien siguiendo pautas espaciales diferenciadas: caserío circular en Arbeca que integra los espacios simbólicos-colectivos y seguramente los espacios de poder, desde luego no monumentalizados, y estructura comunal para el necesario recurso del agua ocupando el centro del círculo. Frente a ello Puente Tablas jerarquiza un eje longitudinal, presidido por el área de representación del poder en posición segregada y destacada del resto, como si se tratara de una casi-acrópolis que se levanta en el extremo de la meseta, y que ya integra producciones no comunitarias como el vino; después el conjunto de manzanas con calles paralelas, que apuntan hacia el área aristocrática y caen desde el centro de la meseta hacia la base del espacio de poder, tras un gran espacio abierto sin tratamiento constructivo. Por último, detrás del caserío las infraestructuras comunales, aquí en la posición opuesta al ámbito privado aristocrático. Una diferencia importante a subrayar es el tema de los espacios vacíos o no ocupados al interior de la fortificación, que en el *oppidum* de Puente Tablas, en este momento del siglo VI a.n.e. es un espacio significativo en tamaño, comparado con el conjunto de las áreas construidas, lo que facilita el crecimiento demográfico del *oppidum* sin tener que modificar sus estructuras de defensa; frente a él el caso ibero del norte, Els Vilars, desde su construcción limita el crecimiento del grupo social que lo habita, salvo las modificaciones que posibilitan algunas reestructuraciones internas de las casas. En el primer caso el *oppidum* es un núcleo con crecimiento potencial, algo que forma parte de su nacimiento como unidad abierta a su desarrollo interno, en cambio Els Vilars es un micronúcleo, por su reducido tamaño y porque su estructura circular no permite crecimiento potencial.

Caudillo, príncipe... y el caso del *bigman*

La aristocracia está ligada históricamente al nacimiento del tributo y a las relaciones sociales que sostienen su existencia y que se fijan por formas de dependencia entre clases sociales; para definirla, propongo tres horizontes de análisis. El primer campo lo constituye la servidumbre como estructura básica de las relaciones sociales de producción. Se parte del hecho de que la sociedad ibera tiene su origen en modelos socio-económicos sostenidos por relaciones de parentesco desde las que se tiende a construir estructuras de desigualdad social. Esta variante permite concluir que existieron al menos tres formas de servidumbre según que el grupo dependiente y tributario se configurara en el seno de la propia estructura de parentesco, fuera de ella o articulando un modelo mixto. Partiendo de este factor, origen interno o externo de los grupos dependientes respecto a la estructura de parentesco, la primera forma de servidumbre se reconoce en la estructura del clan cónico, que es una construcción social jerarquizada, surgida en el seno del grupo de parentesco, en función de la posición de proximidad parental de cada linaje

a los antepasados fundadores del clan; la segunda forma de servidumbre parte, al contrario que la anterior, de un grupo tributario que no pertenece a la estructura de parentesco o que, formando parte de ella, cambió la naturaleza de sus relaciones, el caso más frecuente es la servidumbre por rendición tras un conflicto, aunque pueden existir otras formas. En este caso el grupo dependiente nunca forma parte de la estructura de parentesco del grupo dominante, ni siquiera en términos de parentesco ficticio, y se expresa normalmente a través de la servidumbre territorial a partir de un pacto (*deditio*). Torelli la define como un tipo de clientela (Torelli 1996), sin embargo en la historiografía española hay una tradición en el uso de la servidumbre territorial que creo interesante mantener. En alguna ocasión este tipo de servidumbre deriva en el que veremos a continuación: la clientela gentilicia, así sucede con Anco Marcio en Roma, cuando traslada a la ciudad a los vencidos por *deditio* y los reparte entre las *novae curiae*, convirtiendo la servidumbre territorial en clientela gentilicia (Torelli 1996), siempre con la condición previa de integrar estos grupos en el núcleo urbano. La tercera y última forma de servidumbre es precisamente la clientela, y parte de un grupo externo que a través de un pacto *in fides* entre cliente y patrono (*applicatio*), se integra en el núcleo urbano de este. En el caso de la clientela gentilicia el grupo se incorpora además a la estructura de parentesco de modo ficticio, como si realmente tuviera lazos de sangre, y con la condición de desplazar al ámbito privado su genealogía, una especie de amnesia pública de los antepasados propios. Para que esta clientela se desarrolle hace falta un ajuste en las relaciones entre el núcleo familiar y el linaje de tal modo que se ha de producir un pacto político entre el *oikos*, que toma ahora la forma abierta de la casa, y el linaje, que debe definirse como gens (Ruiz y Molinos 2018). En todo caso esta clientela puede partir o ser coetánea de un modelo que Torelli define como clientela regia (Torelli 1996) y que aquí la caracterizaremos como clientela patriarcal. En este caso se trata de la creación de una servidumbre que no se integra en el linaje por parentesco, aunque realiza el pacto de fidelidad y se incorpora al núcleo urbano del patrono, en condición de individuos libres, igual que la anterior, de ahí el carácter suave de la clientela como forma de dependencia. La diferencia entre uno y otro tipo de clientela reside en que en el caso de la última, la patriarcal, su naturaleza es pública, en tanto que en la clientela gentilicia es privada por el pacto entre *oikos* y linaje gentilicio. Una última forma de clientela se hace patente en un marco histórico diferente, me refiero a las relaciones interaristocráticas, en las que al pacto *in fides* se une las estrategias de alianza matrimonial, como se hace patente en la boda de Aníbal con la princesa de Castulo, Himilce, o en el pacto de fidelidad de Indíbil con Escipión (Ruiz y Molinos 2018). La característica de esta clientela es que se expresa en más de un rango de dependencia, uno urbano que se identifica con las formas nucleadas de clientela ya expuestas y otro que se sitúa por encima de ellas y que definiremos como clientela interaristocrática, territorial y con estructura piramidal. Sabemos que

esta última clientela tiene su expresión desarrollada en la *devotio* (Ramos y Loscertales 1924; Prieto 1978). Las tres formas de servidumbre, incluidos los tres tipos de clientela citados, no son excluyentes entre sí (en el caso de la clientela piramidal es obligado que conviva con cualquiera de las otras dos) y todas pueden interactuar en el seno de una única formación social. Lo importante es determinar cuál de las tres formas de servidumbre y en su caso de clientela es dominante en la estructura de las relaciones sociales.

El segundo horizonte a valorar para definir la estructura política y social de los iberos, parte de la relación creada entre las dos instituciones que caracterizan las relaciones de parentesco (sean estas reales o ficticias): el linaje (no necesariamente gentilicio) y la familia (el *oikos*). Para el caso de la clientela gentilicia las dos instituciones adquieren una nueva expresión social debido a la capacidad que tienen para integrar de modo ficticio grupos externos, hablo del linaje cuando alcanza la forma de gens y sustituye el linaje de parentesco real y del *oikos* abierto en oposición a la familia nuclear u *oikos* cerrado y desde luego hablo de su compleja articulación (Ruiz y Molinos 2018). En el primer caso, la gens o linaje gentilicio ha sido bien definida a partir de la arqueología italiana, en los trabajos de Torelli (Torelli 1996), Peroni (Peroni 2004) o Carandini (Carandini 2014), en todo caso destaco como posicionamiento teórico que ya no se trata del tradicional linaje de parentesco. El caso del *oikos* abierto a la integración de personas externas a la familia, tiene una de sus mejores lecturas conceptuales en los trabajos de Lévi-Strauss sobre las sociedades de “Maison”, cuando al definir las escribe: “La maison est d’abord une personne morale, détentrice ensuite d’un domaine composé de biens matériels et immatériels. Par immatériel, j’entends ce qui relève des traditions, par matériel, la possession d’un domaine réel ... Ainsi que je l’avais indiqué, c’est à ce type d’unité qu’il y a quelques années j’ai proposé d’appliquer le terme de maison. Celle-ci se perpétue en transmettant son nom, sa fortune et ses titres en ligne directe ou fictive tenue pour légitime à la seule condition que cette continuité puisse s’exprimer dans le langage de la parenté ou de l’alliance et le plus souvent des deux ensemble” (Lamaison y Lévi-Strauss 1987: respuestas 2 y 4).

Un tercer horizonte, por último, lo define el concepto de residencia, tanto en los espacios de la vida como en los espacios de la muerte. En uno de los extremos del sistema espacial, estaría la servidumbre territorial en la que los dos grupos sociales, dependientes y dominantes, suelen mantener sus residencias originales separadas; en cambio, la clientela gentilicia, en el otro extremo, tiende a incorporarse a los espacios del grupo nucleado, espacios de residencia del patrono en la vida y en la muerte, seguramente para consolidar la ruptura de los lazos con su genealogía original al incorporarse políticamente a otro linaje, ahora gentilicio, y/o al *oikos*. Así se observa en el paisaje funerario de la necrópolis de Baza, en la que arqueológicamente se distingue el área de la clientela del de la parentela y se observa la disposición de los enterramientos de los clientes en las proximidades de la tumba 176, del príncipe y su familia, mientras que

los de la parentela se aproximan al enterramiento n.º 155 de la Dama de Baza, la generación fundadora de linaje gentilicio (Ruiz y Molinos 2018). Es evidente que el uso del mismo espacio para realizar la deposición de los restos funerarios de ambos grupos es indicativo de que existe una alianza entre el *oikos* y la *gens* para caracterizar el espacio de la muerte. Se trata de una expresión espacial a la que la interpretación arqueológica ha dado visibilidad, pero no quiere decir que tenga que leerse de la misma manera que en Baza en todas las necrópolis ibéricas conocidas. En Puente Tablas, a mediados del siglo V a.n.e., se reforma la fortificación, se construye el gran palacio sobre el anterior y la plaza existente entre el palacio y las manzanas del siglo VI a.n.e. se ocupa con casas, observándose un significativo crecimiento demográfico, que podría justificar la incorporación de la clientela. Este proceso no se puede desarrollar en las fases ibéricas de Els Vilars, porque la estructura urbana no lo permite, pero es posible que sí comenzara a hacerse realidad en casos como Molí de l'Espigol de Tornabous, con la reestructuración de la primera fortificación (Principal *et al.* 2012) a partir de fines del siglo V a.n.e.

En relación directa con este horizonte ha de valorarse el modelo de asentamiento que define el espacio de residencia de la aristocracia y sus unidades de parentesco ficticio o real. Me refiero al triple modelo: celular, micronuclear y nuclear (Ruiz 2008). Parece evidente que los dos primeros difícilmente pueden sostener el paradigma residencial de la clientela observado en Puente Tablas, tal y como se advertía para el caso de Els Vilars, lo que refuerza la idea que en los dos primeros modelos era difícil que se desarrollara la forma de la clientela, aunque sí era posible la servidumbre territorial y desde luego el clan cónico. El reciente mapa del territorio de Els Vilars con la estructura de polígonos de Thiessen entre fortalezas del mismo tipo y con la existencia en cada polígono de asentamientos no fortificados (Junyent y López 2016) podría ser indicativo de que entre los centros de poder y las aldeas existía uno de los dos primeros tipos de servidumbre citados, el clan cónico o la servidumbre territorial. Será la investigación arqueológica en los próximos años la que tendrá que fijar si estos asentamientos formaban parte de la estructura de parentesco o no. En caso de ser un clan cónico debió estar muy jerarquizado internamente.

Dialécticamente el modo de producción, es decir las relaciones de tributación y sus formas de servidumbre articulados al modo de vida que definen las relaciones de parentesco y alianza y las relaciones de residencia, dibujan distintos tipos de aristocracia. Príncipe es el concepto que yo he utilizado habitualmente, siguiendo la tradición académica franco-italiana (Torelli 1996; VV AA 1999; Ruiz 1998 y 2000), Caudillaje, hasta al menos el siglo III a.n.e. es el término empleado por E. Junyent para los aristócratas que gobernaban las fortalezas tipo Els Vilars (Junyent 2015; Junyent y López 2016). No se trata de utilizar aleatoriamente, según distintas tradiciones académicas, unas u otras categorías, el pensamiento no es inocente. Creo que podría ser válida la articulación de las tres variantes

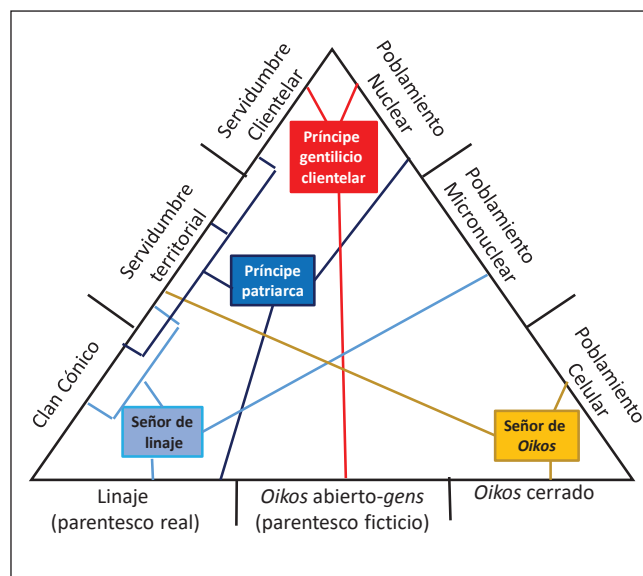

Figura 2. Tipología de las aristocracias ibéricas según la triple variante establecida (siglos VII-IV a.n.e.).

valoradas hasta aquí para fijar las categorías que definen el poder en la aristocracia ibérica, es decir para cargar de conceptos más precisos los términos empleados (Figura 2). Por caracterizar los dos casos citados: el caudillo de la fortaleza ilergete se define en un modelo de asentamiento micronuclear como residencia de un linaje poco jerarquizado internamente y con las unidades familiares diluidas en la trama urbana, en plano de igualdad. Este tipo de residencia del poder se articula en el marco de una comunidad más amplia y dispersa, localizada al exterior de la fortaleza y cuya relación de dependencia se expresa o por la forma de la servidumbre territorial o por un clan cónico con una estructura social muy jerarquizada entre los linajes del clan. Por el contrario, un príncipe del Alto Guadalquivir de los siglos V-IV a.n.e. se expresa en un modelo de asentamiento con nucleación absoluta, en el que está segregado gracias a su estructura longitudinal, el espacio del poder del *oikos*, si bien todo el asentamiento se configura como la residencia de un linaje gentilicio, tal y como se observa en Puente Tablas o a veces compartiéndolo con otros linajes gentilicios como en Cástulo. Puede resolverse esta diferencia, en términos arqueológicos, por dos vías, una por el tamaño del *oppidum*, pues en su escala mayor, cuando alcanza cifras superiores a las diez hectáreas, parece aceptable que convivieran varias *gens*, tal y como se deduce de los conflictos internos de Castulo antes de entregarse a los romanos en el 206 a.n.e.; y, de otra parte, por el número de necrópolis coetáneas, cada una de las cuales podría representar un linaje distinto.

Entre estos dos modelos existen significativas variantes. En el mundo de los príncipes pueden establecerse hasta dos situaciones diferentes, dos tipos distintos, partiendo siempre de que la nucleación es una invariante de su condición de existencia y de que los *oikos* aristocráticos se segregan del resto de la comunidad dentro del área nucleada, ubicándose en un espacio

privado, que en los casos más jerarquizados toma la forma de un complejo palacial y en los menos de una o varias residencias, como expresión de varios *oikos* compitiendo entre sí (Grau y Vives-Ferrandiz 2018). Sin embargo, hay una notable diferencia entre la institución de la que arranca la desigualdad y el tipo de clientela desarrollada. El príncipe gentilicio clientelar que se dibuja conceptualmente, en Puente Tablas a partir de la segunda mitad del siglo V a.n.e. es el fruto de una aristocracia que configuró sus espacios en el siglo VI a.n.e., quizás porque ya existía este tipo de clientela; sin embargo, en los espacios de la muerte no llegaron a desarrollarse las formas espaciales características del linaje gentilicio clientelar hasta más tarde, tal y como se observa en Baza. Estos príncipes protogentilicios, en ocasiones, hombres como en Pozo Moro o mujeres como en la necrópolis del Santuario de Baza y las más parejas como en Cabezo Lucero y seguramente en la tumba de Cástulo estudiada por Blanco (Blanco 1965; Ruiz y Molinos 2018), marcaron el lugar de partida del paisaje funerario donde después se desarrollarían las grandes necrópolis clientelares, pero no fueron ellos los que construyeron el espacio gentilicio de la muerte, ni siquiera incorporando a este espacio la parentela con la que tenían relaciones de parentesco real. Su ideal del espacio funerario es la tumba, más o menos monumentalizada, aislada y a lo sumo familiar. Sin embargo, como se ha hecho notar anteriormente, se trata de príncipes reconocibles arqueológicamente por sus espacios de residencia y que construyeron los *oppida* con la estructura urbana jerarquizada de espacios organicistas tan queridos a los príncipes gentilicios clientelares. En todo caso, y si, como seguramente ocurrió, tuvieron pequeñas clientelas (porque el sistema gentilicio no nace por decreto), desde luego no se visibilizaban ni en los espacios de la muerte, ni claramente en los espacios de la vida. Ahora bien, son príncipes que segregaron los espacios de residencia del *oikos* aristocrático y que nuclearon sus linajes en el *oppidum*. Además, la pervivencia de un segundo nivel de asentamientos de tipo aldea en el siglo VI a.n.e. reafirma que su clientela pudo no ser todavía dominante frente a otras formas de servidumbre como la territorial. Si esta referencia a los enterramientos origen de las necrópolis clientelares se observa en toda el área oretano-bastetana, en cambio en el área turdula de fuerte tradición tartésica, donde dominaron las necrópolis tumulares, unas veces en túmulo colectivo (Cerrillo Blanco) y otras con túmulos individuales asociados en un mismo espacio (La Noria, Fuente Piedra, Málaga) (Ruiz *et al.* 2017), reivindican un modelo de origen muy distinto al anterior; al diluirse el *oikos* en el espacio funerario en favor del linaje de parentesco real (debo decir que no lo tengo tan claro para el caso del túmulo de Cerrillo Blanco). Los reconocemos como príncipes patriarcas, pues aunque parten de principios semejantes a los de los caudillos, por la vigencia de las relaciones de parentesco, muestran un grado de jerarquía mayor; desde luego en el espacio funerario del linaje por los materiales constructivos, por el uso de mayor variedad de maderas en la pira por las ofrendas en el foso del túmulo y por la apropiación de objetos

de prestigio aristocrático en el ajuar, como en La Noria, Fuente de Piedra, los equipos de libación, compuestos por jarra y brasero (Ruiz *et al.* 2017); sin embargo, el colectivo funerario participa en La Noria y en Cerrillo Blanco de la circulación de objetos de producción externa y alto valor económico. Llama también la atención que tanto en La Noria como en Cerrillo Blanco los enterramientos no tienen armas, un hecho que contrasta con los anteriores enterramientos de los príncipes de *oikos*, a los que sí se les deponen estas en el ajuar de sus tumbas y además no solo armas ofensivas, sino también defensivas. En lo demás su capacidad para aglutinar la población en el *oppidum* no deja dudas sobre su potencial identidad como príncipes, como también la dificultad que implicaría con estos modelos conservar durante mucho tiempo una estructura de parentesco real, en un marco tendente a aumentar la jerarquía. De hecho hay datos significativos que hacen dudar de la viabilidad del modelo y de su supervivencia en el Alto Guadalquivir, pues ciento cincuenta años después del cierre del túmulo de Cerrillo Blanco, se construyó el monumento escultórico de Porcuna, que es imagen ya de los príncipes gentilicios posteriores. Es posible que durante el siglo VI a.n.e. se produjera una fuerte iberización de la zona, como en algún momento ha apuntado de Hoz (De Hoz 2015), que diera al traste con el modelo de príncipe patriarcal, si es que llegó a existir; permitiendo que el sistema *oikos-gens* recondujera también allí la expresión espacial de las nuevas necrópolis tal y como parecen confirmar algunas tumbas documentadas en el Fondo Marsal, lamentablemente objeto de expolio, de necrópolis de la Campiña de Jaén como los Chorrillo de *iliturgi* en Mengibar o la Carada en Espeluy (Catálogo), sin olvidar otras necrópolis excavadas en la década de los cincuenta como la de La Eras de San Sebastián en la Guardia de Jaén (Blanco 1959). El hecho coincide con la colonización advertida a fines del siglo VII a.n.e., y que apenas alcanzó el siglo VI a.n.e., en los ríos situados en el límite de las provincias de Jaén y Córdoba, Salado de Porcuna y Guadatín, desarrollada por *oppida* como Torreparedones en Baena, Montoro o Ipolca en Porcuna al facilitar una ocupación por pequeñas factorías agrarias, residencias seguramente de unidades familiares jerarquizadas en al menos dos rangos (uno de los cuales se presentaba como centro de producción metalúrgica, alfarera y centro de distribución, caso de Las Calañas en Marmolejo), que podrían justificar la vigencia de unidades de linaje suprafamiliar (Molinos *et al.* 1994). El proyecto se abortó en su expansión cuando el *pagus* del arroyo de Arjona o de Los Villares fortificó en los inicios del siglo VI a.n.e. su territorio con torres de tipo Coronilla de Cazalilla evidenciando que ya existían en ese momento territorios con *oppida* jerarquizados en la Campiña de Jaén. En este caso con el *oppidum* de Villargordo en el centro del Valle apoyado en cuatro pequeños núcleos: Atalayuelas de Fuerte del Rey, con una pequeña y potente fortificación, Torrejón, Torrebzala y Cerro Miguelico. La coincidencia entre la desaparición de los asentamientos familiares de Ipolca y la amortización definitiva del túmulo de Cerrillo Blanco con su modelo de patriarca, podría anunciar

el principio del fin del modelo (no tengo claro que el patriarca se pueda definir como príncipe en el área túrdula, aunque no cabe duda que existieron príncipes patriarcas en el área tartesia central del Bajo Guadalquivir) de linaje de parentesco real en la Campiña de Jaén y su sustitución por los príncipes de los *oikos*, que registramos en la construcción a fines del siglo VI a.n.e. de las tumbas fundadoras de las necrópolis clientelares de fines del siglo V a.n.e. de la Campiña de Jaén. Este proceso en cambio no se advierte en estas fechas en la necrópolis de La Noria, en La Hoya de Antequera, que continuará reproduciendo las necrópolis de linaje, al menos hasta inicios del siglo V, aunque con túmulos individualizados y jeraquizada al menos en tres rangos (posiblemente cuatro).

Por resumir la cuestión, en el Alto Guadalquivir se parte de dos modelos políticos opuestos en el siglo VII: el patriarca en la Campiña de Jaén y Córdoba y el príncipe de *oikos* en la parte oriental de Jaén, como punta de iceberg de un amplio territorio que se extendía por Albacete, Alicante, Murcia o Granada. Ambos tenían sus mejores y antagónicas expresiones funerarias en el túmulo colectivo de Cerrillo Blanco y en la tumba de Cástulo de las Hathor (Blanco 1965). Hacia mitad del siglo VI a.n.e. el modelo de patriarca desapareció sustituido por los príncipes de *oikos* o protogentilicios. Fue entonces cuando estos construyeron un pacto institucional entre la unidad familiar del *oikos* abierto y la conversión del linaje en *gens*, que dará lugar a los príncipes gentilicios clientelares que se harán visibles arqueológicamente a fines del siglo V y sobre todo durante el siglo IV a.n.e.

En el caso del modelo ilergete y sus caudillajes, he de confesar que como categoría que identifique este tipo de aristocracia me parece más ajustado el término “señor”, tal y como se ha empleado en recientes trabajos sobre las aristocracias rurales de la Extremadura postartésica, que residen en asentamientos celulares o edificios señoriales como en la Mata o Cancho Ruano y que muestran en su entorno pequeños asentamientos rurales sin duda dependientes de cada unidad señorial (Rodríguez 2009). No se trata del mismo caso de Els Vilars de Arbeca, que, como he tratado de mostrar siguiendo a Junyent, son micronúcleos que definen la residencia de un linaje, pero la escala de poder me parece equiparable y el conflicto entre unidad familiar y linaje que se ha observado en el Sur y que es lo que me interesa destacar; está también aquí presente. No obstante, para llegar a ello es obligado ampliar la escala territorial hasta alcanzar el Bajo Ebro, y valorar un caso que ha contado en los últimos años con un amplio tratamiento historiográfico y un debate de gran interés. Se trata de las casas-torre (Moret 2001; Moret *et al.* 2006) y antes de modelos como el Complejo Sant Jaume (García 2001 y 2015), que responden a residencias celulares del poder como en Extremadura.

En los últimos años se ha debatido si estos personajes que se segregan de la comunidad en el Bajo Ebro responden a la figura del *bigman* (Sanmartí 2010 y 2015) o a un modelo de jefatura simple (García 2015). Efectivamente, coincido con las críticas que García expresa sobre la posibilidad de identificar la familia de la residencia aristocrática de Sant Jaume

con la familia de un *bigman*. Como bien destaca este autor, esta última figura se inscribe en un sistema político-económico igualitario regido socialmente por reglas de parentesco. Su excepcionalidad se expresa en que por primera vez se hace visible una estrategia capaz de poner en cuestión el modelo de reciprocidad don-contradón al controlar el *bigman* los circuitos de distribución de determinados productos de prestigio y desarrollar formas de don agonístico a través de grandes ceremonias como el *potlatch*; sin embargo, este nivel de competencia entre *bigman* que rompe las normas de reciprocidad y endeudan simbólicamente a quienes se benefician de la posesión y consumo de los productos controlados por él, en ningún momento pone en crisis el sistema de parentesco ya que la intervención económica del *bigman* no llega a generar una estructura tributaria y formas de dependencia más allá del reconocimiento a su prestigio. De hecho, su debilidad es tal que es frecuente en periodos de crisis su reintegración al núcleo comunal, porque no ha perdido su lugar en las relaciones de parentesco que rigen el sistema social. En todo caso, que el aristócrata de Sant Jaume difícilmente se pueda identificar con un *bigman*, no quiere decir que la figura de este no sea clave para entender el proceso que dio origen al CSJ. Para que surja un *bigman* son necesarias tres cuestiones, en opinión de Godelier (Godelier 1998): en primer lugar que el matrimonio se produzca por dote y no por intercambio de mujeres; en segundo lugar que haya competencia en la acumulación y redistribución de riquezas, y en tercer lugar que entren bienes de prestigio en la circulación de dones además de bienes de subsistencia. Las tres cuestiones son fundamentales en el origen de la aristocracia y en el desarrollo de formas de desigualdad y yo añadiría otra cuarta cuestión, que los *bigman* siempre se muestran en unidades familiares y no arrastran en su aventura a los linajes. En mi opinión el *bigman* es un ensayo desde la sociedad igualitaria de modelos prearistocráticos con base en el *oikos*. Fueron estos hechos los que Godelier consideró de interés cuando en el congreso de Barcelona presentó la figura del *bigman* a los iberistas, sin ser consciente de que descontextualizado y sin valorar las relaciones de producción en que nacía, este personaje podía correr por los tiempos iberos sustituyendo otras formas de representación aristocrática. Con todo, los fundamentos que dan lugar al nacimiento del *bigman* son sin duda principios fundamentales en la definición de las aristocracias de base familiar o de *oikos*.

De los cuatro factores señalados anteriormente, salvo el primero, la dote (o los *hedna* tan habituales en la sociedad homérica de la *Ilíada*) exige un análisis profundo y contrastado de los espacios domésticos y funerarios. Los otros tres: control de la circulación de los productos de prestigio fenicios, la competencia aristocrática, que se lee en el claro control del territorio de Sant Jaume, incluidas las complejas defensas de la residencia, además de las prácticas de comensalidad y fundamentalmente de consumo del vino y la segregación de la residencia del resto de la comunidad que estaría representada en La Moleta, no dejan dudas de que los principios del *bigman* habían sido asimilados en la estrategia de la residencia aristocrática de Sant

Jaume. Falta sin embargo por analizar un factor fundamental que excluiría definitivamente la identidad del señor de Sant Jaume con el *bigman* y caracterizaría las nuevas estructuras como aristocráticas y que expreso a través de una pregunta que no he observado en los debates. ¿Fue capaz Sant Jaume de crear un sistema de relaciones tributarias, aunque este fuera de naturaleza muy básica? En mi opinión los tres asentamientos: La Ferradura, el Castell d'Uldecona y la Cogula, que configuran el control del territorio del Complejo, deberían ser preguntados por las razones que hicieron que sus habitantes abandonaran el espacio colectivo de la comunidad para constituir una red de servicios en favor de Sant Jaume. En ello se debió basar la dependencia entre estos grupos y la residencia aristocrática y son ellos fundamentalmente quienes hicieron visible la servidumbre en el modelo político, que les alejaba del *bigman*.

El CSJ no duró mucho tiempo. Tampoco tuvieron un largo recorrido las casas-torre, que pudieron haber representado la generalización posterior del modelo en el territorio. La propuesta había fracasado cuando La Moleta se recuperó sin perder su carácter comunal de poblado cerrado con espacio central abierto. La experiencia de los señores de *oikos* había terminado con claridad en el siglo V a.n.e. cuando entraba en un momento de máxima monumentalidad la fortaleza de Els Vilars. Al contrario que en el Alto Guadalquivir, la estructura política de residencia de los señores del linaje se había impuesto en el Valle del Ebro sobre la de los señores del *oikos*. La doble vía había abierto dos caminos que confluirían sin embargo a fines del siglo IV a.n.e. cuando tanto Els Vilars como Puente Tablas fueron abandonados.

Príncipes de príncipes. La realeza ibera

La desaparición de la fortaleza de Els Vilars y del *oppidum* de Puente Tablas a fines del siglo IV a.n.e. (aunque este último volvió a ser ocupado a fines del siglo III a.n.e. en el marco de la Segunda Guerra Púnica, para desaparecer definitivamente algunos años después), no es un hecho casual. Los dos abandonos son fruto de un cambio político que derivó en el siglo III a.n.e. en la formación de los estados territoriales que conocemos en su fase final a través de Polibio y Tito Livio. Son consecuencia por ello de un ajuste político interno en el marco de la maduración de los procesos aristocráticos iberos y responden sin duda a los ajustes internos que dieron lugar en ambos territorios al Estado Arcaico. En ese proceso en la Cuenca del Cinca-Segre nacieron posiblemente los príncipes, sin que necesariamente desaparecieran todos los señores. Molí de l'Espígol es un buen ejemplo de la evolución de las fortalezas, pues ya desde fines del siglo V a.n.e., pero sobre todo a fines del siglo IV a.n.e., se producen dos hechos que hacen que la fortaleza se nuclee y se convierta en un auténtico *oppidum*: con el primero la fortificación más antigua se amortiza y nace una segunda línea de muralla al exterior de la primera, que permite ampliar el espacio de hábitat, alcanzando la hectárea de tamaño, e incorporar nuevos grupos sociales (Principal *et al.*

2012). El segundo hecho desde el punto de vista urbano es también importante, pues aunque, también en la nueva fortificación, se mantiene en general la tradición radial de la disposición de las casas familiares, sin embargo el espacio central del *oppidum*, símbolo comunal en las fortalezas de tipo Els Vilars, ahora se ocupa con edificios privados entre los que destaca la residencia de un príncipe (Monrós 2010) con un tamaño superior al de las demás casas y con dos columnas en la entrada del edificio que dignifican y legitiman a sus residentes. La naturaleza social de los nuevos grupos integrados en el *oppidum* no está definida, pero en razón al proceso que hemos seguido hasta aquí, se ha de pensar que se incorporan a través de alguna forma de dependencia clientelar. Seguramente son los viejos linajes del clan cónico o de la posible servidumbre territorial que rodeaban las fortalezas, los que ahora se muestran como clientela, que no necesariamente tiene que abrir los linajes a relaciones gentilicias, sino que podrían expresar algún tipo de características semejantes a la clientela patriarcal, no gentilicia, aunque desde luego partiendo del pacto *in fides*. Este modo abre el tercer tipo de clientela, la piramidal con carácter territorial, cuya existencia mostró Indíbil al convertirse en cliente de Escipión y que tuvo su expresión más desarrollada con la *devotio*, pero existió también con respecto a la dependencia de Indíbil de los príncipes lacetanos o ausetanos. En todo caso no dejaron de existir los poblados cerrados con su área central no ocupada o reiterando fórmulas como la cisterna, como se observa en Estinçells (Asensio *et al.* 2016) en el siglo III a.n.e., aunque, ahora sí, es posible observar, en la todavía reiterada disposición radial, diferencias entre las casas, hasta distinguir por tamaño y distribución interior tres grupos jerarquizados, dispuestos por zonas.

La reocupación de Puente Tablas es realmente de gran interés y no es una anécdota, porque los nuevos habitantes del *oppidum* de fines del siglo III a.n.e. parecen ser los descendientes del viejo linaje gentilicio del siglo IV a.n.e. pues vuelven a ocupar las mismas casas conservando el trazado longitudinal de las manzanas y las calles paralelas; reocupan también el palacio, sin apenas modificaciones estructurales significativas, ya que conservan el gran patio central con columnas de madera sobre basas de piedra, aunque recuperan y modifican el espacio de culto a los antepasados, cerrándolo y colocando un betilo a la entrada, con orientación astronómica al ocaso del equinoccio. En el conjunto urbano, hay sin embargo cambios importantes, pues significativamente se amortiza y olvida, cubriéndolo ritualmente con tierra cribada, el santuario de la Puerta del Sol, abandonando definitivamente el espacio de culto, y se modifica significativamente la monumentalidad de la Puerta del Sol de la fortificación hasta convertirla en un pequeño portillo, al tiempo que rehacen la fortificación ya sedimentada, con pequeños torreones. Parece como si se ritualizara en esta parte del asentamiento una *damnatio memoriae* contra los cultos del siglos V-IV a.n.e. ¿Dónde han estado estas gentes durante casi un siglo, habiendo mantenido activa la estructura de su linaje gentilicio? ¿Qué les ha llevado a volver a la antigua residencia gentilicia? Seguramente no son

ajenos a la decisión las acciones políticas y militares de la Segunda Guerra Púnica y que el final del *oppidum* se deba a un asedio romano a fines del siglo III o inicios del siglo II a.n.e. (Lechuga *et al.* en prensa).

La construcción de los estados arcaicos a fines del siglo IV o inicios del III a.n.e. ha sido objeto de diferentes trabajos (Ruiz 1998; Santos 1998; Junyent 2015) y también se han hecho notar las diferencias entre el territorio ilergete y el oretano-bastetano, entre un estado constituido por unidades de *oppida* en el sur y otro por unidades étnicas o *populi* en el norte (Ruiz 1998; Coll y Garcés 1998). No voy a reiterar el tema, sí añadir y hacer notar para los iberos del sur un trabajo nuevo que ha permitido dibujar arqueológicamente la estructura territorial de uno de estos estados: el de Castulo. Me refiero al estudio de la distribución de los exvotos de bronce de la colección Marsal que hasta hace poco, solamente se habían encontrado en los dos grandes santuarios territoriales en Cueva de Sierra Morena: Collado de los Jardines en Despeñaperros y Cueva de la Lobera de Castellar, y que hemos vinculado tradicionalmente con el *pagus* de Cástulo (Ruiz y Molinos 2007). La colección de exvotos de Marsal (Ruiz y Rueda 2014), aunque procedente de expolio, tiene referencias de los sitios donde los bronceos fueron hallados y ello ha permitido visualizar una red de siete *oppida* (Cástulo, Giribaile en Vilchez, Espeluy, Turruñuelos (Baecula), Úbeda la Vieja (Iltiraka), Loma del Perro en Jodar y seguramente Tugia) que se articulan alrededor de Cástulo y de sus santuarios, la gran capital que emitió moneda a fines del siglo III a.n.e. A ello se ha unido recientemente el hallazgo de un tercer santuario, el Haza del Rayo en Sabiote, en este caso localizado

en la Loma de Úbeda, junto a un posible pequeño lago, en un paso tradicional que cruzaría del Valle del Guadalquivir al del Guadalimar (excavación inédita dirigida por C. Rueda) y que articularía territorialmente los *oppida* de los dos valles.

Príncipes de príncipes del sur, que al alcanzar dos rangos o más de clientela cabría definir como reyes (figura 3), que mantienen vivas sus estructuras gentilicias y que se jerarquizan entre sí seguramente a partir de pactos *in fides* y alianzas matrimoniales, lo que daría lugar a clientelas interaristocráticas piramidales no gentilicias y territoriales (Ruiz y Molinos 2007), de ahí la variabilidad de los dominios de Culchas entre el 206 y el 198 a.n.e. de 28 a 17 *oppida*. También príncipes de príncipes, reyes del norte, que construyen *oppida* (no muchos, solamente dos en el territorio ilergete —Junyent 2015), nuclean sus clientelas, no necesariamente gentilicias, como parece proponer la ausencia de necrópolis en este periodo, y que, al contrario que los príncipes del sur, parecen mantener vigente en el territorio la estructura de linajes de parentesco, sobre todo en las escalas superiores de las entidades étnicas. Príncipes estos en los que la vigencia de la estructura en *populi* les facilita la concreción territorial de la clientela piramidal y con ello del estado arcaico sobre la base de la confederación intertribal, como muestra la asociación jerarquizada de ilergetes, ausetanos y lacetanos bajo el control militar de Indíbil.

Reyes de ambos territorios, que vieron como caían sus prístinos estados a partir de las revueltas de 198-197 a.n.e. (de los siete *oppida* de Castulo del siglo III a.n.e. solo pervivirán dos, Castulo y Úbeda la Vieja. Posiblemente tres si se añade Tugia y de los dos

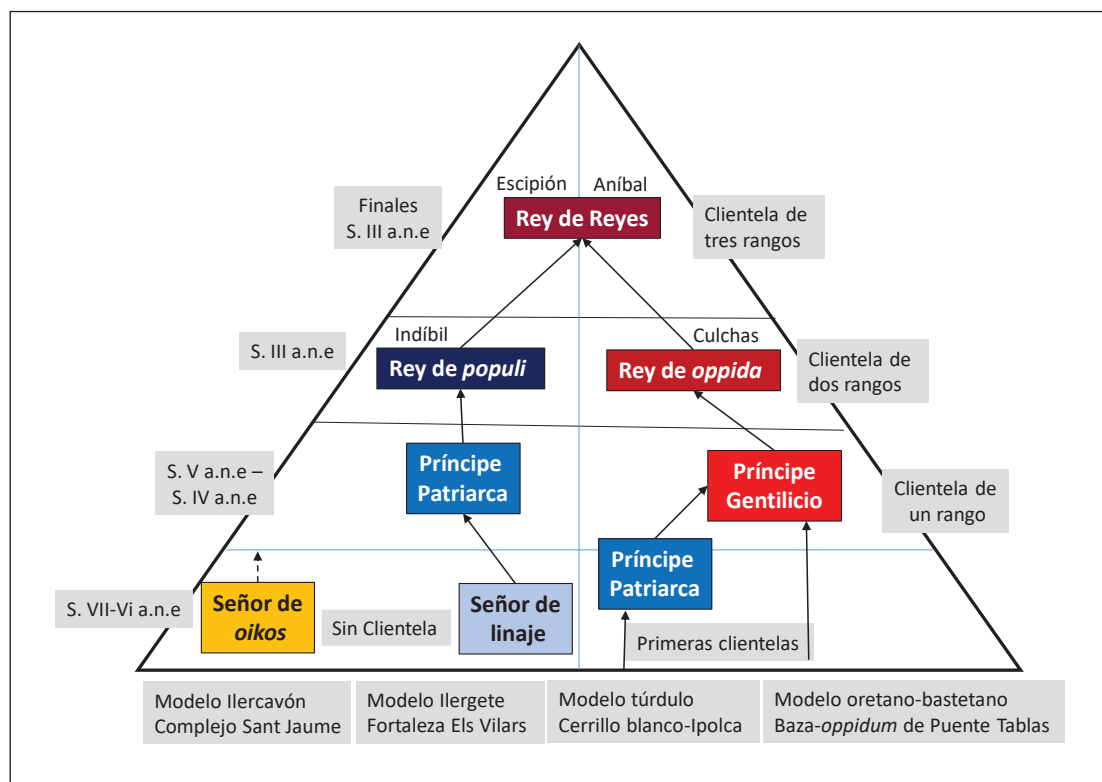

Figura 3. Evolución de las aristocracias ibéricas (siglos VII-I a.n.e.).

oppida ilergetes, Tornabous fue destruido). Estados decapitados de sus cabeceras políticas, por la muerte violenta de sus reyes: Indibil y seguramente Culchas, y como contrapeso un fortalecimiento de los viejos linajes prerromanos que al menos en el sur se refundaron sobre la memoria de las antiguas *gens* como muestra la presencia de *keimelias*, como las cráteras griegas de fines del siglo v e inicios del iv a.n.e. y las armas del siglo iv (una lanza y dos puñales de antenas recortadas) en el ajuar de la primera mitad del siglo i a.n.e. del príncipe, Iltirtiiltir, en Piquia, Arjona, que sin embargo se enterró a la romana, con *gladius* y *lorica hamata* (Ruiz *et al.* 2015)

Como se habrá observado por todo lo escrito hasta ahora, se trata de dos modelos, el ilergete y el oretano-bastetano, muy distintos en sus bases fundacionales, en las características básicas de sus geografías, en sus estructuras de poblamiento y en las formas de poder que los caracterizan, además de desarrollar diferentes procesos en la articulación de los tipos de servidumbre que definen sus relaciones sociales de producción. Sin embargo, si abstraemos los conceptos en una escala conceptual más amplia, ambos territorios siguen un proceso histórico común, que podría definirse ibero, y que aúna territorios tan diferentes como los comparados. Se trata de un proceso en cuatro fases: una primera en la que se configuran las aristocracias locales con la construcción de las fortificaciones, que no solamente son estructuras de defensa, sino también definidoras de la estructura interna del grupo dominante. Esta fase tiene distintas fechas de arranque pero se configuran

claramente a lo largo del siglo vi a.n.e. La segunda etapa se desarrolla desde fines del vi y durante el siglo iv a.n.e. y define, sobre todo en este último siglo, la consolidación de los distintos modelos aristocráticos locales. Se caracteriza arqueológicamente por las huellas de la monumentalización, como la fortificación o el pozo-cisterna de Els Vilars o la remodelación de sitios como Molí de l'Espígol y en Puente Tablas es el momento de las reformas de la fortificación con la espectacular Puerta del Sol y sus ritos astronómicos de fertilidad, la construcción del nuevo palacio y sobre todo la definición de los nuevos espacios funerarios aristocráticos de las necrópolis con esculturas. La tercera fase transcurre desde fines del siglo iv y ocupa todo el siglo iii a.n.e. reestructurando el territorio con las clientelas piramidales para dar lugar a los estados arcaicos desde diferentes modelos de organización política, lo que conlleva crisis y desaparición de algunas fortalezas y *oppida* y paralelamente la creación de capitalidades. Por último, tras la conquista romana se produce de forma generalizada la decapitación de los estados al tiempo que renacen refundados al menos en Andalucía los viejos linajes locales.

Arturo Ruiz

Instituto Universitario de Investigación
en Arqueología Ibérica
Universidad de Jaén
Paraje Las Lagunillas s/n, Jaén
arruiz@ujaen.es

Bibliografía

- ASENSIO, D., CARDONA, R. MORER, J., POU, J., SAULA, O., ALONSO, N. (2016). El jaciment dels Estinclells (Verdú, Urgell), una fortalesa ilergeta del segle III aC. Nova recerca a partir del Camp d'Experimentació de la Protohistòria (CEP). *Tribuna de Arqueologia*, 2013-2014: 152-177.
- BLANCO, A. (1959). Excavaciones arqueológicas en la provincia de Jaén. *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses*, 6: 89-128.
- BLANCO, A. (1965). El ajuar de una tumba de Cástulo. *Oretania*, 19: 7-60.
- CARANDINI, A. (2014). *La fundación de Roma*. Bellaterra. Barcelona.
- COLL, N., GARCÉS, I. (1998). Los últimos príncipes de Occidente: Soberanos ibéricos frente a Cartagineses y Romanos. En: C. ARANEGUI (ed.). *Congreso Internacional Los Iberos Príncipes de Occidente* (Barcelona, marzo, 1998). Barcelona.
- GARCÍA, D. (2011). Nuevas aportaciones al estudio de los patrones de asentamiento en el nordeste de la Península Ibérica durante la Primera Edad del Hierro. El caso del Complejo Sant Jaume. *Trabajos de Prehistoria*, 68(2): 331-352.
- GARCÍA, D. (2015). Jefes del Sénia. Sobre la emergencia de jefaturas durante la primera Edad del Hierro en el nordeste de la Península Ibérica. *Munibe*, 66: 223-243.
- GODELIER, M. (1998). Funciones, formas y figuras del poder político. *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, N° Extra 1, 1998 (Ejemplar dedicado a: Actas del Congreso Internacional "Los Iberos, Príncipes de Occidente", Centro Cultural de la Fundación "la Caixa"): 13-24.
- GRAU, I., J. VIVES-FERRANDIZ. (2018). Entre casas y comunidades: Formas de organización y relación social en el área oriental de la península ibérica (siglos V-II A.N.E.). En: A. RODRÍGUEZ, I. PAVÓN. D. DUQUE (eds.). *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*. Universidad de Extremadura. Cáceres: 73-110.
- Hoz, J. de (2015). La lengua ibérica en Jaén, desde el s. IV hasta las inscripciones de Piquía y las Atalayuelas. *Jaén, Tierra Ibera*. Universidad de Jaén: 397-411.
- JUNYENT, E., J. B. LOPEZ (2016). *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca*. Museo de Lleida. Lleida.
- JUNYENT, E. (2015). L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. En: BELARTE, M. C., GARCIA, D., SANMARTÍ, J. (eds.). *Les estructures socials protohistòriques a la Gàl·lia i Ibèria*. VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell. Arqueomediterrània: 14, 165-191.
- LAMAISSON, P. y LÉVI-STRAUSS, C. (1987). La notion de maison. Entretien avec Claude Lévi-Strauss par Pierre Lemaire. *Terrain*, octubre 1987: 34-39 <<http://journals.openedition.org/terrain/3184>> 2 y 4.
- LECHUGA, M. A., MOLINOS, M., RUIZ, A. BELLON, J. P., GÓMEZ, F., VALDERRAMA, J. (en prensa). E la guerra giunse fin nelle nostre case...Tracce di un attacco alla porta nord dell'oppidum di Puente Tablas (Jaén). Edizioni Quasar.
- MOLINOS, M., A. RUIZ (2015). La Fortificación del oppidum de Puente Tablas. En: *Jaén, Tierra Ibera. Cuarenta años de investigación y transferencia*. Universidad de Jaén. Jaén.
- MOLINOS, M., J. L. SERRANO, C. RISQUEZ y S. MONTILLA (1994). *Las Calañas de Marmolejo: Un problema de fronteras en la periferia de Tartessos*. Universidad de Jaén. Jaén.
- MONRÓS, M. (2010). L'Edifici Singular A de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell): interpretació i funcionalitat. *Cypsela*, 18: 213-225.
- MORET, P. (2001). El Tossal Montañés (Valdeltormo, Teruel): une maison-tour ibérique du VI siècle av. J.-C. *Madriider Mitteilungen*, 42: 85-104.
- MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGES, A. (2006). Iberos del Matarraña: investigaciones arqueológicas en Valdeltormo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel). *Al-QANNIS*, 11.
- PERONI, R. (2004). Culti, comunità tribali e gentilizie, caste guerriere e figure di eroi e principi nel secondo millennio in. Italia tra Europa centrale ed Egeo. En: F. MARZATICO y P. GLEIRSCHER (eds.). *Guerrieri, Principi ed Eroi, fra el Danuvio e il Po, dalla Preistoria all'Alto Medioevo*. Catalogo. Trento: 161-173.
- PRINCIPAL, J., ASENSIO, D., SALA, R. (2012). L'espai suburbà de la ciutat ilergeta del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell). En: *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat: actes del col·loqui internacional*. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona: 165-182.
- PRIETO, A., (1978). La devotio ibérica como forma de dependencia en la Hispania romana. *Memoria de Historia Antigua*, 2: 137-146.
- RAMOS Y LOSCERTALES, J. M. (1924). La "devotio ibérica". *Anuario de Historia del Derecho Español*, 1: 7-26.
- RODRÍGUEZ, A. (2009). Campesinos y "señores del campo". Tierra y poder en la protohistoria extremeña. Editorial Bellaterra. col. Arqueología. Barcelona.
- RUIZ, A. (1998). Los príncipes Iberos. Procesos económicos y sociales. En: C. ARANEGUI (ed.). *Congreso Internacional Los Iberos Príncipes de Occidente* (Barcelona, marzo, 1998). Barcelona: 285-300.

- RUIZ A. (2000). El concepto de clientela en la sociedad de los príncipes. *Saguntum-PLAPI* Extra, 3: 11-20.
- RUIZ, A. (2008). Íberos. En: GRACIA ALONSO, F. (COORD.). *De Iberia a Hispania*. Ariel. Madrid: 733-844
- RUIZ, A. y M. MOLINOS (2007). *Iberos en Jaén*. Universidad de Jaén. Jaén.
- RUIZ, A., M. MOLINOS (2015). El conjunto escultórico de Cerrillo Blanco, Porcuna. En: *Jaén, Tierra Ibera. Cuarenta años de investigación y transferencia*. Universidad de Jaén. Jaén.
- RUIZ, A., M. MOLINOS (2018). Genealogía, matrimonio y residencia en el proceso político de los iberos de Alto Guadalquivir. En: A. RODRÍGUEZ, I. PAVÓN, D. DUQUE (eds.). *Más allá de las casas. Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*. Universidad de Extremadura: 41-72.
- RUIZ, A., MOLINOS, M., PÉREZ, F., MONTES, E., ORTUÑO, E. (2017). El túmulo C de la necrópolis de la Noria (Fuente de Piedra). ¿La tumba de las dos mujeres? En: A. RUIZ y M. MOLINOS (eds.). *Catálogo de la Exposición La Dama, el Príncipe, el héroe y la Diosa*. Junta de Andalucía: 119-123.
- RUIZ, A., MOLINOS, M., RISQUEZ, C., GÓMEZ, F., LECHUGA, M. A. (2015): La cámara de Piquía, Arjona. En: *Jaén, Tierra Ibera*. Universidad de Jaén: 357-374.
- RUIZ, A., M. MOLINOS, C. RUEDA, R. FERNÁNDEZ (2015). El palacio y el urbanismo del oppidum de Puente Tablas, Jaén. En: *Jaén, Tierra Ibera. Cuarenta años de investigación y transferencia*. Universidad de Jaén: 108-120.
- RUIZ, A., RUEDA, C. (2014). Los exvotos en bronce del Farmm: oppida y santuarios. En: *Farmm fondo arqueológico Ricardo Marsal Monzón*. Junta de Andalucía. Sevilla: 131-144.
- SANMARTÍ, J. (2010). Demografía y cambio socio-cultural: el caso de la Iberia septentrional. *Arqueología Espacial*, 28: 91-108.
- SANMARTÍ, J. (2015). Long-Term Social Change in Iron Age Northern Iberia (ca. 700–200 BC). En: A. BERNARD KNAPP y P. VAN DOMMELEN (eds.). *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*. Cambridge University Press: 454-487.
- SANTOS, J. (1998). Los iberos: Entre la consolidación de las elites y el surgimiento del Estado. En: C. ARANEGUI (ed.). *Congreso Internacional Los Iberos Príncipes de Occidente* (Barcelona, marzo, 1998). Barcelona: 339-404.
- TORELLI, M. (1996): *Historia de los Etruscos*. Editorial Crítica. Barcelona.
- TORRECILLAS, J. F. (1985). *La necrópolis de época tartésica de Cerrillo Blanco*. Instituto de Estudios Giennenses. Jaén.
- VV. AA. (1999). *Les princes de la protohistoire et l'émergence de l'état*. Centre Jean Bérard. Naples; Ecole Française de Rome. Roma.

Els Vilars d'Arbeca i el seu model de socialització del coneixement

Els Vilars d'Arbeca and its model of socialisation of knowledge

A l'article reflexionem sobre com l'arqueologia, que en els seus inicis va ser una ciència que despertava gran interès a la societat, en gran part gràcies a l'esforç de difusió dels investigadors, amb el temps ha anat diluint aquest interès a mesura que s'ha transformat en una ciència obtusa d'informes tècnics. Perquè l'arqueologia torni a poder desenvolupar la seva important tasca de socialització del coneixement, ha de perdre la por a representar de manera iconogràfica els models teòrics i les hipòtesis que genera, i fer-ne difusió.

Mostrem quins són els passos a seguir per realitzar les reconstruccions iconogràfiques, repassem la problemàtica dels jaciments protohistòrics europeus des del punt de vista de la seva comprensió i presentació al públic i plantejem els principals problemes dels visitants als jaciments arqueològics.

Finalment, presentem l'exemple de la reconstrucció i restitució iconogràfica de les quatre fases dels Vilars d'Arbeca, com un exemple cap a la socialització del coneixement generat durant més de trenta anys d'excavacions.

Paraules clau: els Vilars d'Arbeca, iconografia arqueològica, reconstrucció, restitució, socialització del coneixement.

This article reflects on how archaeology, a science that originally awakened great interest in society due in part through dissemination by researchers, has gradually evolved toward an abstruse science of technical reports. Archaeology has to lose the fear of depicting iconographic theoretical models of its hypotheses and disseminate knowledge if it wants to regain its important role again in the socialisation of knowledge. This paper advances the steps to follow to develop iconographic restitutions and reconstructions, surveys the difficulties faced by European Protohistoric archaeological sites to render them understandable to the public, and explores the main problems experienced when visiting archaeological sites. Finally, this study presents the iconographic reconstructions of the four phases of the site of Vilars d'Arbeca as an example of the socialisation of knowledge based on the findings of 30 years of archaeological excavation.

Keywords: Els Vilars d'Arbeca, iconographic archaeology, reconstruction, restitution, knowledge socialisation.

Introducció. L'arqueologia i la socialització del coneixement

Les dades arqueològiques, si no s'articulen en un marc teòric més o menys precís, expliquen molt poc sobre el passat. Per tant, un jaciment arqueològic, igual que els objectes exposats en les vitrines dels museus tradicionals, per si sols, ens expliquen molt poques coses. Només cobren significat quan s'encaixen en les teories prèviament dissenyades (González, Ballestín i Guillamón 1988). L'excavació arqueològica, per tant, únicament proporciona dades, sovint parcials, fragmentades i fins i tot alterades. En realitat, només quan aquestes dades s'inscriuen en un marc teòric cobren significat, però aleshores cal procedir a verificar-les amb el mètode que sigui més adequat. L'experimentació naturalment és un dels mètodes existents per verificar les hipòtesis. En tot cas, si no procedim a verificar les dades, el que obtenim és simplement una especulació, quelcom important, sens dubte, però no suficient.

La majoria de jaciments arqueològics que han tingut la sort de conservar-se després d'haver patit un procés d'excavació arqueològica llarg, quan es mostren al públic, no sempre tenen significat, ja que, en la majoria d'ocasions, ni el jaciment ni l'usuari disposen del marc teòric adequat per a la interpretació. Al nostre país aquesta situació és la normal. Els nostres jaciments arqueològics, freqüentment, són conjunts de dades no articulades que es mostren al públic nus, fossilitzats.

No obstant això, aquesta situació no és igual a tot arreu; hi ha jaciments que mostren realitats radicalment diferents. Només cal passejar-se per alguns jaciments arqueològics centreeuropeus o escandinaus per adonar-se que en algunes ocasions els jaciments arqueològics es presenten al públic amb un marc teòric materialitzat sota fórmules diverses, inclosa la restitució volumètrica. Passejar-se per aquests jaciments arqueològics és descobrir el marc teòric en el qual s'han interpretat les restes.

El present article pretén aprofundir en aquest tema a partir de l'experiència del jaciment dels Vilars d'Arbeca. De fet, un jaciment arqueològic format per restes indesxifrables de murs superposats va en contra del dret dels ciutadans a comprendre, a gaudir, a desxifrar el que altres, en nom de la ciència, han investigat. Sembla que hi ha, aquí, en aquests comportaments de determinats gremis científics, un desdeny cap a la ciutadania, a la qual es considera indigna de formar part de l'estat de gràcia pel sol fet que no sap interpretar un plànol, una secció o una estratigrafia arqueològica. Però, per sort, també hi ha una arqueologia que vol socialitzar el coneixement, amb jaciments espectaculars, en els quals els tècnics i arqueòlegs han hagut de lluitar contra les dificultats d'interpretació del propi jaciment.

De fet, des del seu començament, l'arqueologia va esdevenir una ciència popular. L'arqueologia, en el segle XIX, alimentava les ànsies d'aventura, desafiava la imaginació i potenciava el desig de conèixer el passat remot. I això ha estat així durant moltes dècades; aquesta ciència ha tingut divulgadors que han escrit textos fascinants. Un dels més coneguts va ser

C. W. Ceram, autor de la famosa obra *Déus, tombes i savis* que narra les aventures d'aquesta arqueologia que va sorprendre el món a l'albada del segle XX. Ceram ens relata l'epopeia del descobriment de Troia, de la tomba de Tutankamon, de les excavacions de Pompeia, Nínive i la Vall dels Reis, relata la vida dels arqueòlegs que desafiaven els deserts o s'enfrontaven als secrets de l'escriptura cuneïforme. Però l'evolució de la ciència, no només de l'arqueologia, des d'aquestes etapes pioneres, ha anat formant generacions d'arqueòlegs i arqueòlogues fortament especialitzats que, per investigar a fons, s'han anat aïllant de la necessària socialització del coneixement. D'aquesta manera, l'arqueologia contemporània ha anat generant una terminologia cada vegada més complexa, que es transmet a través de codis científics, que no resulten fàcils de descodificar sense posseir-ne les claus terminològiques. Els investigadors de principis del segle XX s'esforçaven per traduir al llenguatge corrent els conceptes complexos i aquest esforç es va veure recompensat amb una ciència popular, que va tenir entusiastes admiradors i seguidors.

L'evolució posterior, amb la professionalització de la tasca arqueològica, ha anat allunyant aquesta ciència del seu públic. Per a una gran part de la població, penetrar els misteris de l'arqueologia científica d'avui és una tasca penosa, que no sol coronar-se amb èxit. A més, les monografies arqueològiques, transformades sovint en catàlegs de fragments ceràmics, són de lectura difícil, gairebé impossible per a moltes persones potencialment interessades en aquest tipus d'investigacions. No obstant això, cal acceptar que altres disciplines científiques, com ara la paleontologia o l'ecologia, també tenen una complexitat intrínseca i una terminologia específica que els podria haver allunyat de la societat que les alimenta, i, no obstant això, els treballs i avenços en aquests camps solen ser àmpliament compartits per una part important de la població. La paleontologia, potser una de les més completes de les disciplines naturalistes, amb els seus procediments de detecció, de separació, els escàners i els microscopis electrònics, ha guanyat eficàcia sense perdre "romanticisme". Igual passa amb l'ecologia, disciplina que va sorgir amb una vocació de popularitzar-se i que ha engendrat, com és ben sabut, fins i tot opcions polítiques de caràcter electoral en molts països occidentals.

Davant d'aquestes disciplines, l'arqueologia sovint apareix com una disciplina que va néixer i es va desenvolupar al llarg d'un camí paral·lel al d'una societat que era àvida dels seus èxits, però en les últimes dècades, aquesta ciència i el seu públic han anat divergint fins a allunyar-se i transformar-se en una disciplina àrida i fins i tot avorrida. L'arqueologia ha anat perdent progressivament no només la capacitat i el poder de fascinació, sinó fins i tot l'interès. S'ha convertit en una ciència críptica, difícil de comprendre, que es refugia darrere immensos informes d'excavacions, amb llargues sèries de fragments ceràmics, però que sovint no aporten gairebé cap coneixement. Sovint, se li pot aplicar l'aforisme que diversos milions de maons no constitueixen per si sols una casa; els milions de fragments i de dades, si no es tradueixen en coneixement real, en imatges

comprensibles del món, no tindran interès. Aquest és un camí que, si continua així, és perillós, atès que l'arqueologia, com qualsevol ciència, corre el risc de ser escombrada quan no tingui un suport social sòlid que l'aculli i la defensi.

Per altra banda, també és ben cert que l'arqueologia és una disciplina que ha aportat molt per desfer els prejudicis racials, religiosos i socials. En la mesura que l'estudi de l'epopeia de l'ésser humà ha posat de manifest les contradiccions de l'obscurantisme i dels dogmatismes, li han nascut enemics poderosos en aquests mateixos cercles que ha combatut. Per tot això, en la mesura que una ciència com aquesta allunya els ciutadans que volen beure de les seves fonts, debilita la seva base social, es fa vulnerable, perd fonts de finançament, fins que queda relegada a l'honorable, però inútil, espai de la investigació acadèmica. Aquest és el problema que té actualment a les nostres latituds una ciència que es va enfrontar i va revelar els mites del Paradís Terrenal, de la Torre de Babel i del Diluvi Universal.

Les dificultats de la socialització del patrimoni arqueològic. L'obtenció d'un model teòric

Articular un marc teòric per a un jaciment arqueològic i posteriorment fer-lo comprensible per a la majoria no resulta fàcil. La realitat que l'arqueòleg/oga observa en una excavació sempre és una realitat fragmentària, com tothom sap; el que s'observa són fragments de murs, restes de basaments, fragments ceràmics i elements arquitectònics descontextualitzats. Aquesta realitat fragmentària només és interpretable quan les seves parts s'integren en un esquema conceptual coherent. En realitat, quan es realitza una excavació arqueològica i van apareixent paviments, murs i restes diverses, aquesta investigació s'insereix en un sistema hipotètic deductiu; és a dir, els que investiguen no busquen a l'atzar, sempre busquen alguna cosa que prèviament han imaginat: la investigació persegueix sempre comprovar una hipòtesi o seguir una pista. Quan es produeixen les primeres troballes, mentalment, els arqueòlegs i arqueòlogues intenten dilucidar si la hipòtesi que han traçat es verifica o no. Per això hi ha necessitat de reconstruir mentalment l'"escenari" arqueològic.

Per tant, és lògic afirmar que allò que solem anomenar "reconstrucció arqueològica" és un procediment científic inevitable. Sense ell, la investigació no avançaria i potser no existiria. Però també és un procediment científic de base didàctica, ja que la comprensió de les coses i l'aprenentatge dels conceptes requereixen que els elements que constitueixen el coneixement siguin integrables en un sistema organitzat jeràrquicament i ordenadament.

De fet, l'arqueologia no només reconstrueix "escenes", sinó que també reconstrueix elements molt més simples, com ara objectes. No obstant això, el subjecte principal de tota reconstrucció arqueològica sol ser l'arquitectura. Això és així perquè l'activitat humana es desenvolupa sempre en escenaris físics, tangibles, llocs en els quals es viu, es treballa, es lluita, es juga

o se'n enterra. Tots aquests llocs conformen espais més o menys edificats, construïts.

Des del punt de vista de la didàctica —i també des de l'òptica de la pròpia arqueologia— per desenvolupar aquest procediment científic de la reconstrucció, la ment de l'arqueòleg i també la del públic necessita dades.

En efecte, quan disposem de multitud de dades i d'elements dispersos i fragmentaris d'una realitat física, per a fer-ne la reconstrucció mental es requereix, per exemple, la presència de testimonis materials que ens descriguin com era o com funcionava aquella realitat que estem veient fragmentada. Si els testimonis no fossin prou precisos en les seves descripcions recorreríem, si n'hi ha, a imatges d'aquest passat. Naturalment, les fonts materials més importants per a l'arqueologia són les mateixes restes, per fragmentades que es trobin. Altres elements necessaris per a la reconstrucció són els que s'anomenen "paral·lels arqueològics", és a dir, analogies amb les quals puguem comparar les restes arqueològiques exhumades. Finalment, hi ha uns paràmetres molt importants per reconstruir; ens referim a les regles o models teòrics existents de les cases, edificis, espais o objectes.

Per tant, i intentant sintetitzar allò que diem, ho aplicarem a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Santacana, Asensio i Llonch 2018). Els elements necessaris per comprendre el jaciment solen ser d'índole molt diversa i inclouen:

1. Els testimonis materials capaços de descriure el que van veure. En aquest cas hi hauria la literatura dels clàssics, especialment els llatins, però que ens aporten ben poca cosa per al jaciment en concret.
2. Les restes materials trobades en l'excavació arqueològica. En el cas dels Vilars, es tracta d'un impressionant conjunt de cercles emmurallats, fosses d'aigua, habitacles, un pou i vies de pas o carrers, corresponents a fases cronològiques diverses i obtinguts al llarg d'una trentena de campanyes d'excavació.
3. Els paral·lels o jaciments anàlegs existents en el mateix context cultural en què es van inscriure les troballes arqueològiques.
4. Les regles o models teòrics que van guiar la construcció del conjunt ara destruït i objecte d'estudi.

Així, per exemple, si imaginem l'excavació dels Vilars d'Arbeca, com hem dit, el problema més important era la seva excepcionalitat. El jaciment arqueològic d'Arbeca —fins fa pocs anys— era una fortalesa sense paral·lels (Junyent i López 2016). Res del que es coneixia se li assemblava. Resultava impossible comprendre'n la significació en el marc de les terres lleidatanes i de les comunitats ilergetes. Amb tot, és evident que no podia ser l'única fortificació d'aquestes característiques, ja que s'havia d'inscriure en un marc ampli de l'arquitectura del poder entre les tribus ibèriques.

La recerca de paral·lels no sempre assoleix l'èxit desitjat. En el cas que ens ocupa, no és fins al 2013 que en un jaciment conegut des de fa anys i parcialment excavat, el Molí de l'Espígol de Tornabous, a l'Urgell, considerat com una ciutat, amb un urbanisme més o menys regular desenvolupat entre els segles v i iii aC, s'ha pogut reconèixer una primera fortificació, datada

en el segle VIII aC, que constitueix un bon paral·lel del conjunt d'Arbeca. Resulta temptador dir que es tracta de dos conjunts urbanísticament semblants.

Per tant, ara es pot dir que es comença a tenir un model teòric per comprendre aquestes arquitectures del poder de les societats de la primera edat del ferro al centre del país.

La iconografia dels models teòrics i les seves premisses. La recerca de la veracitat

Tot el que antecedeix és el que hem anomenat “dades” per a la reconstrucció; hi ha, però, un detall molt important a tenir en compte i és que la reconstrucció que es pugui fer de qualsevol escenari arqueològic és imprescindible que es visualitzi. Sense visualització la imatge mental no és suficient. Els models han de ser concrets, visuals i clars. Han de generar una iconografia, és a dir, perquè l'arqueologia pugui prosseguir, la investigació requereix imatges reconstructives; la socialització del patrimoni arqueològic és molt difícil sense aquestes imatges. En funció dels objectius, les imatges poden ser esquemàtiques, realistes o detallades. Des del punt de vista metodològic, els passos a seguir per a les reconstruccions són sempre els següents (Santacana i Masriera 2012):

1. Selecció de testimonis ja gravats i imatges, si n'hi ha, i fonts primàries que mostren o comenten aspectes del que s'està investigant. En el cas dels Vilars són les imatges del territori, els conreus, els records de pluges, d'inundacions, i tots aquells elements que perviuen en la memòria oral o escrita de les persones.
2. Extracció de les dades o informacions útils dels testimonis anteriorment seleccionats. És el cas de les reserves hídriques, el funcionament de les aigües subterrànies, els vents, etc.
3. Organització de la informació extreta mitjançant blocs temàtics (basaments, murs, suports, sostres, obertures, pintura, etc.).
4. Establir relacions entre el tot i cada una de les parts del conjunt arqueològic que es vol reconstruir; com per exemple relacionar les portes de la fortalesa amb les fases arqueològiques i amb els sistemes de defensa.
5. Pensar en els programes funcionals de l'edifici o dels conjunts (per exemple, evacuació d'aigües de pluja, zones cobertes i àrees de pati o descobert, zones fosques i zones il·luminades, àrees de treball i de descans, etc.).
6. Formular hipòtesis sobre el conjunt que s'exhuma que integrin totes les variants i les possibilitats.
7. Visualitzar les hipòtesis mitjançant imatges tridimensionals o bé maquetes físiques.
8. Materialitzar les hipòtesis mitjançant construcció de rèpliques a escala 1:1, ja sigui in situ o no, segons els objectius traçats.
9. Experimentar els resultats abans de procedir a validar les hipòtesis funcionals proposades.

Aquestes etapes constitueixen les fites metodològiques per a qualsevol reconstrucció arqueològica. Naturalment, com més prerequisits dels que hem enumerat hi hagi més fiable serà el resultat.

Davant d'una “reconstrucció” iconogràfica del passat sempre es planteja la qüestió de la veracitat i de l'objectivitat. Va ser realment així? En qualsevol proposta d'imatges reconstructives del passat intervenen, com hem vist, molts factors, des de les possibles imatges prèvies existents fins a les restes arqueològiques trobades en una excavació, però també intervenen factors relacionats amb el sistema de valors que el científic tingui sobre temes diversos, com ara la identitat, la bellesa, el poder o la moral. En aquest sentit no és estrany veure com museus i reconstruccions de l'època romana amaguen o minimitzen gravats, objectes o textos relacionats amb aspectes de la sexualitat en el món antic, i això per raons que res tenen a veure amb l'objectivitat de la història. Potser per aquests motius cal plantejar que tota reconstrucció ha de distingir amb nitidesa el fet de conèixer el passat i valorar aquest mateix passat. En altres paraules, en les reconstruccions del passat cal diferenciar el que va ser del que ens hauria agradat que fos, ja que la ciència social, especialment l'arqueologia, ha d'intentar ser, abans de res, objectiva. L'arqueologia cerca les restes, comprova les evidències, explica fenòmens i experimenta propostes hipotètiques, però no valora el passat. I precisament pel fet que aquesta disciplina es basa també en un mètode experimental, relativament nou pel que fa al recurs científic de la mateixa arqueologia, cal concloure que l'experimentació, com deia el pedagog John Dewey, és una eina pràctica tan vella com la vida mateixa. Allò important en el mètode experimental és que les idees i les hipòtesis estiguin vinculades a la pràctica, ja que és la pràctica la que decideix el valor de les idees. Les idees que tenim, les nostres hipòtesis sobre la reconstrucció, són els instruments de la nostra investigació; aquestes idees poden ser bones o dolentes, contrastables o no, eficaces o irrellevants, però no certes o falses. En definitiva, el judici últim que es pot donar a una reconstrucció arqueològica no és més que una “afirmació garantida” i aquesta garantia no és eterna ni absoluta, ja que els resultats de tota actuació humana poden corregir-se de manera contínua, segons noves solucions constructives, noves evidències arqueològiques o noves situacions.

I per experimentar fórmules iconogràfiques de naturalesa didàctica en l'arqueologia és evident que el mètode fonamental és l'hipotètic deductiu; la investigació pren com a punt de partida els problemes: com era el lloc? Com es protegien dels atacs? Tenia embigat amb pals o sense ells? Els habitatges tenien un pis o més d'un? Funcionava bé un determinat element? Per resoldre'ls cal inventar hipòtesis que serveixin per donar solucions provisionals. Un cop formulades, cal comprovar les hipòtesis. Aquestes hipòtesis, si es proven o materialitzen, permeten extreure conseqüències sobre el passat.

El problema del tractament de les restes arqueològiques. Els models i el cas dels Vilars

Els intents de conservar el passat, ja sigui els seus edificis, les seves restes o les seves escenes, constitueixen, en el millor dels casos, una il·lusió. Com més

restaurem un edifici o un conjunt arqueològic, més conscients som que alterem allò que restaurem. Vivim en el present i no en el passat; reconeixem el passat de les coses, dels edificis, de les ruïnes i de les restes arqueològiques en la mesura que compartim aquest passat, i en la mesura que volem conservar, impactem en ell. Canviem les restes del passat inevitablement per adaptar-les al nostre present. No podem enganyar ningú amb la idea que volem mantenir estable un passat i unes relíquies d'aquest passat. Ruskin va condemnar —com veurem— tota intervenció sobre les restes arquitectòniques com si fossin una invenció moderna, i probablement tenia raó; però, d'altra banda, la invenció moderna és ineludible, ja que tant si restaurem els elements del passat com si no, no podem evitar reformar-lo. Així mateix, els defensors a ultrança de les ruïnes arqueològiques en estat pur, és a dir, sense afegits de cap tipus, manifesten l'ideal de mantenir intocat el conjunt, però obliden que aquest conjunt, tal com l'arqueologia l'ha deixat, amb els seus murs d'èpoques diverses superposats, els seus ensorraments, els seus perfils fossilitzats i les seves etiquetes, no deixa de ser una alteració fonamental de la relíquia; és com el cirurgià que deixés un cos obert, sense suturar, sense restablir. Aquest puritanisme vers la ruïna i la seva fossilització, sovint, és també pueril, ja que tant si restaurem i reintegrem com si no ho fem, no podem evitar transformar aquestes relíquies del passat i amb elles el passat mateix. La conclusió és que no existeix el passat separat del present; el passat sempre està en funció del present i si l'estudiem, conservem i interpretem és per aquesta raó. Passat i present no són dos mons diferents, sinó les dues cares d'una mateixa moneda; pretendre separar-los és desconèixer la naturalesa del passat i de la història. Com va escriure Goethe, “el present no es pot comprendre al marge del passat” (Goethe 2000: 201). Per contra, cal ser conscients que tant el passat com les relíquies i la memòria es refan i interpreten de manera contínua. La visió del passat no és, doncs, una visió estàtica.

Vegem un exemple del que hem dit: Goethe, el 2 de febrer de 1787, va travessar Roma en una nit de lluna plena i va quedar fascinat:

les taques de llum i d'ombra engolien tots els detalls i la mirada només percebia les imatges més grans i genèriques [...] Un espectacle especialment bell és el Coliseu. A la nit queda tancat; hi viu un ermità, en una petita capella mentre que les ruïnoses voltes serveixen de recer als captaires. D'una llar que havien encès sortia fum, que s'escampava sobre la sorra gràcies a un aire suau i cobria una part de l'interior de la volta [...] nosaltres des de lluny contemplàvem l'espectacle sota la Lluna [...] Així, amb aquesta llum hi vam veure el Panteó i el Capitoli. (Goethe 2000: 197)

Aquesta espectacular visió de Roma que va tenir l'escriptor no és possible obtenir-la avui de cap manera. La foguera dels captaires atemptaria contra la conservació de les ruïnes i, avui, la mateixa ciutat il·luminada impedeix gairebé veure la lluna plena. Per tant, res del que els humans hem fet en el passat ha romàs intacte, immutable, i això és l'interessant: adonar-nos que el passat ha estat sempre alterat, però que les alteracions s'han realitzat sempre en funció

de les necessitats del present. De fet, les alteracions de les relíquies del passat constitueixen el certificat més sòlid de la seva utilitat en el present i de la seva permanència en el futur.

La fossilització de la vida en la seva versió arqueològica. Una aproximació a l'estat de la qüestió

Fins aquí hem vist com no existeix el passat separat del present; el passat sempre és i està en funció del present. Per tant, pot ser tan discutible voler “reconstruir-lo” com tenir la il·lusió de “fossilitzar-lo”. No obstant això, com a resultat del culte romàntic a les relíquies del passat i de la necessitat que la societat occidental ha tingut de la història, especialment al llarg dels dos últims segles, a Europa i a les seves zones d'influència colonial van sorgir les ruïnes arqueològiques com a “espais fossilitzats”, espais en els quals es va pretendre falsament aturar el temps. D'aquesta manera es va anar generalitzant en el món un tipus de paisatges que, lluny d'evocar o de mostrar les estampes de les ruïnes que tan familiars havien estat als viatgers del set-cents i que alguns artistes van saber plasmar en els seus gravats per a consum de viatgers il·lustrats, mostraven restes de murs arrasats fins als basaments, amb ensorraments enginyosament continguts, columnes miraculosament erectes, amb els seus capitells i les seves cornises i, sovint, amb elements escultòrics i mosaics arrencats i substituïts per rèpliques, per tal de garantir-ne l'eterna conservació en els museus monogràfics o de lloc. Aquests paisatges fossilitzats només es van alterar quan la mà experta de l'arquitecte va col·locar damunt de les restes passarel·les, baranes de fusta o de ferro, plataformes o miradors, més o menys elevats. En aquests paisatges arqueològics es permet conviure en un mateix pla a murs del segle IV amb paviments del primer mil·lenni abans de l'Era; es tracta de puzles terribles, on les estructures se superposen en el temps, com un palimpsest, en el qual les escriptures de cada època es barregen en un sol pergamí. Es tracta, en definitiva, de paisatges relictos en els quals els “fòssils”, en forma d'objectes, de restes ceràmiques, de cornises esculpides, de monedes i altres atuell, els han estat arrencats, de manera que és com una vella ossada desarticulada a la qual li van arrencar les joies i els signes d'identitat.

Per altra banda, aquestes ruïnes arqueològiques són fòssils perquè sovint han estat desproveïdes de qualsevol vegetació, ja que els arbres i arbustos, amb les seves arrels, alteren el subsòl i el remouen; el sòl, que es comporta com qualsevol element viu, cal matar-lo, destruir-li tota vida perquè una vegada fossilitzat, romanguí estable per a l'eternitat. Per tot això, els jaciments arqueològics fossilitzats ja no tenen “l'encant romàntic” de què ens parlava Alphonse de Lamartine en el seu viatge a Orient, o Stendhal i Goethe en els seus viatges a Itàlia. Tota la pàtina del temps ha desaparegut i en el seu lloc ha sorgit un nou paisatge espectral, similar a Hiroshima, on només com per art d'un miracle es conserva en peu alguna columna o l'estructura d'un edifici, com un simbòlic esquelet del que havia estat.

Resulta difícil donar pas a l'emoció davant d'aquests paisatges desolats i desproveïts de fascinació; sovint no hi ha lloc per al somni, ni per a la nostàlgia ni per a la imaginació. Tampoc és fàcil comprendre'ls, descodificar-ne els missatges; murs petris situats un al costat de l'altre poden estar separats per segles d'existència; és més, alguns d'aquests murs es van erigir quan els altres ja estaven arruïnats i enterrats sota terra. Difícilment aquestes restes permeten la veneració del passat; tampoc el mantenen present ni interpretable. Els arqueòlegs que el van excavar pot ser que hagin viscut l'emoció de desenterrar tresors amagats durant milers d'anys; però aquelles persones que després de la seva gesta científica els contemplen són víctima d'una visió sovint estèril. Que lluny queda aquí la il·lusió de Richard Owen, quan va voler reconstruir per primera vegada l'aspecte dels dinosaures al Londres de mitjan segle XIX! (Santacana, Asensio i Llonch 2018).

Per a comprovar fins a quin punt el tractament de les restes arqueològiques i la seva presentació al públic va dependre i en part depèn de la visió que l'arquitectura ha tingut de les ruïnes, només cal analitzar els jaciments arqueològics europeus de finals del segle XX, especialment els de les èpoques més remotes. La prehistòria europea compta amb milers de jaciments arqueològics investigats al llarg de l'últim segle. Naturalment, la immensa majoria d'aquests jaciments no és visible avui. Si féssim l'esforç de comptabilitzar aquests jaciments a cada país o territori, probablement ens adonaríem que tan sols una part molt petita s'utilitza avui en els grans manuals de síntesi amb la finalitat de fer comprensible el passat. D'altra banda, si dels jaciments realment importants per a aquesta interpretació del passat seleccionéssim aquells que són avui visibles, sense edificis, carreteres o autopistes que se'ls superposen, en quedarien força menys, ja que són nombrosos els jaciments que, tot i que van ser fonamentals per estructurar períodes de la prehistòria europea, avui no són visibles per trobar-se de nou sepultats. Finalment, si dels jaciments que ens quedessin en aquesta selecció, triéssim al seu torn aquells que han estat preparats per a la visita al públic, és a dir, els que estan oberts als usuaris d'aquest patrimoni, probablement en quedarien alguns centenars. De fet, dels assentaments europeus de l'edat dels metalls, s'estima que a finals del segle XX no arribaven a mig miler els jaciments que s'esmenten en els manuals i en les síntesis. Naturalment, la xifra queda molt restringida quan s'intenta cartografiar els que són visitables pel públic. Si es pren com a base els jaciments que apareixen a la *Guide to the Archaeological Open Air Museums in Europe*, els museus a l'aire lliure que es relacionen i s'exposen són 212, la majoria a Alemanya i Escandinàvia (Pelillo 2009). En tot cas, tot i que aquest inventari patrimonial és probablement una tasca pendent, és evident que la immensa majoria de jaciments arqueològics, especialment els d'època protohistòrica, no són visibles avui i els que estan adequats per a la visita del públic o del turisme cultural són una minoria. Si ens plantejem quin és el grau d'accessibilitat d'aquests espais de presentació del patrimoni arqueològic, és a dir, com es perceben per part del públic i de quina

manera es mostren o s'interpreten, ens adonem que la majoria no gaudeixen de condicions òptimes en aquest sentit. El primer obstacle per captar l'interès del públic resideix en la poca espectacularitat de les restes arqueològiques d'aquest tipus de jaciments protohistòrics; es tracta d'assentaments protourbans, poc espectaculars i en alguns casos poc visibles. No es tracta de grans fortificacions com els castells medievals, ni de grans conjunts monumentals com els que proporciona l'arqueologia clàssica. Òbviament, quan es tracta d'assentaments en els quals la vida urbana ha continuat, normalment aquesta mateixa continuïtat impedeix avui que siguin visibles, excepció feta d'algunes restes fragmentàries i discontinües, autèntiques relíquies d'un passat absolutament desaparegut. D'altra banda, quan aquests assentaments estan situats en zones planes, els conreus continus han decapitat les restes i el seu estat de conservació és molt precari. Finalment, quan algunes d'aquestes estructures es conserven en zones interiors, muntanyoses, la massa forestal sovint les ha cobert i no són fàcils de veure.

Totes aquestes dificultats de presentació dels assentaments protohistòrics són la causa que, segons un estudi realitzat sobre 170 assentaments situats al nord dels Alps (Daval 2008), gairebé el 38 % no tenien cap tipus de senyalització ni equipament; el 20 % eren accessibles mitjançant un sender, i tan sols un 21 % disposava de panells d'informació gràfica. Per tant, i resumint, creiem que no és exagerat afirmar que els jaciments arqueològics d'èpoques protohistòriques —exceptuant aquells que per tenir restes monumentals d'època romana resulten molt evidents, tot i que per la topografia estan situats normalment en llocs elevats amb una vista àmplia— són de difícil accés, tant físicament com des del punt de vista del coneixement; i, per tant, a la xarxa d'equipaments patrimonials europeus no ocupen un lloc rellevant. En alguns casos, per trobar-se a l'interior de parcs naturals, són objecte de visites per part d'un públic amant del medi natural, però no se'n sol explotar el potencial històric. Normalment, no estan senyalitzats i quan ho estan es tracta de panells gràfics modestos i en molt poques ocasions hi ha lleugers intents de reconstrucció iconogràfica.

Els problemes dels usuaris davant dels jaciments arqueològics

Tot i això, els principals problemes que tenen els usuaris en els jaciments arqueològics són els que es refereixen a la contextualització i conceptualització.

- El primer problema que es presenta a l'usuari —i potser el més important— és el que es refereix a la conceptualització de l'espai i dels volums. La conceptualització de l'espai requereix una ment que hagi desenvolupat realment la intel·ligència espacial. És a dir, es tracta de la capacitat d'apreciar les mides, les relacions espacials i, sobretot, la capacitat d'anticipar-nos a les conseqüències dels canvis en l'espai. El seu desenvolupament es relaciona amb la capacitat que tenim de desenvolupar imatges mentals, especialment volumètriques. Per això, passar d'una superfície plana, en la qual hi ha dos paràmetres, a imaginar una volumetria, tridi-

- mensional, no és una operació fàcil per a moltes persones. Veure un conjunt de ruïnes i imaginar-ne la volumetria requereix una certa intel·ligència espacial que una proporció elevada de persones no posseeix, especialment en les etapes infantils.
- b. D'altra banda, la descodificació i lectura de plànols, alçats i perfils és evident que només és possible quan es comprèn el llenguatge gràfic convencional de la planimetria que se sol utilitzar. Per això, aquest tipus de jaciments arqueològics presenten greus dificultats d'interpretació espacial.
 - c. A aquest problema cal afegir el problema de les proporcions i de la conceptualització de les distàncies; és evident que el primer punt requereix el coneixement del sistema de la proporcionalitat matemàtica i el segon, un cert entrenament en la percepció de distàncies.
 - d. A aquesta problemàtica cal sumar-li una altra que no prové només de la percepció de l'espai, sinó de la mateixa naturalesa de la investigació arqueològica: els jaciments fossilitzats presenten en un mateix pla fases arqueològiques i cronològiques diferents; així, com ja hem dit més amunt, murs que mai van ser coetanis, en posar al descobert els seus fonaments, apareixen uns al costat d'altres, com si haguessin estat fets al mateix temps. Aquest problema és comú a la majoria de jaciments. No resulta fàcil comprendre la naturalesa d'aquest problema per a qui mai ha realitzat una excavació arqueològica. Per tant, a la dificultat intrínseca de conceptualitzar l'espai cal sumar-li la d'interpretar la simultaneïtat dels elements arqueològics en termes de cronologia relativa.
 - e. Si totes aquestes dificultats no fossin suficients, cal afegir-ne una altra, potser tant o més greu: ens referim a la dificultat de conceptualitzar el temps, és a dir, el temps absolut i el temps relatiu, conceptes tots dos imprescindibles per "comprendre". No volem endinsar-nos en les dificultats que des del punt de vista psicològic té qualsevol usuari no expert per descodificar el temps en els jaciments arqueològics, tot i que qualsevol observador en té prou amb una simple visita a un jaciment arqueològic, per senzill que sigui l'esquema de ruïnes, per adonar-se d'aquestes dificultats tant en carn pròpia com aliena.
 - f. Per acabar, encara hi ha un últim problema que s'interposa entre el públic i els jaciments arqueològics: és el problema derivat de l'ús de l'"etnoarqueologia". En efecte, la reconstrucció del passat, quan es realitza únicament amb fonts materials, l'anomenada "història de la cultura material", no és interpretable sense recórrer a models antropològics. L'arqueologia sempre ha recorregut a aquests models, ja sigui de manera inconscient o conscient, explícitament o implícitament. Els investigadors, quan observen un conjunt d'objectes, els poden interpretar segons claus molt diferents. La realitat és polimòrfica; si contemplem un objecte material, la idea que ens en fem depèn de l'angle des del qual l'analitzem. Igual passa quan volem analitzar les restes materials d'un grup humà: el resultat de la interpretació depèn del marc d'anàlisi que fem servir. No existeix la interpretació "neutra"; no és possible la no interpretació. Si, amb l'excusa o

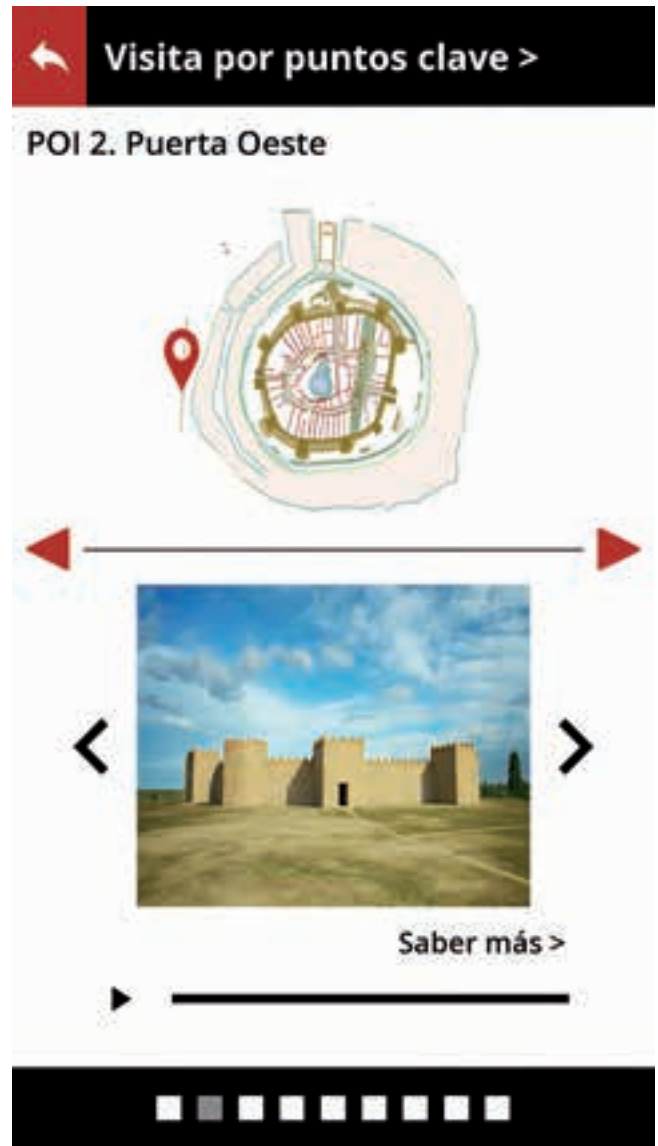
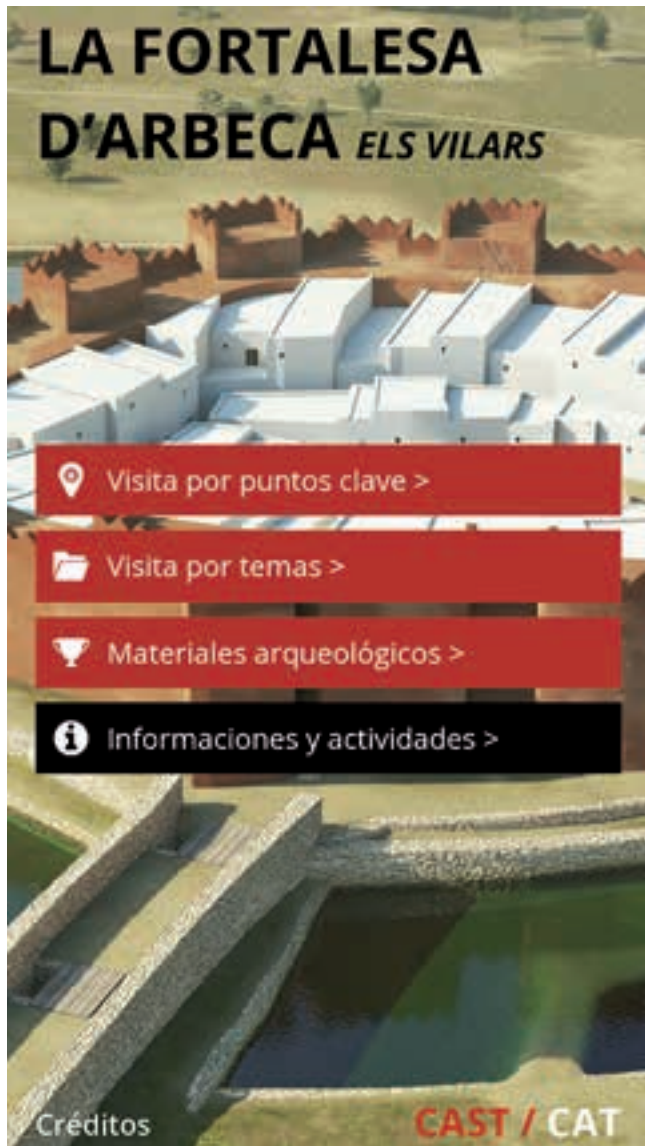
pretensió de l'objectivitat i el respecte a la dada, renunciem a la interpretació segons un esquema antropològic conscient, en realitat ens condemnem a utilitzar els esquemes antropològics implícits, inconscients. Així, si, davant d'un jaciment d'època ibèrica com el que hem agafat d'exemple, l'arqueologia renuncia a discutir el model de família existent amb el pretext que "no es troba aquest model entre els estrats arqueològics", l'usuari ho interpretarà sempre en funció dels models de família que coneix, especialment el seu. Per tant, el problema de la presentació de jaciments arqueològics no només resideix en la dificultat de conèixer o imaginar la cultura material en funcionament, és a dir, reconstruïda, sinó també a imaginar el model antropològic.

Els problemes de l'arqueologia a l'hora de voler fer comprensibles els jaciments arqueològics

Des del punt de vista de la recerca, en les intervencions sobre jaciments arqueològics és molt important respectar totes les fases i tots els indicis de la cultura humana. La intervenció, ja sigui de caràcter conservacionista, didàctic o d'un altre tipus no ha de ser mai un procés de selecció d'allò que val i d'allò que no val, la intervenció no té com a objectiu destacar èpoques brillants i amagar suposades decadències. La intervenció té com a objectiu la "llegibilitat" i la comprensió de les restes.

L'arqueòleg, quan vol generar models iconogràfics, intenta "restituir" allò que no hi és; per tant, la restitució es basa en una hipòtesi de com podia haver estat aquell assentament; en els Vilars hi ha fases en les quals hem de recórrer a la restitució, ja que li falten parts que s'han de fer noves. En canvi, si parlem de reconstrucció, es tracta simplement de re-col·locar les peces que sabem que han caigut i que coneixem perfectament d'on provenen. Reconstruir o restituir són doncs operacions que es fan seguint dos mètodes ben diferents. En el primer cas és la lògica arquitectònica la que mana i, per tant, és una tasca pròpia de l'investigador; restituir és una tècnica que es basa únicament en les hipòtesis que ens suggereixen les restes materials, els paral·lels, o la lògica constructiva. És evident, doncs, que per restituir i per construir les hipòtesis ens podem basar en models etnogràfics, arquitectònics o, fins i tot, en paral·lels arqueològics. La restitució forma part del mètode arqueològic: l'arqueòleg no pot renunciar a la tercera dimensió, sense la qual no es podria comprendre res. Per tant, la restitució és una eina molt important per a la recerca arqueològica, i des de fa unes dècades pot ser virtual. Per tant, la restitució virtual és un mitjà i no pas una finalitat en ella mateixa; forma part de la pròpia recerca. És per aquest motiu que han de ser considerades totes les fases, ja que no podríem pas explicar-nos una imatge si no tenim les que la van precedir.

Amb tot, si en els plantejaments de les restitucions iconogràfiques o virtuals dels jaciments arqueològics no ens és lícit prioritzar fases i les hem de mostrar totes, aleshores la imatge estàtica d'un jaciment

Figures 1 i 2. Exemples de l'aplicació "La Fortalesa d'Arbeca. Els Vilars". Font: Develop Software.

sempre hauria de portar la indicació de la fase o moment a què es refereix. L'opció més recomanable i òptima seria restituir totes les fases del passat, per poder-les comparar.

Viollet-le-Duc (2007) va escriure en aquest sentit un text en el qual defensa precisament que totes les fases de la història d'un edifici són importants i que no es pot comprendre una sense mirar les altres:

Per a nosaltres, arquitectes del segle XIX, les condicions són diferents. Abans de nosaltres hi havia dues o tres formes artístiques diferents, sense comptar les formes derivades. I no tenim dret a ignorar-les, ja que hi són, hi són presents. I si actualment hi ha una idea peculiar una mica ridícula, és la idea de pretendre esborrar una de les formes artístiques de l'arquitectura, declarant-la sense valor. [...] El progrés no és més que una successió d'esforços, amb uns elements nous que sorgeixen en certes èpoques. La naturalesa, que sap fer les coses prou bé, mai ha procedit d'una altra manera. La naturalesa no oblidar ni omet res del seu passat, sinó que sempre afegeix i millora. Del pòlip a

l'home segueix una via ininterrompuda. Què pensaríem d'un naturalista que pretengués suprimir tot un ordre d'éssers organitzats i tornar a relacionar el mico amb l'ocell, amb el pretext que els mamífers d'un ordre inferior no mereixen la més mínima atenció, o que sostingués que el rèptil és un ser més perfecte que el gat, ja que el podem lesionar greument sense matar-lo, mentre que el gat morirà? (p. 75-76)

Per tant, en el tractament iconogràfic o virtual del patrimoni arqueològic no és lícit prioritzar una etapa del passat i obviar-ne les altres. Aquesta filosofia d'intervenció es pot fer evident en el tractament de la fortalesa dels Vilars d'Arbeca, a les Garrigues (Lleida), de la qual en varem fer una aplicació per a telefonia mòbil (amb sengles versions, per a Android i iOS) (figures 1 i 2).¹

1. Accessible per Android a través d'<<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.develop.arbeca&hl=ca>> i accessible per iOS a través d'<<https://itunes.apple.com/es/app/els-vilars-darbeca/id1186315728?mt=8>>.

Els criteris del tractament de la iconografia als Vilars d'Arbeca

El tractament iconogràfic dels Vilars d'Arbeca es basa en gairebé una trentena de campanyes d'excavacions arqueològiques iniciades el 1985 i que han continuat fins a l'actualitat (Junyent, Poch i Balasch 2012). Es tracta de trenta anys d'excavació que han donat com a resultat una important bibliografia i un coneixement molt profund del conjunt (Junyent i Casals 2011). El rigor de l'excavació arqueològica permet desenvolupar una iconografia complexa, a partir de volumetries 3D susceptibles de ser texturitzades de manera realista, encara que algunes fases són molt poc conegudes i no es poden restituir i s'ha de recórrer a la recreació hipotètica, com veurem. La restitució/recreació del jaciment arqueològic a partir del model 3D es va realitzar seguint les pautes segons les quals es texturitza en monocrom aquelles zones o parts del jaciment de naturalesa hipotètica i que per alguna raó arqueològica no admeten fàcilment cap demostració, tot i que es basen, la majoria de les vegades, en hipòtesis més o menys sòlides.

Amb tot, el principal problema que presenta plan-tejar la iconografia d'aquest jaciment és la superposi-ció de fases i la complexitat de les seves estructures hidràuliques que comportaven els canals o fossats amb aigua, així com el pou central entorn del qual es va aixecar el conjunt militar o defensiu. Cal tenir present que aquesta fortificació es va realitzar en un territori absolutament pla, menyspreant els petits turons testimonis veïns que en podien haver facilitat la defensa. Això vol dir que l'aigua era un factor fonamental. En tot cas, es tracta d'un conjunt urbanístic perfectament planificat des del principi, dotat d'una muralla de 5 metres de gruix a la base i que va créixer tot modificant les seves estratègies

defensives. L'urbanisme interior es va organitzar radialment al voltant d'una plaça presidida pel pou d'aigua, i les cases adossades a la muralla obrien les seves portes a un carrer empedrat disposat en forma d'anell concèntric a l'interior del recinte emmurallat. El recinte, al final de la seva existència, no va ser destruït, i l'arqueologia no mostra senyals d'accions violentes; tot fa pensar que va ser desallotjat i abandonat pels seus habitants. L'excavació arqueològica documenta molt bé la muralla, el sistema defensiu amb totes les seves fases, però és més deficitària la informació sobre els hàbitats, especialment sostres i primer pis. Per aquesta raó, en aquestes parts, la recreació és més hipotètica i tenen una textura monocroma en blanc.

Si ens fixem detalladament en les fases evolutives de la fortalesa, que és el que ara ens interessa, en la seva etapa inicial, que els arqueòlegs diuen Vilars 0, es mostra una estructura urbana fortificada amb dues portes d'entrada; està situada al centre d'una plana, i en el seu interior les cases, de planta rectangular o trapezoidal, estan adossades a la muralla perimetral, amb un pas de ronda que permet accedir a les torres, quadrangulars i massisses per l'interior (figura 3). Un carrer concèntric, a manera d'anell interior, permet accedir a tots els habitatges mitjançant una porta que s'obre al mateix carrer. La zona central del jaciment, en gran part destruïda, no resulta fàcil de reconstruir, i la hipòtesi dibuixada és simplement la més probable (figura 4). El pou central es troba al centre del conjunt. La imatge de l'interior del jaciment, obtinguda després de l'anàlisi de l'excavació arqueològica, mostra les cases o habitatges, dotats d'un petit atri, amb una estructura de fusta a manera de suport al voladís. Finalment es pot proporcionar també una vista hipotètica del pou central, descobert, amb les aigües que reflecteixen les cases que l'envolten. La textura

Figura 3. Els Vilars fase inicial, panoràmica general. Font: GIP-DHIGECS © J. R. Casals.

Figura 4. Pou central a la fase inicial. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

en blanc indica, com sempre, la manca d'evidències arqueològiques d'una part d'aquesta recreació virtual. Les imatges exteriors mostren la muralla, sense cap altra defensa perifèrica encara, dotada d'un sistema de merlets; la tipologia recorda les construccions similars de la Mediterrània oriental, singularment les del món fenici o semita. No cal dir que aquesta hipòtesi no es fonamenta en cap evidència. A les vistes exteriors s'emfatitza una de les portes del recinte, amb dues torres bessones a banda i banda, i que està molt ben documentada arqueològicament. Una altra porta ha estat dibuixada en una de les torres de l'altre extrem de l'eix del jaciment.

Les imatges de Vilars 1, és a dir, de la fase arqueològica subsegüent, mostren un recinte emmurallat més potent, amb torres més altes (figura 5), envoltat tot d'un imponent camp frisi de pedres clavades (figura 6). En aquesta fase es conserva només una de les portes i el carrer perimetral s'eixampla per donar peu a un grup de forns comunals a l'aire lliure. L'espai central dona peu a creure que alguns dels habitatges de la fase anterior han estat dotats d'un pis superior; aquest extrem no respon a cap evidència arqueològica, per la qual cosa lògicament hauria d'estar texturitzada en blanc, seguint la pauta establerta per la iconografia (figura 7).

Les imatges de la fase Vilars 2 sorprenen per la presència d'un fossat d'aigua (figura 8) que obliga a penetrar al recinte per una sola porta a la qual s'accedeix per un petit vial; hi ha una altra porta, que es manté de la fase anterior, però que no té cap element per salvar el fossat d'aigua; a la imatge no es visualitza per on va poder entrar l'aigua al fossat.

Les muralles, en aquest cas, estan acolorides d'un to més vermellós, en contrast amb les imatges anteriors, tal com es va deduir de les excavacions. La zona interior, en aquesta fase també està texturitzada de blanc. Una de les vistes mostra l'estret carrer pavimentat que transcorre per l'interior, com si fos un anell concèntric (figura 9). Han desaparegut els atris o pòrtics de la fase primera. Per contra, el pou central es manté igual que en les fases anteriors.

Finalment, pel que fa a la fase Vilars 3, se'ns mostra el doble fossat d'aigua, amb un canal d'entrada d'aigua i amb un pont llarg, dotat de torre (figura 10). No hi ha modificacions a la muralla, excepte la fortificació de la porta; el pou central ara té una rampa helicoidal amb enllosat de pedra (figura 11). De nou ens adonem que el barri central està texturitzat en blanc, indicant la manca d'informació precisa per a aquesta fase a la zona central, excepció feta del pou (Poch, Junyent i Balasch 2014).

Els Vilars com a model de tractament del patrimoni arqueològic

Ja hem vist com la complexitat d'aquest jaciment planteja problemes molt difícils d'afrontar des de la perspectiva de la socialització del coneixement. De fet, és el tractament virtual del patrimoni una de les fórmules més eficients que es pot aplicar en el cas dels Vilars, donat que l'existència de fases ho complica tot. No es pot aplicar aquí cap proposta d'arqueologia reconstructiva, com per exemple la que nosaltres mateixos vàrem poder dur a terme a

Figura 5. Els Vilars fase I, panoràmica interior de l'urbanisme i la muralla. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

Figura 6. Els Vilars fase I, panoràmica general. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

Figura 7. Pou central a la fase I. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

Figura 8. Els Vilars fase II, panoràmica general. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

Figura 9. Els Vilars fase II, carrer. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

la Ciutadella Ibèrica de Calafell. Els criteris emprats als Vilars recorden les idees del crític d'art John Ruskin (1819-1900) exposades en la seva gran obra *The Seven Lamps of Architecture* (1849), en la qual planteja que les restes arquitectòniques o els edificis són com una persona gran, a la qual no cal intentar rejuvenir amb cremes ni pintures. En tot cas, cal fer tot el que es pugui per conservar els seus membres,

apuntalar-los, si cal, però mai amputar-los per col·locar alguna cosa artificial al seu lloc. Hi ha per a Ruskin un principi fonamental, que és el "principi de la veritat"; la distinció entre la veritat i la falsedat, allò autèntic i allò afegit; ho sintetitza amb la frase "val més un edifici durable que un d'enlluernador". Per a ell, restaurar un edifici és gairebé el primer pas cap a la seva profanació, cap a la seva destruc-

Figura 10. Els Vilars fase III, panoràmica general. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

Figura 11. Pou central a la fase III. Font: GIP-DHIGECs © J. R. Casals.

ció. Tot el que s'afegeix a unes restes originals ho compara amb "una dona elegant que menysprearia portar joies falses" (Ruskin 1987: 60).

La seva argumentació culmina amb les cèlebres frases de

Vetlleu amb vigilància sobre un vell edifici; guardeu-lo com millor pugueu i per tots els mitjans possibles [...] Compteu les pedres com faríeu amb les joies

d'una corona; col·loqueu guardes com els posaríeu a la porta d'una ciutat assetjada; uniu les pedres amb ferros quan es disgreguen, aguanten-les amb ajuda de bigues quan s'inclinin; no us preocupeu per la lletjor del recurs emprat; més val una cossa que la pèrdua del membre; i feu tot això amb tendresa, d'acord, amb una vigilància incessant, i si ho feu així, encara hi haurà més d'una generació que naixerà i

desapareixerà a l'ombra de les seves restes [...] La conservació dels monuments del passat no és una simple qüestió de conveniència o de sentiment. No tenim dret a tocar-los. No ens pertanyen. Pertanyen en part als que els van construir i en part a les generacions que han de venir darrere (Ruskin 1987: 241).

Aquestes frases de Ruskin sembla que ressonen damunt les restes dels Vilars d'Arbeca, i que sigui per molts anys.

Joan Santacana Mestre
Universitat de Barcelona - Campus Mundet
Edifici Llevant, 1r pis
Pg. Vall d'Hebron, 171 - 08035 Barcelona
Tel. 93 403 72 91
jsantacana@ub.edu

Nayra Llonch-Molina
Universitat de Lleida - Campus Capponet
Edifici FEPTS, 1r pis
Av. de l'Estudi General, 4 - 25001 Lleida
Tel. 973 70 65 42
nayra.llonch@didesp.udl.cat

Bibliografia

DAVAL, C. (2008). Protection et accessibilité des oppida. Une approche statistique. A: I. BENKOVÁ i V. GUICHARD. *Gestion et présentation des oppida. Un panorama européen*. Bibracte 15. Praha: 27-32.

GOETHE, J. W. (2000). *Viatge a Itàlia*. Columna. Barcelona.

GONZÁLEZ, P., BALLESTÍN, X., GUILLAMÓN, C. (1988). *Corrents teòrics en arqueologia*. Columna. Barcelona.

JUNYENT, E. i CASALS, C. (2011). La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Conservació i socialització. A: *Fortificaciones. Intervenciones en el patrimonio defensivo*. Actas del XXXIV Curset. Jornadas Internacionales sobre la intervención en el Patrimonio Arquitectónico, Barcelona y Tortosa, 15 al 18 de diciembre de 2011. Agrupació d'Arquitectes per a la Defensa i la Intervenció en el Patrimoni Arquitectònic (ADIPA), Col·legi d'Arquitectes de Catalunya (COAC), Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Madrid: 49-58.

JUNYENT, E. i LÓPEZ, J. B. (2016). *La Fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món ibèric*. Catàlegs 3. Museu de Lleida. Lleida.

JUNYENT, E., POCH, R. M., BALASCH, C. (2012). Water and defense systems in els Vilars fortress (Arbeca,

Catalonia, Spain): a multiproxy approach. *Cypsela*, 12: 49-70.

PELILLO, A. (ed.) (2009). *Guide to the archaeological open air museums in Europe*. Museo Civico Archeologico Etnologico, EXARC. Modena.

POCH, R. M., JUNYENT, E., BALASCH, C. (2014). Funcionament del pou cisterna de la fortalesa ibera dels Vilars (les Garrigues): evidències de mesures en camp de conductivitat elèctrica de l'aigua en períodes de reg del canal d'Urgell. *Quaderns Agraris*, 36: 51-64.

RUSKIN, J. (1987). *Las siete lámparas de la arquitectura*. Alta Fulla. Barcelona.

SANTACANA, J., ASENSIO, M., LLONCH, N. (coords.) (2018). *App, arqueologia & m-learning*. Rafael Dalmau Editor. Barcelona.

SANTACANA, J. i MASRIERA, C. (2012). *La arqueología reconstructiva y el factor didáctico*. Ediciones Trea. Gijón.

VIOLLET-LE-DUC, E. (2007). *Conversaciones sobre la arquitectura*. Vol II. Consejo General de la Arquitectura Técnica de España. Madrid.

Clases de armas y armas de clase: hachas metálicas en conjuntos funerarios argáricos

Classes of weapons and weapons of class: metal axes in Argaric funeral assemblages

Hace mucho tiempo que nos conocemos, Emili, unos más que otros, pero siempre ha existido entre nosotros una gran amistad y respeto. Nos ha tocado enseñar e investigar en universidades diferentes e interesarnos por épocas distintas de la prehistoria. Las circunstancias nos llevaron a profundizar en las formas de violencia en la prehistoria y más concretamente en las armas y fortificaciones que se idearon para materializarla. Tú, Emili, en el mundo ibérico y nosotros en El Argar, topamos con las formas más sofisticadas de la ingeniería bélica y de la arquitectura militar. Sin embargo, hay un tema que nos vincula y no es otro que el repudio a toda forma de violencia social, física, psíquica, estructural o simbólica. Por todo esto, hemos escogido este texto para dedicártelo.

Los ajueres funerarios del grupo arqueológico argárico constituyen una fuente excepcional para conocer la organización sociopolítica de esta sociedad de inicios de la Edad del Bronce. El presente artículo se centra en el análisis de las tumbas que incluyen hachas metálicas como parte de las ofrendas, una práctica datada en la última fase de desarrollo argárico (1800/1750 – 1550 cal ANE). El análisis de los datos disponibles permite confirmar algunas de las hipótesis sociológicas planteadas al respecto por nuestro equipo, y avanzar nuevas perspectivas de conocimiento. En síntesis, la similitud estructural entre los ajueres funerarios con hacha y los previos con alabarda refuerza la clasificación de las primeras como armas. Sin embargo, en términos sociales sus portadores pertenecieron a una clase social distinta a la de los alabarderos, en el cuadro de disimetrías propio de los últimos siglos argáricos. Finalmente, la excepcional concentración de tumbas con hacha en el yacimiento de El Argar vincula el ejercicio de la violencia física a nuevas formas de dominio político a escala regional.

Palabras clave: El Argar, armas prehistóricas, hacha, alabarda, metalurgia, Edad del Bronce.

Argaric grave goods provide an exceptional source of knowledge as to the sociopolitical organization of society in the Early Bronze Age. The present article focuses on analysing the burials containing metal axes among their grave goods, a practice dating to the last phase of the Argaric Culture (1800/1750–1550 cal BCE). The analysis of the available data confirms some of the sociological hypotheses put forward by our team as well as advancing new prospects of gaining knowledge. In short, the similarity between the assemblages of grave goods comprising axes and earlier halberds bolsters the notion of the earlier objects as weapons. However, in the context of the asymmetries characteristic of the last centuries of the Argaric period, the bearers of axes must have belonged to a social class differing from that of those with halberds. Finally, the great concentration of burials containing axes at the site of El Argar links the practice of physical violence to new forms of political control at a regional scale.

Keywords: El Argar, prehistoric weapons, axe, halberd, metallurgy, Bronze Age.

Introducción

Las prácticas funerarias argáricas supusieron un notable esfuerzo para la población, al amortizar un trabajo social que dejó de revertir económicamente en la misma. Los intereses ideológico-políticos dieron sentido al gasto implicado en estas ceremonias, en las que hombres, mujeres y niños o niñas recibieron al morir tratamientos diferentes según su ubicación previa en lugares sociales determinados por edad, sexo y/o clase. La política funeraria no solo manifiesta patrones conductuales que tratan de asegurar cierta forma de convivir, sino que reparte los papeles que les merecen distintos “tipos” de personas en ese espectáculo de cohesión social (Lull 2017).

El objetivo de este texto es profundizar en el vínculo entre el valor social de los objetos incluidos en tumbas argáricas con hachas de cobre o bronce, y la consideración política de las personas asociadas ritualmente a estas (Lull y Picazo 1989; Lull 2000a). A este respecto, revisaremos y actualizaremos las hipótesis planteadas en investigaciones previas (Lull y Estévez 1986; Castro *et al.* 1993-1994) a la luz de nuevos datos y, por otro lado, ensayaremos líneas de trabajo inéditas sobre los conjuntos funerarios con presencia de hacha.

Dar con el lugar político de quienes fueron enterrados con hachas y esbozar su emplazamiento en la estructura social argárica, exigía desarrollar una investigación sobre el campo de evidencias que acompañaba a estos ítems. A tal fin, inventariamos los contextos funerarios en que aparecían, definimos sus características, revisamos el valor social relativo de sus ajuares y tratamos de confirmar la supuesta disimetría entre estas sepulturas y las que acogían miembros de la clase dominante, tanto coetánea como de la época precedente.¹

Alabardas frente a hachas en la estructura social argárica

En diversos estudios centrados en las alabardas argáricas, propusimos que estos ítems correspondían a las élites dirigentes (Lull y Estévez 1986; Castro *et al.* 1993-1994; Lull y Risch 1995; Lull 2000b). Las alabardas materializaron la necesidad coercitiva de un dominio social estable y consumaron, debido a ello, la primera producción de armas a escala social de la prehistoria reciente de la península ibérica. En estas investigaciones planteamos que su amortización en contextos funerarios se limitó a un estadio preciso del desarrollo de la sociedad argárica, durante al menos los siglos xx y xix cal ANE (Lull *et al.* 2017a). Además, detectamos una asociación recurrente entre alabarda y puñal,² lo que permitió sugerir un sistema

de combate basado en el uso combinado de estas dos armas (Lull *et al.* 2017b).

En la actualidad, no hay nuevos datos que modifiquen la datación de alabardas en contextos funerarios durante la Fase II argárica (*ca.* 2000-1800 cal ANE), ni tampoco su adscripción exclusiva a los hombres que ostentaban el dominio social. Aunque haya diferencias entre las tumbas de “alabarderos”, sus ajuares suelen respetar la asociación ALB+PÑ, una porción de fauna, preferentemente de ganado bovino, y uno o dos recipientes cerámicos. Si tenemos en cuenta que, cuando se documenta un par de recipientes, estos parecen formar parte de un mismo juego (un vaso grande, contenedor principal, y otro pequeño, escanciador de contenido), la asociación entre ALB y un recipiente o un juego de dos sería altamente significativa. Además, aproximadamente la cuarta parte de estas tumbas incluye oro o plata en forma de adornos (BZ o PD). Otra característica de estas tumbas es que en algunas ocasiones se depositaron instrumentos de trabajo (cinces, yunques o afiladores). Además, un porcentaje relativamente alto de alabarderos ocupaban tumbas dobles junto a una mujer.³ En los casos en que disponemos de información estratigráfica y cronométrica, la tumba siempre fue inaugurada por un cadáver femenino, mientras que el masculino fue depositado años después.

En términos de distribución geográfica, las alabardas se documentan en todo el territorio argárico,⁴ tanto en asentamientos de altura como de llano. Podría decirse que *las portan pocos hombres, pero en todas partes*.⁵

OF (El Oficio), FA (Fuente Álamo) y GT (Gatas), en Almería; AY (La Almoloya), CG (Cabeza Gorda), IF (Ifre) y MM (Madres Mercedarias, en el casco urbano de Lorca), en Murcia; CA (Castellón Alto), CE (Cerro de la Encina), TR (Torrera del Reloj), en Granada y LC (Laderas del Castillo), en Alicante. En cuanto a La Bastida (Murcia), se utilizan distintas abreviaturas según la tumba citada provenga de una u otra de las excavaciones llevadas a cabo por diversos agentes desde finales del siglo xix (BAS: L. Siret y P. Flores; BAC: J. Cuadrado Ruiz; BAO, Seminario de Historia Primitiva del Hombre, dirigido por J. Martínez Santa-Olalla; BA: campañas recientes a cargo de la Universitat Autònoma de Barcelona).

3. El 44% de las tumbas con alabarda e información antropológica (N = 36) son dobles (Lull *et alii* 2017b: tabla 1), por encima de la media entre las necrópolis argáricas (Lull *et alii* 2016: 36, tabla 1).

4. Aun así, es interesante señalar que casi el 90% de las alabardas halladas en el territorio argárico proceden de yacimientos situados en las comarcas litorales y prelitorales entre el noreste de Almería y el sur de Alicante.

5. Las alabardas están presentes en sepulturas suficientemente documentadas de El Argar (15), El Oficio (5), Fuente Álamo (5), La Almoloya (3), Las Herrerías (2), Los Cipreses (1), Cabecico de los Moros (1), Gatas (1), Hoya del Matadero (1), Puntarrón Chico (1), El Rincón de Almendricos (1), Castellón Alto (1), El Tabayá (1), La Bastida (1) y Laderas del Castillo (1). Las 39 sepulturas que las contenían se reparten entre 14 yacimientos. Solo conocemos una sepultura del interior del sureste, en Castellón Alto, con un contexto funerario documentado, mientras que otras alabardas de yacimientos también del interior carecen de él (Puebla de Don Fadrique, Deifontes, El Zalabí, entre otros casos). En el exterior del territorio argárico, hay alabardas de filiación o tipología argárica hasta el norte peninsular nunca lejos de la costa mediterránea (Tossal de l'Abeller y Tossal del Mortòrum, en Castellón), y hasta el oeste, en el bajo Guadalquivir (Setefilla, en Sevilla).

1. Como hemos propuesto en diversas ocasiones (véase Lull *et alii* 2009) el desarrollo argárico, *grosso modo*, puede establecerse en tres fases: Fase I: 2200-2000/1950 cal ANE, Fase II: 2000/1950-1800/1750 cal ANE y Fase III: 1800/1750-1550 cal ANE.

2. A partir de ahora, utilizaremos las siguientes abreviaturas para una serie de objetos argáricos: ALB (alabarda), HAC (hacha), PÑ (puñal o cuchillo), BZ (brazalete), PD (anillo, pendiente o espiral); en cuanto a los yacimientos: AR (El Argar),

Una primera aproximación a la estructura social de la sociedad argárica entre *ca.* 2000 y 1800 cal ANE sugiere que las alabardas serían el indicio de una oligarquía masculina que ostentaría el control en sus asentamientos en el marco de una red de relaciones entre iguales. Que existiera o no un *primus inter pares*, se nos escapa. No obstante, apunta a ello la combinación de dos condiciones. La primera, necesaria, es la constatación de *pares*. En este sentido, a la vista de la reiteración de alabardas en ciertos lugares como El Argar, El Oficio, Fuente Álamo o La Almoloya, es muy probable que conviviesen en un mismo asentamiento varios individuos con análogo estatus político. Aun así, no parece obligado pensar solo en conjuntos de *pares* a escala local. La segunda condición viene dada porque algunas tumbas destacan por un mayor valor social amortizado, ya sea en forma de adornos de oro o plata (AR-244, AR-1025, FA-1, FA75 y OF-62) o por el mayor trabajo invertido en la elaboración del contenedor funerario (AR-994, AR-1024, FA-1 y AY-80). En conjunto, sugerimos el funcionamiento de una oligarquía a diferentes escalas, local o comarcal-regional, a la hora de dar cuenta en términos políticos de estas evidencias de distinto signo.

Si bien la alabarda puede ser considerada el ítem distintivo y diagnóstico de la clase dominante de la Fase II, no cabe, en principio, afirmar lo mismo para las hachas. Estos ítems sustituyeron a las alabardas como elementos de ajuar masculinos de la Fase III,⁶ pero no es evidente que lo hiciesen en iguales condiciones. Ello se debe a que el hacha “convivió” con otros dos ítems que la superaban en rango de significación: la espada larga y la diadema, ambos denotadores de la clase dominante de esa época (Lull y Estévez 1986: 450). Las espadas se asociaban exclusivamente a hombres, mientras que las diademas lo fueron respecto a mujeres.

Espadas y diademas pertenecen a la categoría de mayor rango debido a la conjunción significativa de dos circunstancias: su presencia en el conjunto de las sepulturas argáricas es muy escasa pero, cuando aparecen, están acompañadas de un número considerable de materiales de calidad y metales nobles.⁷ El peso de espadas y diademas desplazó al hacha a un lugar secundario dentro de la pirámide de valores sociales que uno de nosotros propuso a mediados de la década de 1980 (Lull y Estévez 1986). A la vez, sirvió para establecer que el binomio HAC+PÑ componía el ajuar normativo básico de los hombres de pleno derecho (tercera categoría de ajuar), dejando la combinación PZ+PÑ para las mujeres de su misma clase (Lull y Estévez 1986: 450). La revisión de

las características de las sepulturas con hacha y su dispersión geográfica permite actualmente matizar esta cuestión.

Las hachas “funerarias”

Acabamos de señalar que la investigación de Lull y Estévez (1986) sobre las categorías sociales argáricas concluyó que los ítems de la clase dominante se deslindaban estadísticamente de los ajuares de las sepulturas con hacha, situando a sus ocupantes en la categoría inferior de “miembros de pleno derecho de la comunidad” (Lull y Estévez 1986: 451). Este estudio se basó en las características de los contenedores funerarios y la composición de los ajuares de una muestra formada por 396 tumbas individuales con registro completo, gran parte de ellas del yacimiento de El Argar. En aquellos momentos se disponía de muy pocas determinaciones osteológicas, por lo que las piezas de ajuar más relevantes no pudieron asociarse con seguridad a parámetros de sexo y edad.

Años después, a mediados de la década de 1990, la disponibilidad de un primer conjunto de identificaciones antropológicas y de varias dataciones radiocarbónicas (Castro *et al.* 1993-1994: 96-97) permitió certificar la estrecha asociación entre individuos masculinos y hachas, así como su posterioridad en el ámbito funerario respecto a las alabardas. En la actualidad, el incremento en hallazgos arqueológicos y análisis científicos, así como el acceso a la documentación de campo de las excavaciones de la familia Flores y los hermanos Siret, abren nuevas posibilidades de conocimiento. Como hemos avanzado, las investigaciones recientes confirman el depósito funerario de alabardas durante la Fase II argárica, mientras que el de las hachas se registró en la Fase III. Igualmente, se ha certificado la asociación exclusiva de ambas armas respecto a individuos masculinos. Tan solo una sepultura en urna hallada en 1945 en La Bastida (BAO-37) plantea reservas, ya que contenía un hacha y un punzón, ítems mutuamente excluyentes⁸ con una adscripción sexual opuesta. Las referencias publicadas en su día mencionan solo un adulto (Posac *et al.* 1947: 118), pero los escasos restos óseos identificados en los fondos del Museo Arqueológico de Murcia matizaron que era un individuo adolescente, fallecido entre los 12 y 14 años (Fregeiro y Oliart 2015: 1525). Podría pensarse que se trataba en realidad de una tumba doble inadvertida como tal, si bien las escasas informaciones de campo solo mencionan un cráneo situado en el fondo de la urna (Posac *et al.* 1947: 100-101; del Val y Sopranis 2015: 691; Lull *et al.* 2015a: 781-782). Aun así, la observación de que “el esqueleto no estaba en la posición original” (Posac *et al.* 1947: 100; del Val y Sopranis 2015: 691) y que el hacha se encontraba en una posición extraña, encima del cráneo con el filo hacia arriba, no permite descartar la posibilidad de algún tipo de alteración.

8. Esta asociación solo se ha documentado en tumbas dobles que contenían un hombre y una mujer, por lo que el punzón pudo corresponder al individuo femenino.

6. Los hermanos Siret propusieron lo contrario, es decir, que las alabardas sustituyeron a las hachas (1890: 264, 343; 1888: 49). Posteriormente, Blance (1971), Schubart (1973) y Lull (1983) manifestaron la precedencia temporal de las alabardas, y Castro *et alii* (1993-1994: 91-97) lo confirmaron mediante el primer programa sistemático de dataciones radiocarbónicas.

7. Las espadas largas y las diademas de plata son características de la Fase III. El escaso número de espadas en contextos funerarios documentados (AR-429, AR-824, FA-9 y CG-1) destaca la calidad de los ítems que atraen. Lo mismo ocurre con las diademas de plata (AR-51, AR-62, AR-398, AR-454, OF-6, GT-2, FA-9 y AY-38).

Cuando el hacha aparece en tumbas dobles, la presencia de un cadáver masculino y de otro femenino es característica.⁹ Solo en un caso se documentó la asociación entre un hombre y un individuo infantil (CA-121).¹⁰

En total, contamos con 80 hachas halladas en tumbas de todo el territorio argárico, repartidas en diez ubicaciones (figura 3). El elevado número de hachas en el yacimiento de El Argar (59 sepulturas) es particularmente llamativo, puesto que esta cantidad convierte casi en anecdótica la presencia de estos ítems en las tumbas de los otros nueve enclaves.¹¹ La primera constatación destacable es que solo una de cada cuatro hachas se ha documentado fuera del yacimiento de El Argar. Podría objetarse que esta abundancia es atribuible a que también aquí se ha excavado el mayor número de sepulturas. Sin embargo, la relación entre tumbas descubiertas y hachas en contexto funerario alcanza niveles de significación estadística a favor de El Argar cuando comparamos sus cifras con las de El Oficio y La Bastida, los yacimientos que le siguen en frecuencia de hachas. En suma, parece clara la prevalencia de El Argar respecto a los demás asentamientos, de hecho en una medida mayor que la que mantenía en la Fase II respecto a las alabardas, cuando “solo” el 40% de las piezas con contexto conocido se halló en el yacimiento de Antas. Podemos sugerir, por tanto, que las hachas funerarias se concentran significativamente en El Argar, mientras que las alabardas, no.

Las diferencias entre ambos objetos se extienden a los tipos de contenedor funerario en que aparecen. Así, en el yacimiento de El Argar el 80% de las alabardas apareció en cistas,¹² mientras que el 96% de las hachas lo hizo en urnas.¹³ En los restantes yacimientos, la relación entre hachas y urnas varía considerablemente aunque, en conjunto, la mayoría respeta esta asociación (65%), muy por encima de fosas/covachas (20%) y cistas (15%). Esta constatación podría indicar que la normativa ritual de las hachas en el asentamiento de El Argar fue más estricta que en otros lugares.

El protagonismo de El Argar en la correlación hacha-urna nos obligó a seguir dos itinerarios para averiguar si era debida a circunstancias cronológicas, sociales o a ambas. Sabíamos que la adscripción de

las cistas a la Fase II y de las urnas a la Fase III no era absoluta y directa, sino probabilística, al igual que ocurría con las preferencias geográficas por uno u otro tipo de contenedor funerario.¹⁴ De ahí que fuese necesario determinar, en primer lugar, la cronología respectiva de alabardas y hachas para contrastar la hipótesis de la substitución ritual de las primeras por las segundas. Como ya hemos mencionado, en la década de 1990 iniciamos un programa de datación radiocarbónica de ajuares funerarios argáricos, uno de cuyos resultados apuntó a que las hachas sucedieron a las alabardas a partir de *ca.* 1800 cal ANE (Castro *et al.* 1993-1994). En la actualidad, a la luz de las nuevas dataciones y gracias a observaciones estratigráficas en nuestras excavaciones en La Bastida y La Almoloya,¹⁵ continuamos proponiendo que las alabardas dejaron de ser utilizadas en las prácticas funerarias en torno a la fecha indicada, consolidándose su substitución por hachas hacia mediados del siglo XVIII cal ANE. Queda claro que las tumbas con alabarda no pertenecían al mismo mundo que las tumbas con hacha, lo cual invita a profundizar en los cambios rituales y materiales que conllevó dicha substitución.

El primer análisis concierne a las personas armadas, entre las que no hay un solo caso documentado de sexo femenino.¹⁶ Los individuos masculinos con hacha en el yacimiento de El Argar corresponden, sorprendentemente, a todos los rangos de edad.¹⁷ A los alabarderos, en cambio, el arma les era asignada mayoritariamente si fallecían bien entrada la edad adulta (57%) o ya senil (30%); a este respecto, solo un 13% de las alabardas acompañan cadáveres de adultos jóvenes, y ningún individuo menor de 20 años pareció merecerlas. Cabría plantear, por tanto, que la alabarda era *adquirida* por méritos, al menos entre un sector de la población masculina, mientras que el hacha era susceptible de ser *adscrita* a ciertos individuos independientemente de que hubiesen sido capaces siquiera de utilizarla convenientemente. Así, en las tumbas de El Argar con información de edad (*n* = 42) el 14% de las hachas acompañaba a infantiles,

9. Es excepcional el hallazgo en La Bastida (BA-18) de una tumba con un hacha y dos hombres adultos jóvenes (Lull *et alii* 2016: 48-50).

10. La sepultura 17 del sector Madres Mercedarias (MM-17), en el casco urbano de Lorca, fue vinculada con un hombre y un infantil (Martínez Rodríguez y Ponce 2002: 129), debido a un error en la transcripción del informe realizado por J. Buikstra y C. Rihuete Herrada para el Museo Arqueológico de Lorca en 1994. En este informe consta que, en realidad, la tumba contenía dos adultos de sexo indeterminado, uno fallecido a una edad superior a 35 años y otro entre 25 y 30 años.

11. El Oficio (7), La Bastida (6), Fuente Álamo (1), Ifre (1), Lorca (1), Laderas del Castillo (1), Terrera del Reloj (1), Cerro de la Encina (1), Castellón Alto (1).

12. Solo se ha documentado una alabarda en urna (AR-575), concretamente de la variedad Montejicar, muy poco frecuente (Schubart 1973).

13. No alcanza el 100% porque el contenedor de una sepultura (AR-387) está descrito de forma confusa en los cuadernos de campo de Flores, y AR-427 es una tumba en fosa.

14. La preferencia por fosas y cistas en el interior del territorio argárico contrasta con la utilización mayoritaria también de cistas pero, especialmente, de urnas en el área nuclear litoral y prelitoral (Lull y Estévez 1986: 444-446).

15. Lull *et al.* (2015b, c). Pese a los graves problemas en el laboratorio de datación de la Universidad de Kiel, podrían aceptarse las tres dataciones coincidentes obtenidas a partir de muestras de semillas de cebada depositadas en una de las vasijas de ajuar de BA-18 (KIA-40099: 3405±20 BP, KIA-40100: 3400±20 BP, KIA-40100-2: 3410±62 BP) (Lull *et al.* 2015d: tabla 1). El cenotafio BA-13, que incluía un hacha, se depositó en el mismo nivel estratigráfico que BA-18.

16. Kunter (1990) estimó que los restos de mandíbula, dientes sueltos y huesos de pie de AR-885 correspondían a un individuo posiblemente femenino fallecido a los 15 años (1990: 33). La revisión de estos materiales conservados en los Museos Reales de Arte e Historia de Bruselas permite precisar, a partir de la morfología del mentón y del estado de erupción y atrición dental, que se trataba de un posible varón adulto joven (20-35 años).

17. El total de tumbas con hacha que cuentan con información sobre la edad de fallecimiento del o de los inhumados es de 41, casi un 70% de la colección.

incluso menores de dos años¹⁸ y, por inferencia, muy probablemente de sexo masculino,¹⁹ mientras que otro 10% acompañó a adolescentes.²⁰ Este 24% de infantiles y juveniles no hubiera podido recibir un arma en la liturgia funeraria de El Argar de haber vivido en la fase precedente, ni siquiera perteneciendo a la clase dominante. La información disponible para el resto de yacimientos es insuficiente y desigual,²¹ aunque vuelve a destacar la escasa representación de individuos seniles²² frente a una clara mayoría de adultos jóvenes (menores de 35-40 años), algún adolescente²³ e incluso un cenotafio.²⁴ Sobre esta cuestión, es interesante señalar que las hachas que acompañaban a todos los individuos subadultos corresponden a los grupos de tamaño pequeño (P) o muy pequeño (MP) según el análisis estadístico realizado por Lull,²⁵ cuyas principales conclusiones se mantienen al restringir la muestra a los ejemplares hallados en tumbas. Ello refuerza la connotación simbólica, al menos en el yacimiento de El Argar, entre las hachas y la condición social adscrita a determinados individuos desde una edad muy temprana. En suma, ello refrendaría algunas intuiciones formuladas hace tiempo (Lull 1983: 455; Lull y Estévez 1986; Lull 2000b) y manifestaría la extensión de las relaciones hereditarias más allá de la élite (Lull *et al.* 2005).

Hasta aquí hemos subrayado las diferencias entre individuos armados de una y otra fase en cuanto al tipo de tumba que los contenía y a la edad de fallecimiento en que se manifestaba la amortización funeraria. Estas diferencias, en cambio, no se extienden a la estructura básica del ajuar. Así, si sustituyéramos en un ejercicio mental las alabardas por las hachas en las tumbas de la Fase II, no observaríamos cambios relevantes en los restantes ítems que las acompañarían. Para desarrollar esta cuestión, partiremos solo de las tumbas individuales con hacha o con alabarda y utilizaremos las tumbas dobles cuando ello sea posible sin desvirtuar el resultado. Además, dado el predominio cuantitativo de las hachas funerarias del yacimiento de El Argar, lo usaremos como referente en primera instancia a la hora de comparar hachas con alabardas.

De las 59 sepulturas con hacha del yacimiento de El Argar, 48 eran individuales y 11 dobles. En el caso de las alabardas, de las 39 tumbas suficientemente

documentadas que las contenían, 20 eran individuales, 16 dobles; de las 3 restantes no disponemos de datos fiables. En primer lugar, se repite la asociación recurrente con el PÑ. La asociación HAC+PÑ se da en un 79% de las sepulturas, un porcentaje casi idéntico al de ALB+PÑ (82%). En lo que respecta a la cerámica, 45 de las 48 tumbas individuales de El Argar (93,7%) contienen algún vaso. Es interesante que suela depositarse un solo recipiente (79%).²⁶ Por su parte, la cerámica se documenta en un 90% de las tumbas individuales con alabarda, proporción equivalente a la de las hachas, aunque en aquellas solo el 60% contenía un vaso. La posibilidad de que los dos vasos que acompañaban a las alabardas formaran parte de un mismo juego (contenedor y escanciador), como señalamos anteriormente, incrementaría la similitud con el ajuar cerámico de las hachas.²⁷ Si tomamos en consideración todas las tumbas con alabarda, individuales y dobles (N=39), el porcentaje con cerámica se eleva hasta el 92%, casi idéntico al de las hachas.

De entre las tumbas con hacha documentadas fuera del yacimiento de El Argar, el 89% contenía algún recipiente cerámico, una cifra próxima a la ofrecida por El Argar en solitario. Sin embargo, si restringimos el cálculo a las tumbas individuales, el porcentaje baja al 66,6%, y todavía más, hasta el 42%, si consideramos la presencia de un solo vaso. Así pues, y tal y como sucedía con el tipo de contenedor funerario, cuando nos alejamos de El Argar la norma funeraria aplicada a los individuos masculinos con hacha parece tornarse menos estricta.

En el yacimiento de El Argar, los adornos que acompañan tanto a alabardas como a hachas son generalmente BZ²⁸ y PD.²⁹ La mayor cantidad de adornos en las tumbas con hacha es destacable,³⁰ como también lo es la presencia de oro solo en las primeras.³¹ La proporción de adornos de metal es

26. Solo tres de las 48 tumbas tienen dos vasos (6,25%): AR-580, AR-822 y AR-816 (en esta última uno de los vasos estaba en el exterior).

27. Se trata de un vaso grande y otro pequeño, en ocasiones uno dentro del otro. Los contenedores grandes son de F6 o F5 y, los pequeños, en su mayoría de F5.

28. Diecisiete tumbas individuales contenían brazaletes (35%), siempre de cobre o bronce; en un caso, dos ejemplares (AR-816). Esta cifra aumenta a 24 (40,7%) si añadimos las tumbas dobles. En las tumbas con alabarda, los brazaletes pueden ser también de oro o plata, aparte de cobre.

29. Veinticinco tumbas individuales contenían aros o espirales de metal en forma de pendientes o anillos, simples o de varias vueltas. Podía llevarse solo uno (10 tumbas) o un par (12), aunque en alguna ocasión se documentaron tres (AR-816), cinco (AR-822) o hasta seis (AR-580). Estos datos aseguran que el 66,6% de las tumbas individuales con hacha contenían PD. Si consideramos las tumbas dobles, la proporción de PD se mantiene (63,63%) aunque la cantidad de adornos por sepultura sea un poco más del doble a favor de las tumbas dobles, y es que estos ornamentos se asocian a hombres y mujeres por igual.

30. Se documentan en un 66%, frente al 17% de las tumbas con alabarda. Destaca igualmente el mayor porcentaje de adornos en plata (25%) si lo comparamos con la presencia de este metal en las tumbas con alabarda (13%). Sin embargo, ello puede deberse a la relativamente tardía y progresiva generalización de la plata en el territorio argárico.

31. Todas ellas en Fuente Álamo (FA-1, FA-18 y FA-75)

18. AR-810 contenía un individuo infantil de entre 12 y 18 meses.

19. Se trata de las sepulturas AR-387, AR-427, AR-732, AR-810, AR-822 y probablemente también AR-949.

20. Tumbas AR-35 (12-16 años), AR-434 (14-20 años), AR-768 (14-21 años) y AR-849 (15-18 años).

21. Desafortunadamente, solo disponemos de datos sobre edad de fallecimiento para 12 de las 21 sepulturas con hacha documentadas fuera del yacimiento de El Argar.

22. Únicamente representados por OF-238 (9%), en consonancia con los resultados de la serie de El Argar (12%) y en claro contraste con los porcentajes registrados entre los alabarderos, donde los individuos seniles representan el 30% de la colección.

23. BAO-37.

24. BA-13.

25. Lull (1983: 181). Conviene señalar que, si bien los individuos subadultos fueron inhumados con hachas pequeñas, no todas las hachas pequeñas acompañaron a individuos de esta clase de edad.

casi idéntica.³² En cambio, si dejamos a un lado las sepulturas con hacha del yacimiento de El Argar, la correlación cambia en cuanto a los BZ³³ y PD,³⁴ básicamente en lo que se refiere a las tumbas individuales, que ahora contienen menos BZ y PD que las de El Argar. La diferencia más llamativa concierne a los PD, ya que los individuos con hacha de El Argar portaban el doble que los del resto del territorio.

En cuanto a la presencia de plata, las tumbas individuales de El Argar (27%), dobles (18%) o ambas en conjunto (25%) presentan valores inferiores a las de los restantes yacimientos (individuales: 50%; dobles: 50%; en conjunto: 48%), una circunstancia hasta cierto punto inesperada que por el momento solo cabe enunciar.

Las ofrendas de porciones de fauna aportan otro matiz diferenciador. En las sepulturas con alabarda este tipo de ofrendas es bastante común, tanto en inhumaciones individuales (65%) como en dobles (69%). Por su parte, en las tumbas con hacha disminuye en ambas clases de contextos (37% en tumbas individuales y 47% en dobles). Es destacable que, hasta donde hemos podido averiguar, los restos de ganado bovino son más frecuentes en las tumbas con alabarda.³⁵

En suma y como conclusión empírica, los enterramientos con hacha acostumbra a ser individuales (81%), cuentan significativamente con un PÑ (79% de los casos), por lo general con una pieza cerámica, un BZ y PD, en ocasiones, y en la mitad de los casos, alguna ofrenda cárnica.

El sistema de combate con hacha

Las escasas diferencias estructurales entre los ajuares de las sepulturas con alabarda o con hacha pueden explicarse, en buena medida, por la distancia cronológica que los separa. Ni siquiera hay diferencias apreciables en cuanto a la posición de ambas clases de armas en relación con los cuerpos. A diferencia de las tumbas con alabarda, para las que se dispone de un pequeño grupo de casos con documentación

arqueológica reciente y detallada, el conocimiento sobre la ubicación de las hachas se deriva de representaciones efectuadas en excavaciones antiguas, salvo en tres casos.³⁶ Las representaciones a que nos referimos son, principalmente, textos y croquis que Pedro Flores y alguno de sus hijos plasmaron en cuadernos de campo siguiendo instrucciones de los hermanos Siret.³⁷ La virtud de estos documentos es que sitúan los objetos de cada tumba en el punto aproximado donde aparecieron, además de resaltar algún detalle significativo como, por ejemplo, su morfología aproximada, y el número y disposición de los remaches en puñales, cuchillos y alabardas. Dichos detalles no solo han servido para identificar algunas piezas cuya procedencia se había perdido en fondos museísticos, sino también para comenzar a investigar la existencia o no de pautas en la disposición ritual de distintos tipos de ofrendas. En estos valiosos apuntes, las hachas se representan casi siempre a ambos lados o encima de la cabeza, o bien a la altura del tórax. Ello sugiere que, al igual que las alabardas, las hachas eran depositadas en posición de parada, muy próximas o en contacto con hombros, brazos, pecho y cara, o bien en posición de descanso, sujetas a la espalda.

Si bien la ubicación de alabardas y hachas en las tumbas es similar, el sistema de combate basado en unas y otras ofrece importantes diferencias. Si nos atenemos a sus características intrínsecas, las hachas mejoran la capacidad ofensiva de las alabardas. Quizá la diferencia más notable resida en que el hacha tiene estabilidad suficiente para ser arrojada, lo que le confiere un suplemento letal del que carecía la alabarda.³⁸ Además, aunque ambas sean armas contundentes, el hacha supera a la alabarda al añadir la capacidad de cortar y, en parte, tajar, a la capacidad compartida de penetrar. Por otro lado, el mango del hacha debía ser tan corto como el de la alabarda o incluso más;³⁹ si no fuera así, no hubiese cabido en alguna de las sepulturas donde han sido halladas.

Es notorio que el hacha presenta un problema que no tenía la alabarda y que atañe a su funcionalidad. Probablemente, las hachas se usaran también como herramientas.⁴⁰ Otra característica que podría influir

32. El 24% en las tumbas con hacha, frente al 26% en las tumbas con alabarda.

33. El 24% de las individuales contiene BZ; la proporción sube al 33,3% si incluimos las dobles.

34. El 38% de las individuales tienen PD, un porcentaje que sube hasta el 62% si incluimos todas las sepulturas.

35. Investigaciones recientes en el Museo Arqueológico Nacional (Madrid) y en los Musées Royaux d'Art et d'Histoire (Bruselas) (Andúgar *et al.* 2018-e.p.) indican que, si bien las tumbas con porciones de fauna son habituales en sepulturas que contienen alabardas o hachas, las características de esta clase de ofrenda se diferencian cuantitativa y cualitativamente. En este sentido, su frecuencia relativa difiere sustancialmente: 64% en tumbas con alabarda, frente a 30% en sepulturas con hacha. De manera similar, aunque compartan el gusto por porciones de las mismas especies (exclusivamente ganado bovino y ovicaprino) la asociación de bovinos con alabarderos es ligeramente más intensa que la que se documenta respecto a las hachas (36% frente a 19%). Un dato interesante es que en la sepultura AR-810, donde se inhumó a una criatura de entre 12 y 18 meses, se documentó la panoplia guerrera característica (HAC+PÑ) junto a una porción de bovino, un vaso de Forma 5 y un collar con un colgante de diente de jabalí, emulando en sus características el ajuar completo de un adulto.

36. Tanto en BA-18 (Lull *et al.* 2015b) como en BAO-37 (Posac *et al.* 2017: 100-101; del Val y Sopranis 2015: 691) y en FA-69 (Schubart 2012: 133) el hacha estaba muy probablemente a la espalda. En FA-68 y BAO-37 apareció cerca de la cabeza y en BA-18 se deslizó hacia el dorso del guerrero.

37. Los cuadernos que contienen estos registros se conservan en el Museo Arqueológico Nacional (Madrid) <<http://www.man.es/man/coleccion/catalogos-tematicos/siret.html>>.

38. No es sencillo acertar a media distancia con un hacha y, además, un lanzamiento fallido deja cuando menos parcialmente desarmado al atacante. Respecto a la posible longitud del mango, las referencias para hachas de cobre o bronce son escasas. Una de las hachas con orificio de enmangue hallada en la Necrópolis Real de Ur (mediados del III milenio cal ANE) conservaba un mango completo de 47 cm de longitud (Woolley 1934: 305).

39. Por sus pequeñas dimensiones, en algunas tumbas infantiles debió ser inviable depositar el hacha enmangada. Se abre, con ello, un interesante dilema entre utilidad y funcionalidad, entre donación y ofrenda, entre objeto y valor simbólico, y entre objeto y valor social.

40. De las 97 tumbas inequívocamente masculinas (sumando sepulturas con alabardas y hachas), si clasificamos hachas y

en una supuesta bifuncionalidad es que el cabezal metálico puede enmangarse de dos maneras distintas, lo cual afecta a su uso de manera notable. En términos convencionales, las hachas cuyo filo guarda la misma alineación respecto al mango son consideradas hachas propiamente dichas, mientras que cuando el filo es transversal o perpendicular respecto a la dirección del movimiento, se habla de azuela. De las primeras, encontramos bastantes evidencias.⁴¹ En cambio, es difícil documentar indicios inequívocos de las segundas. La sepultura 121 de Castellón Alto ilustra, al parecer, esta posibilidad (Molina *et al.* 2003). En cualquier caso, una azuela también podría ser un arma letal. El problema reside en que es menos “fluida” para procurar un área defensiva rotando por braceo, a causa de la dificultad de mantener el filo en una posición potencialmente hiriente.

La “filosofía” del hacha como arma reside en el ataque y la agresividad. Parece que exijan un escudo como complemento, pero cuando en lugar de ello se combina con un puñal o daga, como sucede en El Argar, se hacen patentes sus carencias porque resulta poco adecuada para la defensa. Es notable también la fragilidad del portador después de un golpe fallido o para resguardarse tras cada ataque, un inconveniente compartido con la alabarda.

El sistema de combate no solo concierne a los aspectos vinculados con el manejo individual de un arma concreta o de una panoplia completa, sino que incluye las formas de coordinación y acción entre combatientes de cada bando. Y, a su vez, este último aspecto guarda una relación estrecha con la organización sociopolítica que recluta y mantiene al grupo de combatientes.

El lugar social de los guerreros en la Fase III

Los alabarderos de la Fase II eran, al tiempo, guerreros y gobernantes. La violencia física que ejercieron tuvo que ver con la expansión territorial argárica hacia el interior peninsular; así como con el mantenimiento de los privilegios que ellos mismos disfrutaban. La distribución geográfica de sus tumbas sugiere un control territorial casi ubicuo o capilar al menos en las comarcas argáricas nucleares, dado que se las localiza tanto en asentamientos de altura de distinta extensión (Fuente Álamo, El Oficio, La Bastida, La Almoloya) como en aldeas de zonas bajas (El Rincón de Almendricos, Los Cipreses, Herrerías). Esta dispersión territorial no contradice la existencia de concentraciones destacadas de alabarderos en ciertos asentamientos (El Argar) ni tampoco cierta preeminencia por parte de algunos

puñales como armas las herramientas solo aparecen en seis (6%). Ello lleva a pensar que lo que se realizó en el orden simbólico no fue la faceta instrumental.

41. En las láminas publicadas por Siret y Siret (1890), cuando se observan huellas del enmangue siempre se trata de líneas oblicuas cerca de la base o talón (AR-48, AR-116, AR-400, AR-479, AR-497, AR-572, AR-605, AR-639, AR-654, AR-703, AR-768, AR-771). En un caso, se ha conservado un mango de madera con un orificio rectangular para insertar el talón (AR-572).

de estos individuos (*primus inter pares*). El cuadro de conjunto dibuja una clase de guerreros-gobernantes, capaces de mantener el dominio sobre sus territorios combatiendo en pequeños contingentes o, llegado el caso, individualmente, y, a la vez, capaces de tejer alianzas lo bastante extensas y sólidas como para emprender expediciones de conquista.

Sin embargo, la situación en la Fase III ofrece un panorama diferente. Por un lado, la excepcionalmente alta concentración de hombres con hacha en el asentamiento de El Argar evoca una clara centralidad en cuanto al ejercicio de la violencia física. Ahora bien, en estos momentos sus protagonistas conformaban un colectivo subordinado, por debajo de una clase dominante demarcada en el ritual funerario masculino por un arma nueva y ventajosa, la espada. A título de hipótesis, sugerimos que los portadores de hacha formaban parte de destacamentos armados especializados, a las órdenes de una élite dominante muy restringida en número, característica de la fase argárica reciente. Sus bases no se hallaban distribuidas ampliamente por el territorio, como sucedía con los alabarderos, sino que estaban centralizadas en la depresión de Vera (El Argar, El Oficio) y, subsidiariamente, hacia el norte en algún punto del valle del Guadalentín (La Bastida). Desde estos enclaves surorientales pudo ejercerse el control político y económico cuando menos sobre un amplio territorio de las comarcas litorales y prelitorales del sureste. Quedaría por ver si dicho dominio alcanzó las regiones del interior y las zonas de frontera donde, curiosamente, parecen ser más frecuentes las espadas que las hachas.

Tal vez, estos guerreros que portaban hachas se ajustasen más a la imagen de los hoplitas que tenemos del mundo griego de época clásica. Estos hombres no pertenecerían a la clase dominante, pero tampoco a una clase desposeída y a sueldo de aquella. Más bien, serían miembros de una clase propietaria que manifestó en el ritual funerario el derecho a transmitir hereditariamente su riqueza y condición, tal y como sugieren las tumbas de subadultos con hacha. Esta idea de guerreros “hoplíticos” no tiene por qué ser original de la Grecia clásica. La infantería armada con hachas representada en el Estandarte de Ur (mediados del III milenio cal ANE) (Woolley 1934: 305, lám. 91) podría ser un temprano ejemplo ilustrativo.

Producción y circulación de las hachas argáricas

Desgraciadamente, la composición química de las hachas nada aporta en relación con su probable bifuncionalidad herramienta/arma. En varias ocasiones los hermanos Siret reiteran que todas las hachas son de cobre (Siret y Siret 1890: 183, 275, 341) basándose en análisis químicos de hachas procedentes de sepulturas o de fuera de ellas.⁴² Dado que al hacha de la sepultura AR-554 le acompañaba un PÑ con un contenido del 6,54% de estaño, los Siret podrían haber sugerido que las hachas no requerían de ese

42. IF-2 o AR-693, en el caso de las funerarias (Siret y Siret 1890: 275), halladas fuera de las sepulturas (Siret y Siret 1890: 341).

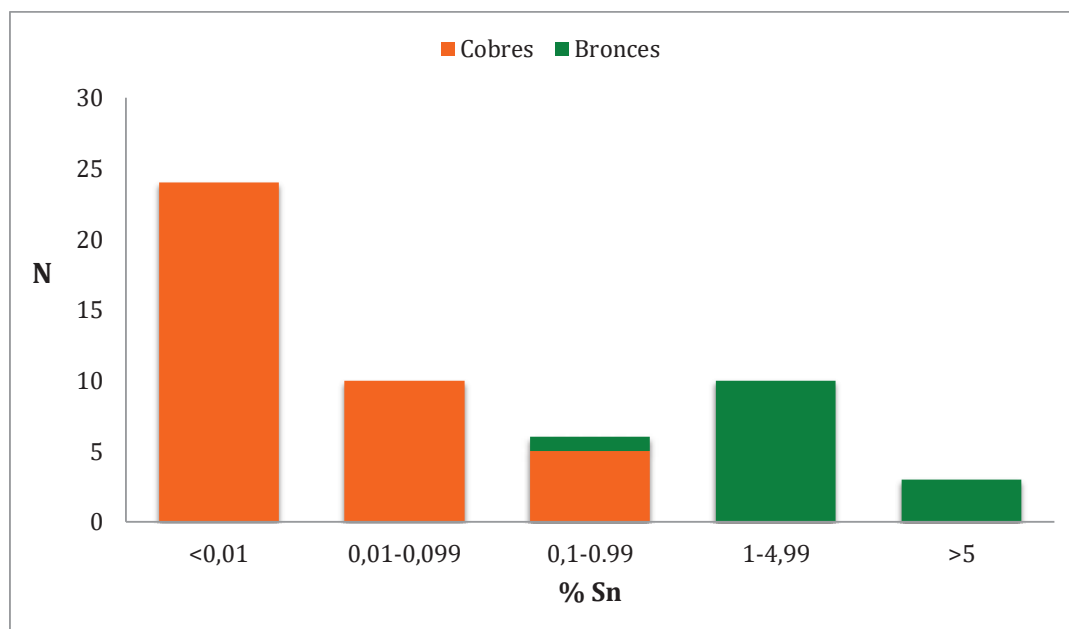

Figura 1. Presencia de estaño en las 53 hachas argáricas con contextualización más o menos segura. Los análisis fueron realizados por diferentes equipos a lo largo de los siglos xx y xxi. (Junghans *et al.* 1960 y 1968; Harrison y Cradock 1981; Schubart y Arteaga 1986; Hook *et al.* 1987; Arribas *et al.* 1989; Rovira *et al.* 1997; Simón 1998; Müller-Kissling 2014; Montero *et al.* 2014; Murrillo-Barroso *et al.* 2015).

componente que, en cierta medida, enriquecía el Pñ subsidiario (Siret y Siret 1890: Tabla III, 275-6). Sin embargo, no lo hicieron, quizá debido a que el análisis de otra muestra de hacha sin contexto, localizada en las inmediaciones de la Cueva del Agua, dio estaño en una proporción aún mayor (8,26%). Es notorio que los objetos con una buena proporción de estaño se documentan en el tramo final de El Argar, aunque la funcionalidad de las hachas no se flexibilizó con ello. De los 53 análisis químicos más o menos fiables que se han realizado después de los estudios pioneros de los hermanos Siret, casi una cuarta parte muestran composiciones de más de 1% de estaño, pudiendo clasificarse como bronce de baja aleación⁴³ (figura 1). El valor más alto de estaño documentado hasta el momento corresponde al 8,28% del hacha de la tumba 17 de Madre Mercedarias (Montero *et al.* 2014). En cuanto a las variables cronológica y espacial de las hachas con estaño, se avala su cronología reciente mientras que la distribución espacial no distingue ninguna preferencia regional, pues aparecen en yacimientos de todo el territorio argárico (Tabayá, San Antón, Monteagudo, Lorca, El Oficio, El Argar, Castellón Alto y El Zalabí).

Aunque tanto el estaño como el arsénico permiten producir objetos mas resistentes, ambos elementos tienen una distribución de frecuencias muy diferente (figuras 1 y 2). Ningún ejemplar presenta menos de

c. 0,1%, ni más de c. 3,7% de arsénico. En general, parece observarse una tendencia a producir hachas con 1-2% de arsénico, proporción que resulta algo inferior a la detectada en cuchillos y alabardas (Montero 1994: 260; Lull *et al.* 2010: 327). Por otra parte, la presencia de arsénico tiende a ser algo menor en las hachas de bronce, tal y como cabría esperar si ambos elementos resultasen intercambiables en el plano mecánico. En definitiva, los análisis químicos disponibles sugieren un patrón de fundición común de las hachas, en el que únicamente se introduce el estaño en detrimento del arsénico hacia finales del periodo argárico.

En cuanto a la producción de las hachas, tanto las caracterizaciones química e isotópica como la presencia en algunos poblados de moldes y hachas sin acabar de forjar, sugieren la existencia de diversos centros de fundición y acabado dentro y quizás incluso fuera del territorio argárico. Mientras el hacha de la tumba FA69 fue realizada con mineral procedente de alguno de los depósitos de las sierras litorales de Almería o Murcia,⁴⁴ otras piezas se ajustan mejor a las composiciones de las mineralizaciones de sierra Morena. Recientemente se ha analizado el hacha de la tumba 18 del Cerro de la Encina, Granada, y sus valores isotópicos no parecen coincidir con ninguna de las mineralizaciones del sureste peninsular detectadas hasta el momento (Murrillo-Barroso *et al.* 2015). En este caso, el cobre arsenical utilizado para su fabricación podría proceder de distritos mineros situados más al oeste del territorio argárico.

La presencia de moldes con matrices de hacha en contextos de cronología argárica está confir-

43. Spindler ya hablaba en 1971 de bronce de “baja aleación” para los que contienen entre 0,126 y 4% de estaño. Apuntaba que son característicos de los momentos en los que se empezaba a introducir el bronce en una zona, lo cual parece una premonición de lo que sucedió en la última fase de El Argar. Para Pernicka (1998), el término “bronce” debería aplicarse a todo objeto de cobre con más del 1% de estaño.

44. A ello apuntan la composición química y los valores isotópicos (Lull *et al.* 2017c).

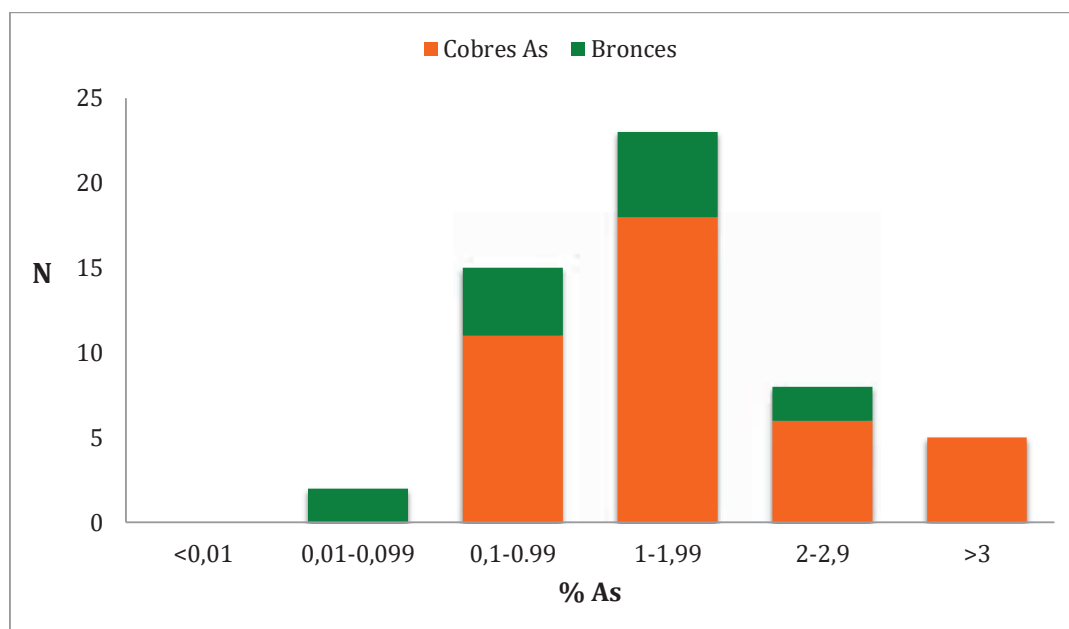

Figura 2. Presencia de arsénico en las 53 hachas de cobre arsenical y estannífero analizadas químicamente.

mada en El Argar, La Bastida, La Almoloya, Lorca, Bagil, Tabayá, Cerro de la Virgen, Cuesta del Negro y, sobre todo, Peñalosa (Lull *et al.* 2010 y 2015c). Los moldes encontrados en otros poblados, como El Oficio o Gatas, pueden ser argáricos o pertenecer a momentos posteriores, cuando las actividades metalúrgicas se hicieron más comunes (Delgado-Raack y Risch 2008). También, cabe mencionar un hacha con rebabas de fundición, aparecida cerca de la tumba 108 de Fuente Álamo (Pingel *et al.* 1998: 31).

Por último, en cuanto a los instrumentos macrolíticos relacionados con la forja y el pulido del metal, solo algunos asentamientos se dedicaban a ello (Risch 2002), mientras otros eran abastecidos de piezas que debían ser acabadas mediante dichos trabajos de forja y pulido. En definitiva y a la vista de las siempre esquivas evidencias arqueometalúrgicas del grupo argárico, podemos señalar que la fundición, el forjado y la circulación de hachas de metal eran más amplios, al menos en y entre los grandes poblados de altura, de lo que sugiere su presencia en las tumbas de la última fase —con la notable excepción de El Argar. Tras las motivaciones de este sesgo ritual entre producción y práctica funeraria posiblemente se encuentre una de las claves para entender la especificidad política e ideológica del propio asentamiento de El Argar.

Conclusiones

A lo largo de este trabajo nos hemos centrado en las implicaciones arqueológicas y sociológicas que ofrecen las sepulturas argáricas con presencia de hachas de cobre o bronce. No partíamos de cero, sino de varias hipótesis planteadas desde la década de

1980, según las cuales las hachas reemplazaron a las alabardas hacia 1800 cal ANE en el registro funerario, siempre en asociación con individuos masculinos. La disponibilidad de nuevos datos arqueológicos y analíticos, así como la aplicación de enfoques diversos ha permitido apoyar en buena medida aquellas, así como sugerir inferencias inéditas.

- Se confirma la sucesión alabarda-hacha en torno a la cronología indicada. También, la vinculación de hachas a individuos masculinos, con el matiz de que estos podían merecerlas a cualquier edad, mientras que las alabardas previas se reservaban a adultos, preferentemente de edad avanzada.
- Los ajueres con presencia de hacha resultan análogos, estructuralmente hablando, a los que antes incluían alabarda. Esta semejanza aporta un argumento indirecto, pero significativo, a favor de la consideración como armas de las hachas depositadas en las tumbas, y en contra de su significado como útiles de trabajo.
- La sustitución alabarda-hacha en el plano estructural-arqueológico no guardó correspondencia en el plano estructural-social. Los alabarderos encabezaban la pirámide social de su época, mientras que quienes portaban hacha eran miembros de una clase capaz de transmitir hereditariamente derechos de propiedad y de condición social, aunque subordinada a una clase dominante muy restringida, denotada arqueológicamente por espadas y diademas.
- La distribución geográfica de las tumbas con hacha sugiere una marcada centralización del poder militar en la depresión de Vera y, sobre todo, en El Argar. Ello pudo ser síntoma de una creciente centralización política respecto a la fase anterior.

Agradecimientos

Las investigaciones contenidas en este artículo han sido desarrolladas al amparo del proyecto “Genealogías y redes en El Argar” (MICINN, HAR2017-85962-P) y han contado con la ayuda de la AGAUR – Generalitat de Catalunya (2017SGR1044). María Inés Fregeiro, Camila Oliart y Miguel Valerio aportaron valiosos comentarios que nos han incitado a una mayor precisión. Vaya para ellos nuestro agradecimiento.

Vicente Lull
lubio@arrakis.es

Rafael Micó
rafael.mico@uab.cat

Cristina Rihuete Herrada
cristinarihuete@gmail.com

Roberto Risch
robert.risch@uab.cat

Departament de Prehistòria,
Universitat Autònoma de Barcelona

Tumba	Tipo	Sexo/Edad (años)	Armas/Útiles	Adornos	Cerámica	Fauna
<i>El Argar – Tumbas individuales</i>						
AR-0001	F4	-	HAC		F4	
AR-0005	F4	H >20	HAC PÑ		F2	F
AR-0026	F4	-	HAC PÑ		F8b	
AR-0035	F4	H 12-16	HAC PÑ	BZ PD	F4	
AR-0038	F4	-	HAC PÑ	2PD	F4	
AR-0048	F4	H Ad	HAC PÑ	BZ PD*	F5	
AR-0069	F4	¿? 20-30	HAC PÑ	2PD COLL(2)	F5	
AR-0116	F4	H 30-40	HAC PÑ	BZ	F4	
AR-0139	F4	-	HAC PÑ		F1	
AR-0208	F4	-	HAC PÑ	2PD*	F5	
AR-0212	F4	¿? 30-50	HAC PÑ			
AR-0307	F4/F2?	-	HAC PÑ	PD	F7s	F
AR-0373	F4	-	HAC PÑ	BZ PD PD* COLL(18)	F4	F
AR-0387	FOSA?	Infantil *	HAC PÑ		F2	F
AR-0400	F4	H? 60-60	HAC PÑ	BZ PD PD*	F4	
AR-0408	F?	H? 40-50	HAC			
AR-0427	FOSA?	Infantil *	HAC			
AR-0434	F4	¿? 14-20	HAC PÑ		F1	
AR-0479	F4	H? >30	HAC PÑ	2PD*	F2	F
AR-0497	F4/F4?	-	HAC PÑ	PD	F4 ext	F
AR-0513	F4	H?? 20-40	HAC PÑ	2PD	F5	F
AR-0554	F4	H? 20-40	2HAC PÑ	BZ	F5	
AR-0572	F4	¿? 20-30	HAC		F5	
AR-0580	F4	H 25-30	HAC PÑ	BZ 4PD 2PD* COLL(11+1*)	F5/F8a	
AR-0585	F4/F4?	-	HAC PÑ		F5	F
AR-0605	F4	H >50	HAC		F4	
AR-0632	F4	-	HAC		F7s	
AR-0639	F4/F4?	H 25-35	HAC PÑ		F2	F
AR-0654	F4	H 25-35	HAC PÑ	BZ PD*	F1	F
AR-0673	F4	H >50	HAC PÑ		F4	
AR-0693	F4	¿? 30-40	HAC PÑ	PD		F
AR-0703	F4	H? 30-50	HAC PÑ	BZ PD	F7s	F
AR-0725	F4	H? 40-60	HAC PÑ	BZ 2PD* COLL(22)	F4	F
AR-0732	F2B3y	Infantil	HAC		F4	F
AR-0746	F4	H?? 20-30	HAC	PD PD* COLL(15)	F2	F
AR-0752	F4	-	HAC PÑ	PD	F2 polip.	
AR-0768	F4	¿? 14-21	HAC PÑ	BZ 2PD*	F1	
AR-0771	F4	-	HAC PÑ	2PD*	F4	F
AR-0784	F4	¿? 30-50	HAC PÑ	PD	F1	
AR-0799	F4	-	HAC	PD		
AR-0810	F4	1-1,5	HAC PÑ	2PD COLL(?)	F5	F
AR-0816	F4	¿? 20-40	HAC PÑ	2BZ 3PD	F4/F1ext	F
AR-0822	F1/F1?	Infantil *	HAC PÑ	BZ 4PD PD* COLL(?)	F1/F7s	
AR-0849	F4	H 15-18	HAC PÑ	BZ	F1	F
AR-0862	F4	¿? 20-40	HAC PÑ	BZ	F5	F
AR-0885	F4	H? 20-35	HAC PÑ	BZ	F4	
AR-0949	F5	Infantil? *	HAC PÑ			
AR-0952	F4	¿? 20-30	HAC PÑ	COLL(?)	F1	
<i>El Argar – Tumbas dobles</i>						
AR-0021	F4	H 40-60 F 40-60	HAC 2PÑ	BZ COLL(28)	F4/F8a	F
AR-0189	F4	-	HAC PÑ	BZ 3PD COLL(38)	F4/F7s/F8a	
AR-0245	F4	H >50 F 30-40	HAC PÑ	BZ PD 2PD* COLL(2)	F1/F2	F
AR-0538	F4	H? 20-30 F 20-35	HAC PÑ	COLL(11)	F2/F5	
AR-0609	F4	H >50 F 25-30	HAC PÑ	COLL(24)	F2/F8a	
AR-0813	F4	¿? 30-50 -	HAC 3PÑ	BZ* 3PD* COLL(6?)	F4ext	F
AR-0940	F4/F4?	-	HAC PÑ	2PD	F5/F8a/F4ext	
AR-0958	F4	¿? 30-50 -	HAC PÑ	BZ 3PD	F4/F8a	F
AR-0968	F4	H?? 40-60 -	HAC	BZ PD	F4/F8a	
AR-0977	F4	H? >20 F? 20-40	HAC PÑ	BZ 4PD COLL(53?)	F5/F8a	
AR-0984	F4	H 30-40 F 15-25	HAC		F2/F7s/F8a	
<i>Otros yacimientos – Tumbas individuales</i>						
BAS-1	F2B3y	-	HAC			F
BAC	F4?	H Ad	HAC PÑ	PD¿?*	F5	
BAO-37	F4	¿? 12-14	HAC PÑ (PZ¿?)	2BZ 3PD 4PD* DIL* COLL(32)	F3/F7 y F5ext	F
FA-068	CIL	H 20-30	HAC PÑ	BZ* PD* COLL(4)	F4/F4/F5/F7	
LC-A	MAM	-	HAC PÑ	BZ* 2PD 2PD* 2PD*	F?	
OF-037	F4?	¿? Ad	HACext	COLL(¿)	F4/F8a	F
OF-205	F4	-	HAC PÑ			
OF-209	F4	¿? Ad	HAC	PD PD*		
OF-238	F4	H 40-60	HAC PÑ	BZ 2PD		
OF-244	F4	-	HAC PÑ	BZ* 2PD*	F7	
OF-278	F4	H? 20-40	HAC PÑ	2PD	F5	
TR-2	FOS	H 24	HAC	COLL(?)	F2?	
<i>Otros yacimientos – Tumbas dobles y triples</i>						
BA-18	F4	H 22-29 H 18-21	HAC PÑ	PD*	F2/F5ext	F
BAO-52	F4	-	HAC 2PÑ	2PD PD* COLL(43)	F2/F8/F1ext	
CA-121	COV	H 27-29 4	HAC PÑ	2BZ 3PD* COLL(3)	F3/F4/F4/F7	F
CE-18	COV	H 30-40 F 25-35 F 40-44	HAC PÑ PZ	BZ COLL(1)	F2/F2/F3/F5	F
MM-17	F4/F4	¿? >35 ¿? 25-30	HAC PÑ	COLL(?)	F8	F
OF-072	CIL	-	HAC PÑ PZ	2PD	F8a/F5ext	
<i>Cenotafios y tumbas problemáticas</i>						
BA-13	F2B3y	Cenotafio	HAC		F5ext/F7ext	F
IF-2	¿?	-	HAC		F5	
LC-B	CIL	-	HAC	3PD PD*	F?	

* Según métrica del contenedor funerario

Figura 3.

Bibliografía

- ANDÚGAR, L., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2018-e.p.). Meat offerings in Argaric burials (South-East Spain, 2200-1550 cal BCE). En preparación.
- ARRIBAS, A., CRADDOCK, P., MOLINA, F., ROTHENBERG, B. y HOOK, D. R. (1989). Investigación arqueo-metalúrgica en yacimientos de las edades del Cobre y del Bronce en el sudeste de Iberia. En: DOMERGUE, C. (ed.). *Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones Mediterráneas y Europeas* (vol. 1). Ministerio de Cultura. Madrid: 71-79.
- BLANCE, B. (1971). *Die Anfänge der Metallurgie auf der Iberischen Halbinsel*. Studien zu den Anfänge der Metallurgie 4. Berlín.
- CASTRO, P., CHAPMAN, R. W., GILI, S., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C., RISCH, R. y SANAHUJA, M.ª E. (1993-1994). Tiempos sociales de los contextos funerarios argáricos. *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, 9-10: 77-105.
- DELGADO RAACK, S. y RISCH, R. (2008). Lithic perspectives on metallurgy: an example from Cooper and Bronze Age south-east Iberia. En: LONGO, L. y SKAKUN, N. (eds.). *Prehistoric Technology, 40 years later: Functional studies and the Russian legacy*. BAR International Series 1783, Oxford, pp. 235-252.
- FREGEIRO, M.ª I. y OLIART, C. (2015). Los restos esqueléticos humanos de La Bastida procedentes de las campañas de excavación de los siglos XIX y XX. En: LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. y RISCH, R. (2015), *Primeras investigaciones en La Bastida (1869-2005)*. Integral, Anexo 14. Murcia: 1471-1549.
- HARRISON, R. y CRADDOCK, P. (1981). A study of the Bronze Age Metalwork from the Iberian Peninsula in the British Museum. *Ampurias*, 43: 113-179.
- HOOK, D. R., ARIBAS, A., CRADDOCK, P. T., MOLINA, F. y ROTHENBERG, B. (1987). Copper and silver in Bronze Age Spain. En: WALDREN, W. y KENNARD, R. C. (eds.). *Bell Beakers of the Western Mediterranean*. British Archaeological Reports, 331. Oxford: 147-172.
- JUNGHANS, S., SANGMEISTER, E. y SCHRÖDER, M. (1960). *Metallanalysen kupferzeitlicher und frühbronzezeitlicher Bodenfunde aus Europa*. Gebr. Mann, Berlín.
- JUNGHANS, S., SANGMEISTER, E. y SCHRÖDER, M. (1968). *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas* 1-3. Gebr. Mann. Berlín.
- KUNTER, M. (1990). *Menschliche Skelettreste aus Siedlungen der El Argar-Kultur*. Deutsches Archäologisches Institut, Philipp von Zabern. Maguncia.
- LULL, V. (1983). *La "cultura" de El Argar. Un modelo para el estudio de las formaciones económico-sociales prehistóricas*. Akal. Madrid.
- LULL, V. (2000a). Death and Society: A Marxist Approach. *Antiquity*, 74: 576-580.
- LULL, V. (2000b) Argaric Society: Death at Home. *Antiquity*, 74: 581-590.
- LULL, V. (2017), ¿De qué se ocupa la arqueología? *MARQ – Arqueología y Museos*, 8: 9-22.
- LULL, V. y ESTÉVEZ, J. (1986). Propuesta metodológica para el estudio de las necrópolis argáricas. En: *Homenaje a Luis Siret (1934-1984)*. Junta de Andalucía. Sevilla: 441-452.
- LULL, V. y PICAZO, M. (1989). Arqueología de la muerte y estructura social. *Archivo Español de Arqueología*, 62: 5-20.
- LULL, V. y RISCH, R. (1995). El Estado argárico. *Verdoy*, 7: 97-109.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2005). Property Relations in the Bronze Age of South-western Europe: an Archaeological Analysis of Infant Burials from El Argar (Almería, Spain). *Proceedings of the Prehistoric Society*, 71: 247-268.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2009). El Argar: la formación de una sociedad de clases. En: HERNÁNDEZ PÉREZ, M., SOLER, J. y LÓPEZ PADILLA, J. A. (eds.). *En los confines del Argar: una cultura del Bronce en Alicante en el centenario de Julio Furgús*. Museo Arqueológico de Alicante. Alicante: 224-245.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2010). Metal and Social Relations of Production in the 3rd and 2nd Millennia BCE in the Southeast of the Iberian Peninsula. *Trabajos de Prehistoria*, 67 (2): 323-347.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2015a). Transcripción del diario de campo de la campaña de 1945 en La Bastida. En: LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2015). *Primeras investigaciones en La Bastida (1869-2005)*. Anexo 5.2. Integral. Murcia.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2015b). *La Bastida y Tira del Lienzo (Totana-Murcia)*. Integral. Murcia.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2016). Argaric Sociology: Sex and Death. *Complutum*, 27 (1): 31-62.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C., RISCH, R., CELDRÁN, E., FREGEIRO, M.ª I., OLIART, C. y VELASCO, C. (2015c). *La Almoloya (Pliego-Mula, Murcia)*. Integral. Murcia.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C., RISCH, R. y ESCANILLA, N. (2017a). The absolute chronology of

- Argaric halberds. En: BARCELÓ, J. A., BOGDANOVIC, I. y MORELL, B. (eds.). *IberCrono. Cronometrías Para la Historia de la Península Ibérica*. CEUR-WS, Vol-2024 (urn:nbn:de:0074-2024-4). <http://ceur-ws.org/Vol-2024/>.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C., RISCH, R. y ESCANILLA, N. (2017b). Halberdiers and combat systems in the Argaric. *Oxford Journal of Archaeology*, 36 (4): 375-394.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE HERRADA, C. y RISCH, R. (2017c). La metalurgia del cobre durante el Calcolítico y El Argar: un acercamiento desde los análisis químicos. En: GARCÍA-PULIDO, L. G., ARBOLEDAS MARTÍNEZ, L., ALARCÓN GARCÍA, E. y CONTRERAS CORTÉS, F. (eds.). *Presente y futuro de los paisajes mineros del pasado: Estudios sobre minería, metalurgia y poblamiento*. Universidad de Granada. Granada: 203-214.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A. y PONCE, J. (2002). Excavación arqueológica de urgencia en el subsuelo de la antigua iglesia del convento de las Madres Mercedarias (C/ Zapatería – C/ Cava, Lorca). *Memorias de Arqueología*, 10: 90-137.
- MOLINA, F., RODRÍGUEZ ARIZA, M.ª O., JIMÉNEZ BROBEIL, S. y BOTELLA, M. (2003). La sepultura 121 del yacimiento argárico de El Castellón Alto (Galera, Granada). *Trabajos de Prehistoria*, 60 (1): 153-158.
- MONTERO, I. (1994). *El origen de la metalurgia en el sureste de la Península Ibérica*. Instituto de Estudios Almerienses. Almería.
- MONTERO, I., MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A. y PONCE GARCÍA, J. (2014). Nuevos datos sobre la metalurgia argárica en Lorca. *Alberca*, 12: 7-24.
- MÜLLER-KISSING, M. (2014). Neue Forschungen zur Chronologie und Metallurgie der El Argar-Kultur im Becken von Vera (Spanien). *Archäologische Informationen*, 37: 225-238. <https://doi.org/10.11588/ai.2014.0.18205>
- MURILLO-BARROSO, M., MONTERO, I. y Aranda, G. (2015). An insight into the organisation of metal production in the Argaric society. *Journal of Archaeological Science, Reports* 2 (2015): 141-155.
- PERNICKA, E. (1998). Die Ausbreitung der Zinnbronze im 3. Jahrtausend. En: B. HÄNSEL (Hrsg.). *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas – Man and Environment in European Bronze Age, Abschlußtagung: Die Bronzezeit, das erste goldene Zeitalter Europas, Berlin, 17.–19. März 1997*. Kiel: 135–147.
- PINGEL, V., SCHUBART, H., ARTEAGA, O. y KUNST, M. 1998. Fuente Álamo: Vorbericht über die Grabung 1996 in der bronzezeitlichen Höhensiedlung. *Madridrer Mitteilungen*, 39: 14-34.
- POSAC, C., SOPRANIS, J. A. y del VAL, E. (1947). Las sepulturas. En: MARTÍNEZ SANTA-OLALLA, J., SÁEZ MARTÍN, B., POSAC, C., SOPRANIS, J. A. y del VAL, E. *Excavaciones en la ciudad del Bronce Mediterráneo II de La Bastida de Totana*. Ministerio de Educación Nacional, Informes y Memorias nº 16. Madrid.
- RISCH, R. (2002). *Recursos naturales, medios de producción y explotación social. Un análisis económico de la industria lítica de Fuente Álamo (Almería), 2250-1400 ANE, Iberia Archaeologica*. Philipp von Zabern. Maguncia.
- ROVIRA, S., MONTERO, I. y CONSUEGRA, S. (1997). *Las Primeras etapas metalúrgicas en la península Ibérica. I. Análisis de Materiales*. Instituto Universitario y Fundación Ortega y Gasset. Ministerio de Educación y Cultura. Madrid.
- SCHUBART, H. (1973). Las alabardas tipo Montejícar. En: MALUQUER DE MOTES, J. (ed.). *Estudios dedicados al Profesor Dr. Luis Pericot*. Universidad de Barcelona. Barcelona: 247-269.
- SCHUBART, H. (2012). *Die Gräber von Fuente Álamo. Ein Beitrag zu den Grabriten und zur Chronologie der El Argar-Kultur*. Madrider Beiträge 32, Deutsches Archäologisches Institut Madrid. Reichert Verlag. Wiesbaden.
- SCHUBART, H. y ARTEAGA, O. (1986). Fundamentos arqueológicos para el estudio socio-económico y cultural del área de El Argar. En: *Homenaje a Luis Siret*. Junta de Andalucía. Sevilla: 289-307.
- SIMÓN GARCÍA, J. L. (1998). *La Metalurgia Prehistórica Valenciana*. Serie de Trabajos Varios 93. Servicio de Investigación Prehistórica. Diputación Provincial de Valencia. Valencia.
- SIRET, H. y SIRET, L. (1888). Les Premiers âges du métal dans le Sud-Est de l'Espagne. *Révue des Questions Scientifiques*, XVI: 5-110.
- SIRET, H. y SIRET, L. (1890). *Las primeras edades del metal en el sudeste de España*. Sucesores de N. Ramírez. Barcelona.
- SPINDLER, K. (1971). Zur Herstellung der Zinnbronze in der frühen Metallurgie Europas. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 2: 199-253.
- VAL, E. del y SOPRANIS, J. A. (2015). Diario de campo de la campaña de 1945 en La Bastida. En: LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. y RISCH, R. (2015), *Primeras investigaciones en La Bastida (1869-2005)*. Anexo 5.1. Integral. Murcia.
- WOOLLEY, L. (1934). *Ur Excavations. The Royal Cemetery*. British Museum & Museum of the University of Pennsylvania. Oxford.

L'oppidum ibèric de Gebut (Soses, Segrià): avanç dels resultats de la campanya d'excavacions 2017

The Iberian oppidum Gebut (Soses, Segrià): preliminary results of the excavation campaign of 2017

El poblat de Gebut (Soses, Segrià, Catalunya) va ser mal excavat als anys quaranta, i durant decennis va estar abandonat i va patir una degradació sistemàtica, encara que es va realitzar alguna intervenció puntual per recuperar-lo l'any 1987. Finalment, el 2017, es va signar un conveni entre l'Ajuntament de Soses i la Universitat de Lleida per dur a terme un projecte de recerca i de recuperació patrimonial, que va començar el mateix any. En aquest treball es presenta un resum dels resultats assolits durant aquesta primera campanya.

Tot i l'estat incipient de la recerca, les intervencions efectuades en diferents punts del jaciment modifiquen ja la visió de Gebut com un simple *oppidum* de l'ibèric ple i aporten noves dades que n'enriqueixen el valor científic i patrimonial. Entre elles destaquen: el descobriment d'una muralla torrejada de la primera edat del ferro, la datació de l'amortització d'una cisterna en l'ibèric antic, el descobriment d'una ampliació del poblat cap al nord en funcionament durant el segle III ANE, els canvis en la xarxa viària i la troballa d'un espai de producció possiblement de vi, de característiques insòlites dins del món ibèric català.

Paraules clau: edat del ferro, món ibèric, Ilergets, Baix Segre, fortificació, producció de vi.

The settlement of Gebut (Soses, Segrià, Catalonia), poorly excavated in the 1940s, was abandoned for decades and suffered systematic degradation. A modest intervention was carried out in 1987 to recover the site. Finally, in 2017, an agreement was signed between the City Council of Soses and the University of Lleida to carry out a research and heritage recovery project. This paper presents an overview of the findings of this first campaign that began that year.

The interventions carried out at different points of the site, although in an incipient stage, already modify the view of Gebut as a simple *oppidum* dating from the Middle Iberian Period and offer new data that enriches the site's scientific and heritage value. Among them are the discovery of a wall with towers from the Early Iron Age, a dating of the abandonment of a cistern from the Early Iberian period, the discovery of an expansion of the settlement to the north spanning the 3rd century BC, changes in the road network, and the discovery of a space where wine was possibly produced, features that are unusual in the Iberian period in Catalonia.

Keywords: Iron Age, Iberian World, *Ilergets*, Lower Segre River region, fortification, wine production.

Figura 1. Situació del jaciment.

Figura 2. Vista aèria del jaciment després de l'excavació de l'any 2017 (Fotografia: Audiovisuals de la UdL).

Introducció

El dia 3 de maig del 2017, a iniciativa de l'Ajuntament de Soses, es va signar un *Conveni marc de col·laboració entre l'Ajuntament de Soses i la Universitat de Lleida pel projecte de recerca i recuperació patrimonial del poblat ibèric de Gebut (Soses, Segrià)*. La UdL va delegar en el Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP) la seva posada en funcionament, i va designar com a responsables de la seva execució i seguiment Joan B. López i Natàlia Alonso.

L'Ajuntament de Soses, amb el suport del Departament de Cultura, ja havia efectuat durant l'hivern de 2016 una neteja general del jaciment i consolidat alguns dels murs en més precari estat de conservació,¹ i havia fet explícita, al mateix temps, la seva voluntat de donar continuïtat a la conservació i posada en valor del jaciment.

En aquest context, l'estiu del mateix any 2017, el mateix Ajuntament, amb la col·laboració de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, va subvencionar una primera campanya d'excavacions que tenia com a objectius principals obtenir la informació necessària per dissenyar un projecte de recerca global en el jaciment; arranjar, en la mesura del possible, un circuit provisional de visita, i finalitzar els treballs de consolidació endegats l'any anterior.

El present article presenta els resultats provisionals d'aquesta primera campanya pel que respecta a la problemàtica arqueològica del jaciment. D'aquesta manera, el GIP vol sumar-se a l'homenatge que la revista dispensa al que ha estat el nostre mestre i company durant molts anys: l'Emili Junyent.

Hem triat *l'oppidum* de Gebut i no la fortalesa dels Vilars, el projecte al qual es va consagrar en cos i ànima durant els darrers anys de la seva carrera, perquè sabem que aquest jaciment i el Baix Segre constitueixen una de les línies de recerca que ja va intentar endegar l'any 1987 i, per manca d'interès institucional, no va poder dur a terme. Ara, l'oportunitat ha sorgit quan ja s'havia jubilat i, malgrat que continuarà vinculat als projectes del grup mentre ell ho desitgi, ja no podrà exercir amb la dedicació que li hauria agradat. De fet, ell també podria haver signat l'avanç que ara presentem.

La redacció d'aquestes línies es produeix, d'altra banda, quan el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya acaba d'aprovar el projecte quadriennal 2018-2021: *La fortalesa dels Vilars i l'oppidum de Gebut: Gènesi, identitat i heterogeneïtat en l'ethnos ilerget*, eina que permetrà garantir la continuïtat de la investigació, difusió i posada en valor patrimonial del jaciment, almenys durant els propers anys.

Volem assenyalar, finalment, que aquest modest homenatge recull el sentir de molts altres companys i companyes antics membres del GIP que, a l'igual que nosaltres, els hauria agradat fer públic el seu sentiment de gratitud i reconeixement a la persona i a l'investigador que tant va influir en la seva formació i desenvolupament professional. En nom de tots: gràcies, Emili.

1. Supervisió i seguiment arqueològic a càrrec d'Andreu Moya (Iltirta Arqueologia SL - GIP).

Situació del jaciment

El poblat de Gebut es troba al terme municipal de Soses (Segrià), ocupant la part zenital i els vessants d'un turó situat al marge dret del riu Segre, a uns 970 m del seu curs actual (figures 1 i 2).

S'ubica al peu de la carretera LP-7041/C-131 de Soses a la Granja d'Escarp, des de la qual s'hi accedeix per un camí veïnal que s'inicia al costat dret del PK 6 i recorrent uns 600 metres en direcció nord. Es tracta d'un jaciment amb una accessibilitat molt bona. Les seves coordenades són: X: 289333; Y: 4598584; l'altura: 145,2 m snm.

Els terrenys que conformen el tossal són erms, però s'ha utilitzat puntualment com a lloc de pastura. L'entorn està completament antropitzat i diferents camps de fruiters envolten el jaciment per tots els cantons.

Geològicament el substrat està format per nivells de l'oligocè, s'observa l'alternança de marges i argiles ataronjades i estrats més durs de pedra sorrenca i calcària, pertanyents a la Formació Urgell. L'erosió quaternària ha dissenyat tot un enfilall de turons testimoni al llarg del curs del Segre, molts d'ells —com Gebut— ocupats durant la prehistòria recent o la protohistòria. En alguns casos, els nivells terciaris apareixen coberts per terrasses fòssils del riu Segre.

Està recollit en l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya: Carta Arqueològica del Segrià (1982). Gebut i els terrenys són de titularitat pública.

Història de la recerca

Els primers treballs al jaciment els va dur a terme entre el 1936 i el 1939 Josep Ibars Serrate, un daurador de retaules i restaurador d'obres d'art. Era un apassionat de la història antiga del Baix Segre i per això va ser un dels primers erudits locals a interessar-se pels jaciments arqueològics d'aquell entorn geogràfic. Acompanyat del rector de la parròquia d'Aitona, va constatar que al tossal de Gebut afloraven molts materials ceràmics i estructures, i d'aquí que Ibars iniciés els treballs arqueològics al jaciment, amb el vistiplau del director del Museu del Poble en aquells anys, Salvador Roca i Lletjós.

Un cop finalitzada la guerra i davant el nou panorama polític, la importància de les troballes efectuades va portar Josep Ibars Serrate a contactar amb la delegació lleidatana del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional (SDPAN), llavors encapçalada per Josep Antoni Tarragó Pleyan. L'objectiu era mostrar el jaciment i lliurar el material arqueològic que el Sr. Ibars i el seu fill havien extret i, alhora, poder continuar treballant-hi a l'empara de la institució.

Els membres del SDPAN van visitar el jaciment i, després de contrastar la seva importància i les potencialitats que oferia, van agafar el relleu d'Ibars en les excavacions, i van eludir el seu paper com a descobridor de Gebut. El 1941 una part important dels objectes recuperats i restaurats per Josep Ibars van ser decomissats per aquella institució, s'inicià així una col·lecció de materials ibèrics i romans que

en el futur haurien de nodrir els fons de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.²

De les excavacions de J. A. Tarragó només en fou publicada una succinta notícia de dues planes (Tarragó 1943) i els materials acabaren escampats per diferents magatzems de l'IEI (González 2003; Medina *et al.* 2004) amb l'única referència en alguns casos del nom del jaciment. La seva intervenció deixà com a únic llegat la planta parcial del poblat en la part zenital (~1.600 m²), sense dibuixar, i l'evidència que molts dels materials conservats remetien a una cronologia que amb seguretat podia remuntar-se almenys fins a l'ibèric ple (425-200 ANE).

L'any 1954, amb la inauguració del Museu Arqueològic de l'IEI a la planta baixa de l'antic Hospital de Santa Maria, alguns dels materials de Gebut constituïen ja la part més significativa que il·lustrava la cultura ilergeta (Lara Peinado 1969-1970; 1974: 78 i ss.) i durant els anys cinquanta-setanta, R. Pita Mercé que, juntament amb L. Díez Coronel, realitzava una intensa tasca de prospecció i recerca en els jaciments del Baix Segre, el cita reiteradament en tots els reculls sobre el poblament prehistòric i ibèric, que sistemàticament publicava a les revistes *Ilerda* o *Empúries*.

Aquest investigador publica també alguns dels seus materials, com la possible estatueta de Bes (Pita 1964b) i, fins i tot, una planta croquisada del jaciment en la seva darrera síntesi sobre la cultura ilergeta (Pita 1975: 143). En alguns dels seus treballs (Pita 1948: 99; 1964a: 381) assenyala que al jaciment hi ha un important nivell de destrucció i incendi, fet que investigadors posteriors ja van posar en qüestió per manca d'evidències (Garcés 1991: 708) i que l'excavació actual de moment tampoc ha detectat.

En qualsevol cas, tota aquesta informació mena al fet que durant molts anys el jaciment sigui mal conegut però citat en molts treballs sobre el món ibèric català, com un punt més que exemplifica els *oppida* ibèrics del Baix Segre amb un urbanisme desenvolupat, que integra dos carrers divergents, un amb claveguera, i un espai central amb una cisterna. Fins i tot, la seva foto és recollida en un dels volums de la *Geografia General de Catalunya* (Vilà 1968: 291). L'any 1982 és catalogat dins de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic i Paleontològic de Catalunya: Carta Arqueològica del Segrià.

El temps passava, però, i el jaciment abandonat a les inclemències del temps, utilitzat com a lloc de pastura, fins i tot com a pedrera... patia una degradació sistemàtica i gairebé romanien ocults sobre l'espessa vegetació que el cobria. En aquestes circumstàncies, l'any 1987, la Diputació de Lleida i el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya encarreguen a la Universitat de Lleida, llavors encara Estudi General, una intervenció de neteja, consolidació i aixecament planimètric, tasca que dirigeix Emili Junyent, amb la col·laboració de Josep Medina i Josep Lluís Ribes (topògraf). S'obté una planta pedra a pedra que avui constitueix una valuosa eina de partida per endegar l'actual intervenció (figura 3).

2. <<http://museudelleida.cat/la-familia-ibars-pallas-cedeix-un-conjunt-dobjectes-arqueologics-procedents-del-jaciment-de-gebut-soses-al-museu-de-lleida/>>.

El projecte no tingué, però, continuïtat, com tampoc la iniciativa proposada per E. Junyent d'endegar un projecte globalitzador de recuperació patrimonial a la zona del Baix Segre considerant l'estat d'abandó que patien la major part dels jaciments i el potencial i la diversitat dels recursos existents a la zona, tant de caire històric i arqueològic com etnològic o natural (Junyent 1987a). Denunciava, d'altra banda, el fet contrastat que actuacions d'aquesta mena, sense un manteniment posterior, l'únic que generen és un nou cicle d'erosió i degradació dels jaciments.

Fruit d'aquella intervenció s'organitzà l'any següent (1988) una exposició fotogràfica divulgativa: *Gebut: la imatge d'un poblat ilerget*, presentada a l'IEI i coordinada per Emili Junyent. S'hi recollia, a més de fotos antigues i actuals del jaciment i els seus materials, el treball del fotògraf Òscar Ribes: *Metamorfosis*. Les referències al jaciment experimenten al mateix temps una nova embranzida (Junyent 1987b: 61-63; 1989: 103; 1994), però no poden aportar més que descripcions, ara amb més detall, del seu urbanisme.

Com a mesura protectora, l'any 1993, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya hi instal·là una tanca perimetral i en el decurs dels treballs va aparèixer un forn a la petita collada que separa el tossal de la plataforma que, en sentit est-oest, es desenvolupa al nord-oest del poblat. L'excavació roman inèdita, però en aquest indret, al peu del tossal i a la banda oposada al forn, s'ha assenyalat també la possible existència d'un fossat paramentat (González, Peña 1991: 222), un element defensiu que els darrers anys s'ha demostrat característic de molts poblats ibèrics, tant al Baix Segre com a la resta de Catalunya (Junyent *et al.* 2011). L'exemple més proper de Gebut és l'excavat al poblat de Carrassumada (Torres de Segre) (Medina i González 2005; González, Medina 2011; Peña *et al.* 2014), però la major part dels fossats esmentats a partir de prospeccions i aproximacions geoarqueològiques requereixen ser contrastats amb excavacions; Gebut també.

Un altre element de Gebut reiteradament esmentat en la bibliografia arqueològica és la seva cisterna. El descobriment durant els anys vuitanta de cisternes en altres poblats de l'àrea ilergeta com el Tossal de les Tenalles a Sidamon (Pla d'Urgell) (Marí, Garcés 1988; Garcés *et al.* 1993) o la fortalesa dels Vilars (Junyent, Moya 2011, amb la bibliografia anterior) menen de seguida a recopilacions més àmplies sobre l'origen ancestral a la vall de l'Ebre d'aquestes estructures comunitàries, situant-les com un dels elements característics dels primers poblats protourbans (Junyent, Lafuente, López 1994). Les cisternes ibèriques, de les quals llavors només es coneixien en aquesta zona les de Roques de Sant Formatge (Seròs), el Pilaret de Santa Quitèria (Fraga), els Vilars o el mateix Gebut, esdevenien així hereves d'una tradició secular. En síntesis més recents (Oliach 2010; 2011; Garcés 2012) s'han aportat també dades metrològiques sobre la cisterna de Gebut. Fruit dels treballs d'enguany —com es veurà més endavant— sabem que la cisterna s'amortitza durant l'ibèric antic i que és aliena, doncs, a la trama urbanística que repetidament s'ha publicat.

Reprement el fil històric, una altra data significativa en la història de Gebut és la publicació l'any 2002 del

Figura 3. Planta de Gebut realitzada l'any 1987 (topògraf: Josep Lluís Ribes).

catàleg del fons permanent de la Sala d'Arqueologia de l'IEI, editat pel seu responsable en aquell moment: Josep Lluís Ribes. Aquesta iniciativa va permetre estudiar amb deteniment moltes de les peces conegudes i altres d'ignorades de Gebut per part de diferents especialistes (AADD 2002), així com reivindicar de nou l'interès del jaciment (Junyent 2002). La publicació constitueix avui l'eina més valuosa per valorar a través dels elements mobles de cultura material, malgrat la seva manca de context estratigràfic, el potencial científic i patrimonial inherent al jaciment.

Paral·lelament, la tasca de catalogació dels fons existents als magatzems per part del Servei d'Arqueologia de l'IEI va permetre descobrir algunes caixes de materials, aparentment procedents de Gebut, amb materials atribuïts al bronze final i la primera edat del ferro (Medina *et al.* 2004). Ignorem el grau de fiabilitat de la troballa pel que respecta a la seva procedència de l'*oppidum*, però l'existència d'algun material amb aquesta cronologia (una punta de llança de bronze) procedent de Gebut, ja havia estat assenyalada molt abans (Maya 1976-1978: 462) i les excavacions actuals han permès constatar que, efectivament, a Gebut existeixen nivells preibèrics.

En el mateix article es dona a conèixer que s'han inventariat més de 76.000 peces i fragments procedents de les excavacions antigues, entre les quals es destaca un *askos* de ceràmica de vernís roig ilerget, el qual formava part del material decomissat a Josep Ibars l'any 1941 i constitueix una forma no documentada fins ara en l'estudi d'aquesta producció (Medina *et al.* 2004: 129-130). S'esmenta també la presència de 22 fragments de ceràmica grega i, al respecte, cal recordar que ja s'havia assenyalat l'existència de ceràmica àtica de figures roges procedent del jaciment (Garcés 1991: 238) i tenim la informació oral (Emili Junyent) de la troballa d'un fragment de *castulo cup* durant la neteja efectuada l'any 1987, però aquests materials romanen inèdits i dubtem que siguin recuperables.

Al llarg dels anys, alguns dels materials de Gebut també han estat objecte d'estudi en el marc de treballs més amplis com és el cas de les esmentades ceràmiques de vernís roig ilerget (Junyent, Alastuey 1991), un vas amb broc inferior (Conde 1988: 209), algunes ceràmiques d'època tardana (Garcés 1991: 643 i ss.) o una tortera amb inscripció ibèrica (Ferrer 2008: 254 i ss.).

Des de l'any 2007, els materials més representatius romanen exposats en la col·lecció permanent al nou Museu de Lleida: diocesà i comarcal, declarat museu d'interès nacional l'any 2016. D'altra banda, aquesta institució acollí l'any 2013 la donació per part de la família Ibars-Pallàs d'un important lot de materials que no els havien estat decomissats durant els anys quaranta, amb la qual cosa el conjunt de materials procedents de Gebut es conserva avui al museu. La donació incloïa també els materials de la vila romana del mateix nom i un oli amb un retrat d'en Josep Ibars, en el qual apareix posant amb materials procedents de Gebut, la qual cosa ha permès confirmar la seva procedència del jaciment i, en algun cas, descartar falses atribucions.

Aquests materials han estat objecte d'un primer inventari per part de Gerard Costa en el marc d'un conveni de col·laboració entre el museu i la Universitat de Lleida, la qual ja havia previst aquesta tasca dins

del projecte quadriennal 2014-2017: *La Fortalesa dels Vilars, Arbeca, les Garrigues. Poder, territori i cabdillatges: el llarg camí vers l'estat arcaic a la Plana Occidental Catalana. Recerca, recuperació patrimonial i socialització*, desenvolupat pel Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP).

Finalment, com ja hem comentat, la signatura l'any 2017 d'un conveni marc de col·laboració entre l'Ajuntament de Soses i la UdL per a la *Recerca i recuperació patrimonial del poblat ibèric de Gebut* (Soses, Segrià) endega una nova etapa. L'objectiu, com indica el nom del conveni, és primer que res comprendre l'evolució i el funcionament del jaciment al llarg de la seva història i paral·lelament adequar-lo per a la seva presentació al públic. Però es pretén també convertir-lo en una eina de sensibilització patrimonial en el seu entorn immediat i en el conjunt del Baix Segre a través d'accions simultànies de difusió entre el gran públic i el públic escolar.

No volem cloure aquest estat de la qüestió sense destacar igualment altres recerques en l'entorn immediat de l'*oppidum*, especialment en el vessant sud-est del turó, indret on va existir una vila d'època republicana i imperial (González, Rodríguez 1978; 2011), que aparentment s'estenia fins l'altre cantó de la carretera que mena a la Granja d'Escarp, on van documentar-se unes termes, colgades després de la intervenció (Benseny 1998). Alguns dels seus materials com les àmfores (Morán 2000; 2010) o un grafit sobre campaniana A (Garcés 2013) ja han atret l'atenció d'alguns investigadors i no hi ha dubte que la seva presència afegeix un nou element d'interès científic com és l'estudi del procés de romanització.

A més a més, uns 500 m al sud del poblat va excavar-se parcialment una necròpolis tumular: la Vall de la Clamor (Colet i Lafuente, GIP 2005), amb una cronologia de la primera edat del ferro i possible funcionament posterior, que podria estar relacionada amb el poblat, al voltants del qual la Carta Arqueològica del Segrià recull altres assentaments, tant anteriors: Roques de Gebut (edat del bronze), com posteriors: castell islàmic i poblat medieval de Gebut (Benseny 1998).

Resultats preliminars de la campanya 2017

Presentem tot seguit un resum dels principals resultats assolits, els quals afecten tant una millor comprensió de la seqüència estratigràfica del poblat, com l'evolució del seu urbanisme en general. Tot i l'estat incipient de la recerca, les intervencions efectuades en diferents punts del jaciment modifiquen, a hores d'ara ja, la visió reduccionista de Gebut com un típic *oppidum* de l'ibèric ple i aporten noves dades que n'enriqueixen el seu valor científic i patrimonial.

Detallem a continuació els aspectes més rellevants de cadascuna d'aquestes aportacions, les quals s'estructuren en quatre apartats: la fortificació; els carrers i accessos a l'*oppidum*; la cisterna, i els barris situats al nord de la muralla³ (figura 4).

3. Durant la campanya s'ha endegat un nou aixecament planimètric del conjunt d'estructures existents i també la implementació del sistema de registre que habitualment utilitza

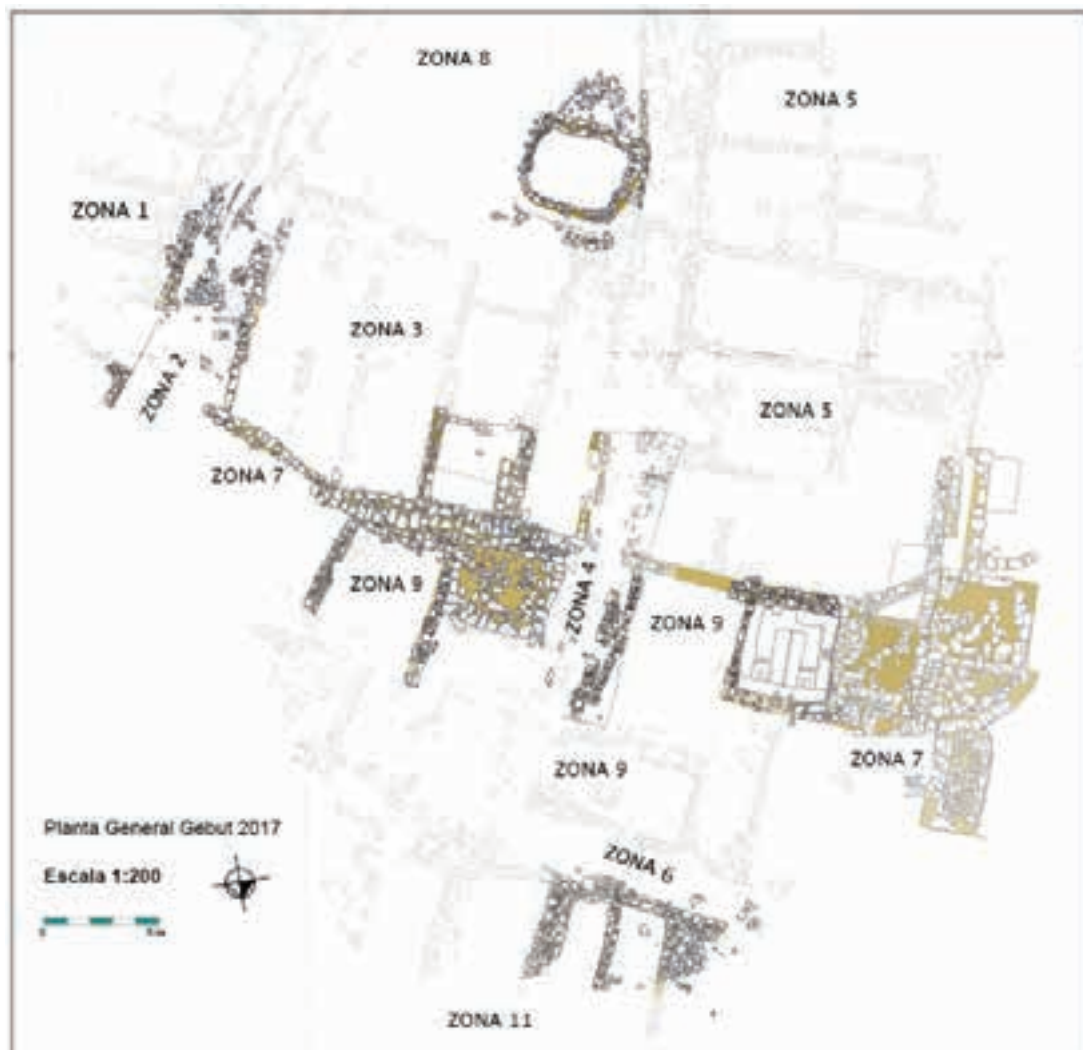

Figura 4. Planta de l'àrea excavada amb indicació de les zones i dels sectors.

La fortificació

La fortificació és un dels elements que han deparat sorpreses més importants. Les restes visibles en superfície permetien entreveure l'existència d'un mur de gran format que s'organitzava en sentit est-oest i perpendicular a l'orientació dels dos carrers coneguts (zones 2 i 4). Aquest mur, però, plantejava una lectura difícil en la mesura que per la banda sud se li adossaven perpendicularment diferents murs d'habitacions ben definides i per la banda nord, altres murs paral·lels i restes menys clares de grans blocs sense una planta precisa.

La neteja dels nivells superficials va permetre de seguida comprendre el dispositiu. Es tracta d'un tram de muralla que es conserva en condicions desiguals (murs M-9 i M-10) entre els dos carrers, al qual se li adossen per l'interior diferents cases i per l'exterior, una torre rectangular massissa T-2, així com altres

edificacions corresponents a una ampliació de l'àrea habitada en un moment donat de l'evolució del poblat, de la qual ara només podem precisar que estava activa durant el segle III ANE i que no sembla perllongar-se més enllà del 200-180 ANE.

La muralla es perd, arrasada, per la banda est, sense arribar a connectar amb el carrer (zona 2). Pel cantó oest, en canvi, s'interromp a l'alçada del segon carrer (zona 4), just en l'indret on se situa la torre apareguda. Sembla molt possible, doncs, que existís una porta en aquest indret i que la torre formés part del dispositiu de defensa d'un dels accessos a l'oppidum (figura 5).

La muralla està formada principalment per dos trams de mur (M-9 i M-10) amb alineacions clarament diferents. El tram més occidental correspon a M-9: d'11 metres de llargada i 1,5 metres d'ample, és el mur de tancament més ben conservat. Conserva amb seguretat 3 filades d'elevació en pedres grans i algunes falques mitjanes i petites, lligades amb argila (figura 6). Per l'interior, el sondeig efectuat en el sector 3/4 ha permès observar la presència de lloses verticals a la base.

el GIP (Garcés *et al.* 1991), que des del punt de vista espacial s'estructura sota els conceptes de zona (barris, carrers, fortificació...) i sector (subdivisions a l'interior de la zona).

Figura 5. Límits del recinte primitiu i ampliació posterior. Vista des del nord.

Figura 6. Detall del pany de muralla M-9, vist des de l'est. A l'esquerra, l'arrencament de la torre T-2.

El tram més oriental correspon a M-10 i es troba molt mal conservat i arrasat en la cara nord. Se'n conserva ben definida la cara interna que tanca espais de la zona 3 a l'est del sector 3/1, els quals no han estat encara objecte d'intervenció. S'observen 1-2 filades del seu alçat i té un recorregut de 6,5 metres de llargada.

Pel que respecta a la torre (T-2), funciona adossada al parament nord de la muralla M-9 i limita per l'oest amb el carrer (sector 4/1), del qual sembla que en protegiria l'entrada. Es tracta d'una torre massissa amb una planta rectangular (3,5 metres de flanc per 4,4 metres d'amplada) i una superfície de 14,08 m² (sense comptar el parament de muralla M-9 al qual s'adossa).

Està delimitada per un mur perimetral (M-25) amb els dos angles imbricats sense utilitzar pedres angulars; se n'observen dues filades en la part frontal, però no s'ha assolit la base. Només està paramentada la cara externa i l'aparell està format per grans pedres més o menys planes de roca calcària sense marques de desbastat (figura 7). L'interior apareix reblert per un potent estrat heterogeni, format de pedra de diverses mides, argila, tovot i marga; no ha estat encara excavat.

Per poder datar aquestes estructures es va dur a terme l'excavació parcial d'una de les cases adossades a la muralla M-9 per l'interior (sector 3/4) i la sorpresa fou l'observació d'una organització urbanística lleugerament diferent de l'observada en superfície (figura 8), així com la constatació que els nivells corresponents podien datar-se, com a mínim, durant la primera edat del ferro. Es tracta de materials cerà-

Figura 7. La muralla M-9 a la dreta i la torre T-2 adossada, vistes des de l'oest.

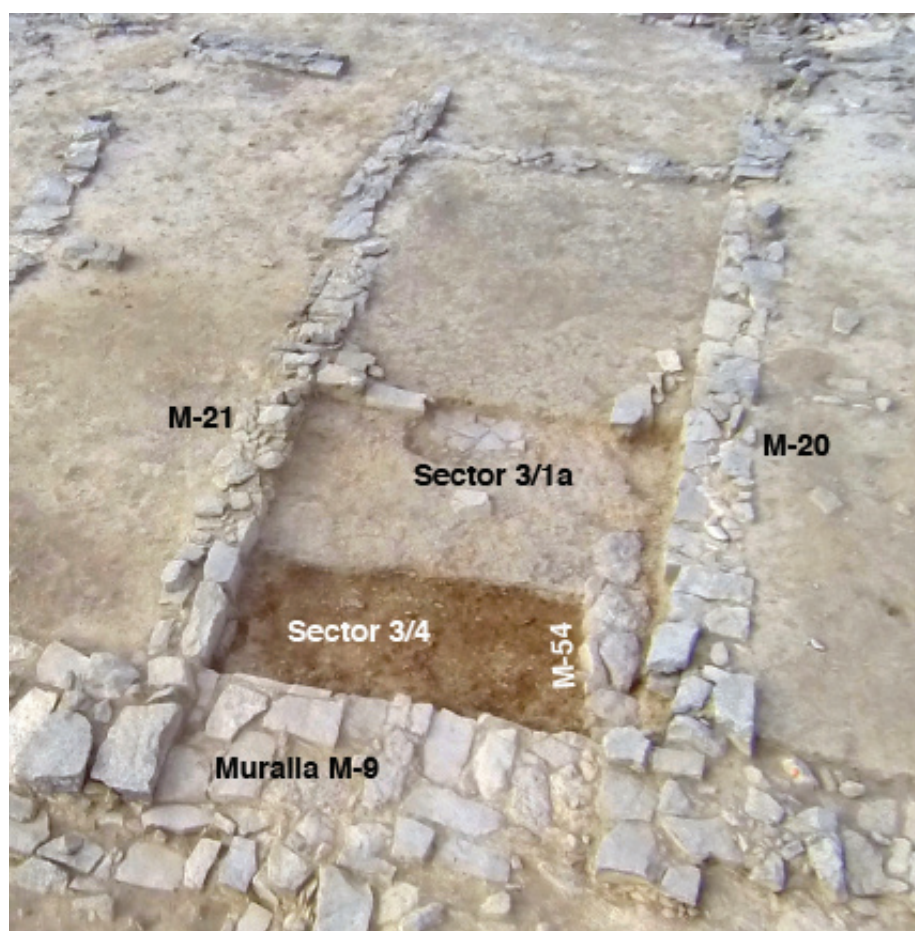

Figura 8. Situació del sondeig contra el parament intern de la muralla.

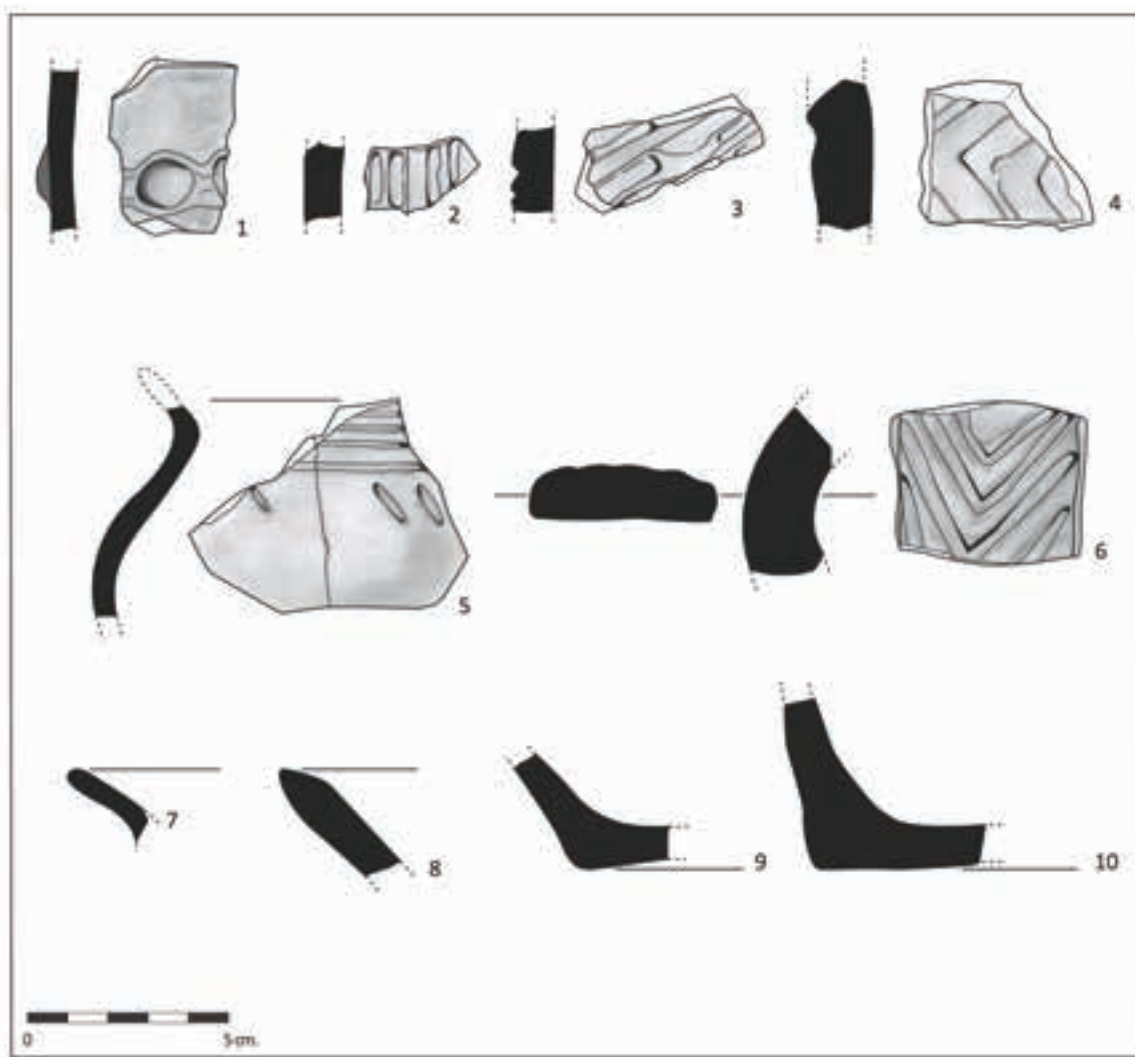

Figura 9. Material ceràmic procedent del sector 3/4, adossat a la muralla i pertanyent a la primera edat del ferro. 1) fragment amb decoració aplicada de cordó digitat (UE3018). 2-4) fragments informes amb decoració incisa (UE3013 i 3020). 5) vaset amb decoració acanalada (UE3013). 6) nansa amb decoració incisa (UE3010). 7) vora exvasada polida (UE3013). 8) vora exvasada de llavi bisellat (UE3012). 9 i 10) bases de ceràmica a mà grollera (UE3009 i 3018).

mics exclusivament fets a mà, amb presència de vores bisellades, acanalats molt fins, incisions tipus espina de peix... com a elements més significatius (figura 9).

Tant la muralla com la torre presenten adossada contra els seus paraments externs una casa (sector 9/3), l'excavació parcial de la qual permet datar-ne el darrer funcionament durant la segona meitat del segle III ANE. Això implica que, amb funcions defensives o no, ambdues estructures es conservaven encara en elevació.

El conjunt d'aquestes dades obre unes perspectives inesperades per al futur de Gebut, modifica radicalment el seu rol com a assentament en el conjunt de l'evolució del poblament en el Baix Segre i constituirà una font de coneixement de valor incalculable per a la interpretació del procés i desenvolupament de la iberització en aquesta àrea.

No obstant això, aquest dispositiu defensiu observat en la part central del poblat no té continuïtat cap a l'oest. L'excavació efectuada en l'indret on s'ubicaria la hipotètica porta (sector 4/1) mostra efectivament nivells de circulació i la sedimentació característica

d'un espai obert, però la muralla no s'ha pogut localitzar en el cantó oest, on hauria d'haver-hi l'altre peu dret de l'obertura. En aquest hipotètic punt, a uns 2,3 m del final de la muralla antiga, arrenca un mur (M-5) molt més estret que la muralla i orientat amb un lleuger biaix cap al sud-oest respecte de la muralla M-9, que es desenvolupa en una llargada de 10 m fins a la part més alta del tossal on connecta amb un altre mur (M-11), el qual marca una inflexió cap al sud-oest respecte de l'alineació del precedent (figura 5).

D'altra banda, en la part més elevada del tossal, M-11 es presenta delimitant per l'interior una altra torre rectangular (T-1) que, pel tipus de factura i alineació, sembla contemporània de la torre T-2. La seva evolució és complexa, i la presència de M-11 gairebé anecdòtica, fruit de la darrera de les refaccions a les quals és sotmesa. En aquests moments no disposem de dades de datació directa, excepte el fet que també es conservava en elevació a finals del segle III ANE perquè l'espai de producció adossat a M-5 (sector 9/2, *vid. infra*) també s'adossa contra el seu parament est (figura 10).

Figura 10. Vista general de la torre T-1 des de l'est. En primer terme, el mur M-14 adossat al seu parament est, pertanyent al sector 9/2.

Però sabem també que constitueix el nucli més antic d'un complex baluard defensiu format per la mateixa torre T-1 i una segona torre també rectangular que se li adossa perpendicularment (T-6) (figura 11). La construcció d'aquesta última estructura en l'inici del vessant est degué generar problemes d'estabilitat perquè de seguida el dispositiu es reforça amb un nou mur (M-4) que arrenca en el punt de junció d'ambdues torres i dobla, formant un angle arrodonit, el perímetre de la primera (T-1) i encara aquest punt tornarà a reforçar-se amb dos contraforts en forma de segment de cercle (ES 100 i ES-8), que potser formen part d'una nova torre semicircular (figura 12).

D'aquest monumental dispositiu, arrenca des del cantó sud un primer pany de muralla amb varis paraments (M-12, M-13 i M-17), que tanca el poblat per l'oest i, des del cantó nord, un altre pany de muralla (M-19 i M-72) amb la mateixa funció que, en aquest cas, respon a la defensa de l'ampliació que té lloc en el poblat (figures 13 i 14). La muralla oest ja havia estat excavada als anys quaranta; el tram nord-oest ha aparegut durant aquesta campanya.

No coneixem en el món ibèric del nord-est de la península, torres inicialment quadrangulars, que després són folrades amb un disseny que arrodoneix els angles. Aquest procediment, però, està constatat de manera sistemàtica i gairebé idèntica durant la primera edat de ferro a la fortalesa dels Vilars d'Arbeca, on fins i tot dues de les torres (T-247 i T-254) presenten 2 i

3 folres respectivament (Junyent *et al.* 2009). També durant el mateix període s'aplica de manera puntual en una de les torres del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell) (Escala *et al.* 2018a: 105; 2018b: 271), amb la qual cosa, independentment de la cronologia de la torre de Gebut (*vid infra*), es pot considerar que es tracta d'una tècnica de fortes arrels en la tradició constructiva de les comunitats de la plana occidental catalana. Aquest procés, d'altra banda, és anterior a l'aparició molt puntual a la vall mitjana de l'Ebre d'algunes torres quadrangulars amb els angles arrodonits com les dues del Cabezo San Pedro de Oliete (Terol) (Vicente, Escriche, Punter 1985), amb una cronologia del segle III ANE, o el cas més dubtós de Torre Marín (Cantavieja, Terol) (Romeo 2002: 171). En el primer dels casos s'interpreta com un recurs contra els impactes de l'artilleria en el context d'inestabilitat política generat per la Segona Guerra Púnica.

Pel que fa als dos contraforts en forma de segment de cercle (ES 100 i ES-8), tant si constitueixen una nova torre com si no, és clar que formen part d'un mateix projecte constructiu unitari i de disseny geomètric (figura 15), que no sembla que tingués com a únic objectiu reforçar a manera de contraforts aquest punt del poblat inestable topogràficament —com es proposa, per exemple, amb l'estructura semicircular que s'adossa a una torre quadrangular en el jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià) (Garcia, Gracia, Moreno 2016: 210)—, sinó ampliar la capacitat defensiva

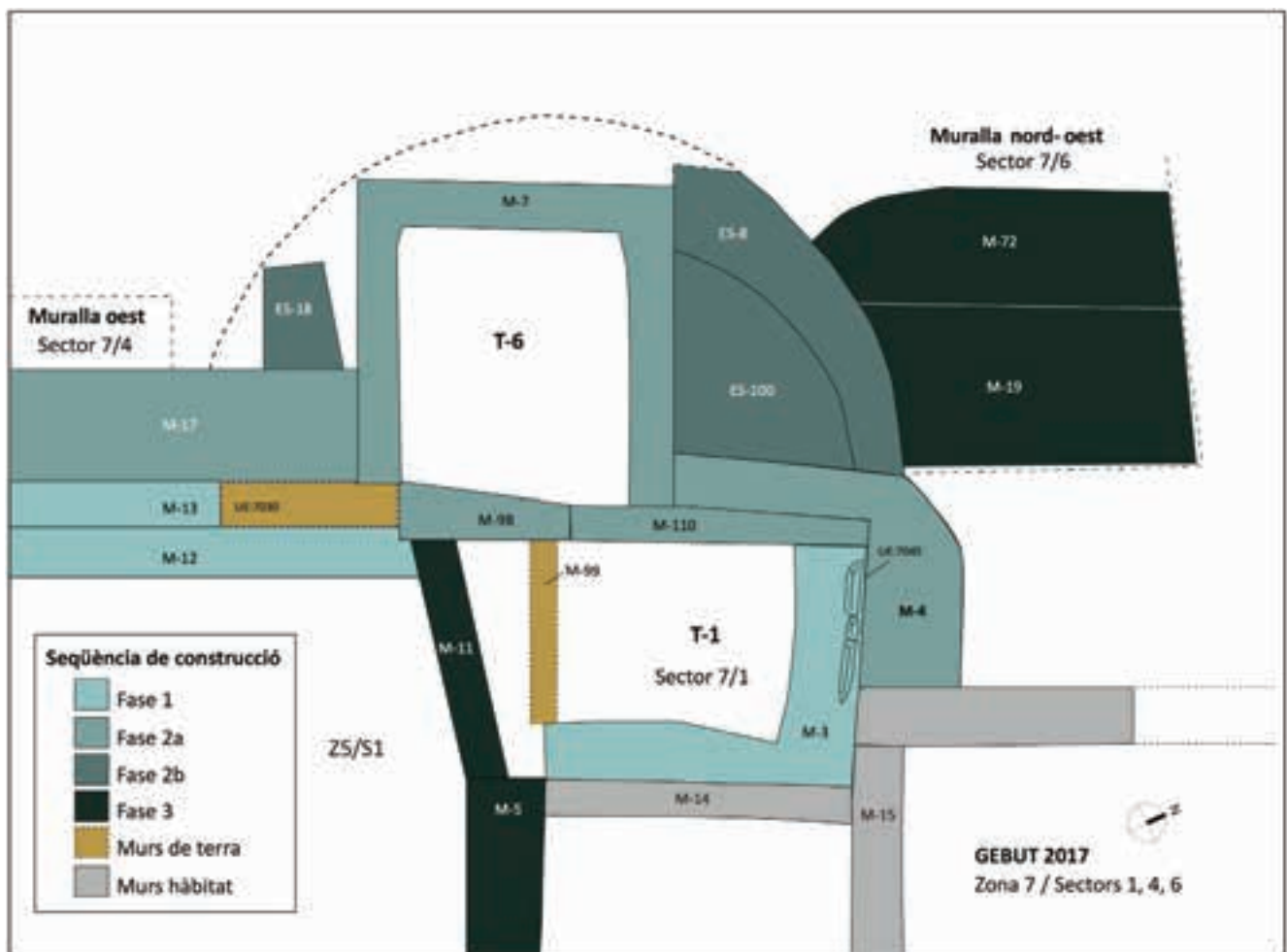

Figura 11. Sistema defensiu al nord-oest del poblat: a) Vista general de les estructures aparegudes, b) Interpretació de la seqüència de construcció de les diferents estructures.

Figura 12. Vista general des de l'oest del conjunt d'estructures que componen l'ampliació de les defenses en l'angle nord-oest del poblat.

Figura 13. En primer terme, el parament sud de la torre T-6 i tot seguit, els tres murs adossats que formen la muralla oest.

Figura 14. Detall del parament extern del mur M-72, formant part de la muralla nord-oest.

Figura 15. Reconstrucció del disseny geomètric de les estructures semicirculars bastides a l'angle format per les dues torres.

de les torres existents generant un gran bastió o baluard amb capacitat per acollir un major nombre de defensors en les seves plataformes superiors, que sumades superarien els 35 m². En aquest sentit, ens preguntem si fins i tot no és possible imaginar un funcionament a cotes diferents. La torre T-1 des d'un nivell més alt complint també la funció de talaia i la torre T-6 amb les estructures circulars annexades (potser una nova torre semicircular) a una cota més baixa. Existiria, en definitiva, una original simbiosi de dos models constructius diferents constituint un veritable baluard projectat sobre els dos angles de l'extrem nord-oest del jaciment.

Com dèiem, el fet singular d'aquesta troballa és la constatació de l'ús de murs de traçat circular en la construcció (o reforç) de torres de defensa ibèriques. A les valls del Segre i Cinca i en el conjunt de la plana occidental catalana, el coneixement de la tècnica i construcció de murs amb traçat més o menys circular, ovalat o curvilini és ben conegut des de l'aparició de l'arquitectura en pedra durant el bronze final (~1.250 ANE) aplicats, però, a la construcció de cisternes (Zafranales a Fraga, per exemple), en els murs perimetral que delimiten els primers poblats closos o en algunes de les seves cases (Genó a Aitona, el més proper). De fet, l'origen autòcton i precoç d'aquest protourbanisme és un dels trets definidors del que hem anomenat Grup cultural del Segre-Cinca (GSC) (López 2000; Junyent 2003). El món funerari amb les característiques tombes d'incineració de túmuls plans de planta circular o ovalada mostra igualment que l'aplicació del cercle en l'arquitectura no constituïa cap enrenou per a aquestes comunitats.

El màxim exponent del domini d'aquesta tècnica el tenim durant la primera edat del ferro amb el disseny a cordill de la fortalesa dels Vilars (Junyent i López 2016), amb una planta ovalada obtinguda a partir de dos cercles secants i amb torres quadrangulars folrades amb murs arrodonits en els angles, com hem vist. Un disseny geomètric similar també s'ha proposat per a la muralla de la primera edat del ferro del Molí d'Espígol a Tornabous (Urgell) (Sala *et al.* 2013: 258-261; Escala *et al.* 2018a: 108) i la nova muralla construïda durant l'ibèric antic continua també presentant una planta ovalada (Escala *et al.* 2018b: 280-282), i un disseny quasi circular apareix en el tram oest de la muralla del poblat dels Estincells a Verdú (l'Urgell), ja durant la segona meitat del segle III ANE (Asensio *et al.* 2016: 155).

No obstant això, les torres conegudes en els poblats ibèrics, tant a la plana occidental com en la resta de jaciments situats al nord de l'Ebre, són totes de planta quadrangular o rectangular; si exceptuem les 8 torres rodones de finals del segle VI ANE de l'*oppidum* paradigmàtic d'Ullastret (Olmos 2008) o, ja durant la segona meitat del segle III ANE, les dues torres pentagonals amb els frontals arrodonits del Castellet de Banyoles a Tivissa (Ribera d'Ebre) (Sanmartí *et al.* 2012), ambdós casos considerats com a resultat de fortes influències colonials. També en la riba esquerra de l'Ebre, a tocar del seu curs, caldria considerar les dues torres més o menys circulars d'inicis de l'ibèric ple (segle V ANE) de les Planetes (Bitem-Tortosa) i l'Assut (Tivenys) (Beà *et al.* 2012a), les quals s'ins-

criuen, però, en una tradició constructiva preibèrica pròpia de l'altra banda del riu (*infra*).

En el Baix Segre estricte i zones properes s'ha plantejat que l'origen de les primeres fortificacions o elements vinculats a la defensa dels poblats podria remuntar-se al GSC-II (1250-950 ANE) amb la possible existència d'una torre rectangular en el poblat de Carratalà (Aitona, Segrià) (Maya *et al.* 2001), o de restes de muralles en poblats com els de Castellet (Mequinensa) (Royo 1992: 231) o Masada de Ratón (Fraga) (Díaz Coronel, Pita 1971: 201). Aquestes estructures coincidirien amb altres similars com la possible torre rectangular i el fossat de la Serra dels Corbs-I (Sarrocà de Lleida, Segrià) o les torres circulars de la Serra del Jaume i la Vena (Granyena de les Garrigues, les Garrigues) (Junyent 1991: 104). No creiem que existeixin arguments suficientment sòlids (Junyent 1989: 98; López 2000) per acceptar aquestes hipòtesis, sense efectuar les excavacions oportunes o ampliar les ja realitzades, com és el cas dels tres primers jaciments esmentats i, pel que respecta a la resta, les torres circulars citades podrien perfectament correspondre a estructures medievals. No obstant això, cal retenir aquestes observacions per al futur.

Pel que respecta a èpoques posteriors, s'ha assenyalat també la presència de tot un seguit de nuclis fortificats al voltant del pic de Montmeneu, més o menys en l'àrea de confluència del Cinca amb el Segre i d'aquest amb l'Ebre (González *et al.* 2002), que podrien correspondre a la primera edat del ferro, sense continuïtat durant l'època ibèrica. Entre aquests, s'indica la possible presència de muralles torrejades al Mas de la Cabra (Seròs, Segrià) i al Barranc de la Grallera (la Granja d'Escarp, Segrià). El Mas de la Cabra ha cridat l'atenció de diversos investigadors i fins i tot les estructures visibles van ser objecte d'un aixecament topogràfic que roman inèdit. Es tracta d'un tossal que aparentment presenta una doble línia de muralla i que en la més propera a l'hàbitat s'observen segons alguns autors (Rodríguez 1993: 251) dues torrasses rectangulars i, segons altres (Junyent 1991: 106), un bastió més o menys semicircular.

No hi ha dubte que tots aquests jaciments, als quals podríem afegir, amb una cronologia anterior al 575 ANE, la possible muralla de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp) (Vázquez *et al.* 2006-2007: 86) —l'únic jaciment excavat, però els mateixos investigadors plantegen a tall d'hipòtesi la presència d'una muralla—, constitueixen un potencial d'informació increïble —insistim— en la mesura que es puguin dur a terme les excavacions oportunes. Ara per ara, però, i sense qüestionar l'existència d'aquestes fortificacions i la seva adscripció aparent a la primera edat del ferro, totes les interpretacions sobre les estructures i la seva cronologia precisa cal considerar-les amb precaució.

No obstant això, és cert que en zones veïnes com la plana occidental la investigació recent ha fet palès que l'aparició de les primeres fortificacions conegudes es remunta a la primera edat del ferro, en el marc d'un procés de jerarquització territorial articulat al voltant de centres de poder fortificats, entre els quals, a més de la fortalesa dels Vilars, destaquen les troballes recents del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell), el Castell de l'Albi (les Garrigues) o la ja coneguda

de Guissona (la Segarra) (Junyent 2015; Junyent i López 2015; 2016).

La descoberta durant l'excavació d'enguany de la muralla torrejada de Gebut avalaria també que en el Baix Segre l'origen dels poblats fortificats es pot remuntar a la primera edat del ferro, però el model explicatiu de la seva aparició està per construir. En aquest sentit, s'ha proposat que el poblament d'aquesta època s'articulava al voltant d'un lloc central amb una ubicació geoestratègica privilegiada i unes dimensions majors que la resta: la Serra del Calvari a la Granja d'Escarp, el qual gestionaria l'explotació local d'una producció siderúrgica autòctona amb finalitat comercial (Vázquez *et al.* 2014; González *et al.* 2015). Es tracta d'una hipòtesi suggerent i la recerca duta a terme sembla provar que els recursos mineralògics existeixen (González *et al.* 2002), així com possibles produccions vinculades (Vázquez *et al.* 2005). Però esdevé agosarat plantejar un model territorial fonamentat exclusivament en dades provinents de prospeccions, així com afirmar que aquesta dinàmica de funcionament s'atura durant l'ibèric antic degut a la pèrdua de rendibilitat de l'explotació del ferro, que produeix un trasllat de la població i l'eclosió de nous assentaments durant l'ibèric ple (Vázquez *et al.* 2014: 219). D'entrada, Gebut ja no encaixa dins d'aquest model i segurament tampoc la Valleta del Valero (Soses) i Montfui (Aitona) (Gallart i Junyent 1989: 19; Benseny 1996: 65-66), on apareixen en superfície restes de ceràmica ibèrica i fenícia, però no insistirem al respecte perquè tampoc han estat excavats. De fet, els mateixos autors ja han proposat la possible existència de dos models (Medina *et al.* 2004: 126).

Pel que fa a l'època ibèrica, el buit de coneixement en el Baix Segre respecte de les fortificacions és encara més significatiu. La Carta Arqueològica del Segrià (1988) recull actualment 24 jaciments d'època ibèrica, des d'Alcarràs fins a la Granja d'Escarp i Massalcoreig, sense comptabilitzar els d'època iberoromana: 218-14 ANE. L'inventari es va dur a terme comptant amb les aportacions prèvies de la intensa tasca de prospeccions desenvolupada per l'Institut d'Estudis Ilerdencs durant els anys cinquanta-seixanta, especialment sota el guiatge de R. Pita Mercé i Ll. Díez Coronel (Pita Mercé 1959; 1964), revisades i ampliades després en el marc d'un treball de recerca, que malauradament ha restat inèdit (Rodríguez 1980).

De tots els jaciments ibèrics considerats, però, només els poblats de Roques de Sant Formatge (Seròs)⁴ i els Vilans (Aitona) havien estat objecte d'excavacions puntuals l'any 1970, d'altra banda els primers sondejos efectuats amb el mètode estratigràfic en la zona (Junyent 1973; 1982), i, posteriorment, durant els anys 1982-1984 i 1987 i efectuades pel Servei d'Arqueologia de l'IEI, el jaciment ja esmentat de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp), el qual no presenta nivells ibèrics (Rodríguez 1986; 1991).⁵

4. Els treballs posaren al descobert l'existència d'una cisterna, els materials de la qual es troben actualment en curs de reestudi en el marc de la tesi doctoral que desenvolupa un de nosaltres (J. Bernal).

5. L'any 2007 es van reprendre les excavacions en el marc d'un nou projecte intern, encara actiu: *La influència dels con-*

Més recentment (1999-2001), la mateixa institució ha efectuat excavacions puntuals al poblat de Carrassumada (Torres de Segre), posant al descobert les restes d'un fossat ibèric i constatant la pràctica desaparició del poblat (Medina i González 2005; González i Medina 2011; Peña *et al.* 2014).

S'ha insistit, a partir de prospeccions i estudis geoarqueològics, en l'existència de fossats en diferents poblats ibèrics del Baix Segre —Gebut inclòs— i del conjunt de l'àrea ilergeta (González i Peña 1991; González *et al.* 1996), però només ha estat excavat el fossat esmentat de l'ibèric ple de Carrassumada o s'han realitzat petits sondejos de diagnosi geoarqueològica en jaciments com el Tossal de la Moradilla (Peña *et al.* 1988; González *et al.* 2005) o Puig Pelegrí (Peña i Vázquez 2000; Peña *et al.* 2014), ambdós al terme de Lleida. Malauradament, però, els poblats respectius tampoc han estat excavats i desconeixem la seva associació (o no) amb altres elements de defensa com les muralles.

El *workshop* celebrat a la Universitat de Lleida i Arboc el 29 i 30 de novembre de 2010: *Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e.* (Junyent *et al.* 2011), va permetre constatar com el fossat, contràriament al que se suposava (Moret 1996), és un element gairebé habitual en la major part de les fortificacions ibèriques i que el seu desconeixement era fruit en la major part dels casos de la manca d'excavacions a l'exterior dels poblats. És més, a la vall de l'Ebre el seu origen es remunta a etapes preibèriques com és el cas del Cabezo de la Cruz (La Muela, Saragossa), datat a inicis del segle VIII ANE (Picazo, Rodanés 2009; Rodanés, Picazo, Peña 2011) i amb una cronologia similar o més antiga se situaria el possible fossat que acompanya la muralla recentment descoberta a Las Valletas (Sena, Osca) en la vall de l'Alcanadre (Chautón 2016). El mateix fenomen també es constata ara a la plana occidental catalana a la fortalesa dels Vilars, on les excavacions recents encara inèdites (2017) han permès afegir als fossats ja coneguts de l'ibèric antic i ple (Junyent i Moya 2011) un nou fossat de la fase Vilars I (700-550 ANE), protegint l'accés a la porta est del recinte.

De fet, cal situar-se en les terres aragoneses properes per trobar vestigis de fortificacions. D'una banda, a Mequinensa es coneix l'existència de la muralla i dues torres quadrangulars d'època ibèrica al poblat dels Castelletes, però la publicació d'aquests nivells roman inèdita i només disposem de la seva descripció i alguna fotografia (Royo, Ferreruella 1985; Royo 1992). De l'altra, amb una cronologia pels volts del 600 ANE, hi ha al terme d'Alcolea de Cinca el poblat de La Codera (Montón 2001; 2008; 2016), el qual presenta una muralla amb una torre quadrangular i dues torres semicirculars de 10 m de diàmetre, que esdevé el paral·lel més proper per a la possible torre de Gebut.

Ebre amunt, al nord del riu Aguas Vivas, les poques fortificacions excavades: el ja esmentat del

tactes colonials en el substrat local i el procés d'iberització en la confluència Cinca, Segre, Ebre. Aparició i desenvolupament de la metal·lúrgia del ferro.

Cabezo de la Cruz (La Muela, Saragossa), el Alto de la Cruz (Cortes de Navarra, Navarra), Las Eretas (Berbinzana, Navarra), amb cronologies de la primera edat del ferro (segles VIII-VI ANE) (Royo i Romeo 2015, amb la bibliografia), presenten totes torres de planta quadrangular. Només a Peñahitero (Fitero, Navarra) s'assenyala la presència d'una torrassa circular funcionant amb una espectacular muralla, un fossat i un possible camp frisó (Medrano, Díaz 2006; 2007-2008). Les dades estratigràfiques referides a aquest dispositiu s'han publicat, però, de manera molt general i la mateixa existència del camp frisó ha estat qüestionada (Armendáriz 2008: 190). No obstant això, cal recordar que al Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol) es conserven les restes d'un camp frisó de cronologia indeterminada (Beltrán Lloris 2013: 355), però aparentment tardana (segles III-II ANE).

El panorama, però, és completament diferent al sud de l'Ebre. En un vast territori que comprèn des de Casp fins al Montsià (comarques del Baix Aragó, Terra Alta, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Montsià) les torres de traçat curvilini, circular o el·lipsoidal són majoritàries (Moret 2006; Moret, Benavente, Gorgues 2006; Melguizo i Moret 2007; Beà *et al.* 2012a; 2012b) i aquest fenomen sembla estendre's pel nord de Castelló (Oliver 2004; Barrachina *et al.* 2011). Només tres jaciments del Baix Ebre: les Planetes (Bítem-Tortosa), l'Assut (Tivenys) i Aldovesta (Benifallet) apareixen en la riba esquerra del riu, a tocar, però, del seu curs. D'aquests, Aldovesta, un enclau que actua com a centre redistribuïdor del comerç fenici a mitjan segle VII ANE, seria el més septentrional (Mascort, Sanmartí, Santacana 1991), però més proper geogràficament a Gebut hi hauria encara la talaia/torrassa massissa del Barranc del Mosselló a Flix (Ribera d'Ebre), ja en l'altra banda del riu (Pérez, Rams, Jornet 2002).

La tipologia, casuística i evolució de totes aquestes construccions és molt variada: torres casa, torres isolades, torrasses, edificis absidals... com per afrontar ara el problema amb deteniment, però està contrastat que la seva aparició se situa durant la primera edat del ferro i perdura fins al segle I ANE. En altres paraules, el món ibèric hereta en aquesta àrea una tradició ja existent que tampoc serà, però, exclusiva perquè en jaciments com Sant Antoni (Calaceit), El Taratrato (Alcanys) o El Cabo (Andorra) les torres que es coneixen durant l'ibèric antic o ple són de planta rectangular o quadrangular (Melguizo 2011: 206).

S'ha plantejat també que des de mitjan segle III ANE fins a la meitat del segle I ANE a les valls del Regallo i el Matarranya (Melguizo i Moret 2007; Melguizo 2011) es desenvoluparia un estil regional dels sistemes de defensa, basat en l'associació de torres circulars o muralla curvilínia, fossats i murs avançats protegint els accessos més vulnerables. Els exemples més ortodoxos serien els jaciments de Sant Antoni (Calaceit), Els Castellans (Cretes) i la Torre Cremada (La Vall de Tormo), però hi ha algunes excepcions amb torres de planta quadrangular com les dels poblats de La Tallada i Palermo I a Casp. Un dels trets que es destaquen és el desenvolupament d'un aparell en els murs més regular i de mida més petita, així com una tendència a la monumentalització de les construccions. La reducció dels mòduls en l'aparell

durant aquest període també ha estat assenyalada per altres autors a la vall mitjana de l'Ebre, però a finals del segle III ANE la presència d'aparell ciclopi en les fortificacions és igualment considerable (Romeo i Royo 2015: 352).

En definitiva —com dèiem—, el panorama és complex i caldria valorar amb cura els contextos locals i els models d'ocupació del territori en què els diferents tipus de torres i fortificacions es produeixen, que no són similars en un territori tan ampli. Fent una lectura transversal del tema, el que ens interessa destacar és que la construcció de torres de planta circular o semicircular continua produint-se durant l'època ibèrica —retenim, per exemple, les dues torres de l'ibèric antic del Palao a Alcanys (Moret *et al.* 2012)— i que les poques aproximacions metrològiques que s'han dut a terme mostren que algunes d'aquestes construccions s'han dut a terme a partir d'un disseny geomètric regular. Tal és el cas de l'edifici biabsidal del Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta) (Pérez Gutiérrez *et al.* 2011) o de la torrassa/talaia en forma d'arc apuntat del Barranc del Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre) (Noguera 2002: 126-127). Més agosarat ens sembla, però, proposar una modulació a partir del peu grec de 29,5 cm o 32,5 cm respectivament, especialment al Turó del Calvari, que cronològicament se situa en la primera meitat del segle VI ANE.

En resum, el baluard de Gebut conjumina trets constructius del substrat local com les torres quadrangulars folrades amb murs arrodonits en els angles o les lloses verticals clavades a la base (l'exemple dels Vilars) amb d'altres, com la possible torre semicircular (les dues de La Codera són també un cas excepcional) que podrien explicar-se com a resultat d'influències i contactes amb el món del sud de l'Ebre, fet que també estaria avalat pel descobriment durant l'excavació d'enguany d'un tipus d'espai de producció, possiblement de vi, que només es constata en aquesta àrea (*infra* 3.4.2).

La lectura diacrònica del conjunt d'aquestes estructures és clau per entendre el desgavell de murs que l'excavació dels anys quaranta va deixar al descobert en el terç nord del poblat. Ara sabem, i constitueix sense cap mena de dubte la novetat més significativa d'aquesta intervenció, que la fundació de Gebut va tenir lloc en època preibèrica; d'aquest moment només podem dir que estava fortificat per la banda nord i que l'única casa excavada a l'interior (sect. 3/4) tenia una orientació similar a les posteriors, però amb una alineació diferent (figura 8).

La xarxa viària deuria ser més o menys similar a la que avui s'observa en planta: la coincidència d'una torre (T-2) en l'extrem del carrer així ho avalaria i potser, fins i tot, no pot descartar-se l'existència d'altres defenses exteriors en els accessos. La seva extensió inicial, però, és impossible de definir.

En la part alta, estem convençuts que la torre T-1 forma part d'aquest dispositiu inicial, però manca trobar la seva connexió amb la porta. És possible que M-5 estigui reproduint un traçat antic més o menys fossilitzat, però caldrà demostrar-ho.

El fet important és que, en un moment determinat, que avui tampoc podem precisar, el poblat experimenta una important ampliació en tota la

Figura 16. Hipòtesi sobre la xarxa viària interna durant la fase final del poblat.

banda nord (potser també en els vessants) amb la construcció de tot un nou barri, el qual s'implanta de manera diferent segons els indrets. A l'est, l'antiga muralla i la torre són absorbides però no demolides, potser per la seva relació amb les artèries principals de la xarxa viària. Han perdut completament, però, la seva funció defensiva inicial i ni sabem tan sols quin seria el seu estat de conservació: és significatiu al respecte que no s'utilitzen com a mur posterior de les noves cases i se'n construeixen altres adossats tangencialment.

A l'oest, en canvi, les noves construccions es basen damunt de les de la primera edat del ferro, generant un nou paisatge urbà del qual avui només n'observem en planta restes inconnexes temporalment de les darreres fases. Les minses excavacions efectuades en el carrer oest i la seva prolongació deixen entreveure almenys la superposició de tres fases constructives, i el buidament efectuat per J. A. Tarragó d'una de les habitacions d'aquesta zona palesa una potència estratigràfica de més d'un metre.

D'altra banda, la magnitud del creixement comportà la necessitat de nous espais de circulació i un dels nous carrers (zona 6), orientat est-oest a diferència dels anteriors, sembla indicar que els accessos al poblat també s'han modificat (figura 16).

En l'estat actual de l'excavació és difícil proposar una cronologia precisa sobre l'evolució del conjunt de les estructures defensives a partir dels materials apareguts, els quals en general són escadussers i poc discriminadors. El que podem afirmar a hores d'ara és que no hi ha cap element per pensar que el conjunt o algun dels murs apareguts sigui d'època històrica.⁶ Totes les ceràmiques recuperades en estratigrafia se situen de manera laxa entre els segles IV-III ANE i amb més profusió en el darrer d'aquests segles (figura 17). Són representatives, però, de diferents moments del funcionament de les muralles i torres i en cap cas hem pogut datar encara el seu moment de construcció. Resta molt per esbrinar i matisar, però —com ja hem avançat— també podem dir que aquest dispositiu es manté vigent fins a finals del segle III ANE, pels volts del 200 ANE segurament.

6. Durant la neteja dels murs, va aparèixer en superfície un fragment de ceràmica de parets fines (forma Mayet II, segles II-I ANE) i un fragment de ceràmica paleocristiana derivada de la *sigillata* (segles VI-VII DNE). També en l'habitació contigua (sector 9/2) es va recuperar un altre fragment de parets fines i tres fragments de ceràmica visigoda. Aquestes troballes només palesen, però, una freqüentació puntual de l'indret en dates posteriors a la seva construcció i funcionament, potser perquè el baluard encara es mantenia parcialment en elevació i constituïa una magnífica talaia de guaita (?).

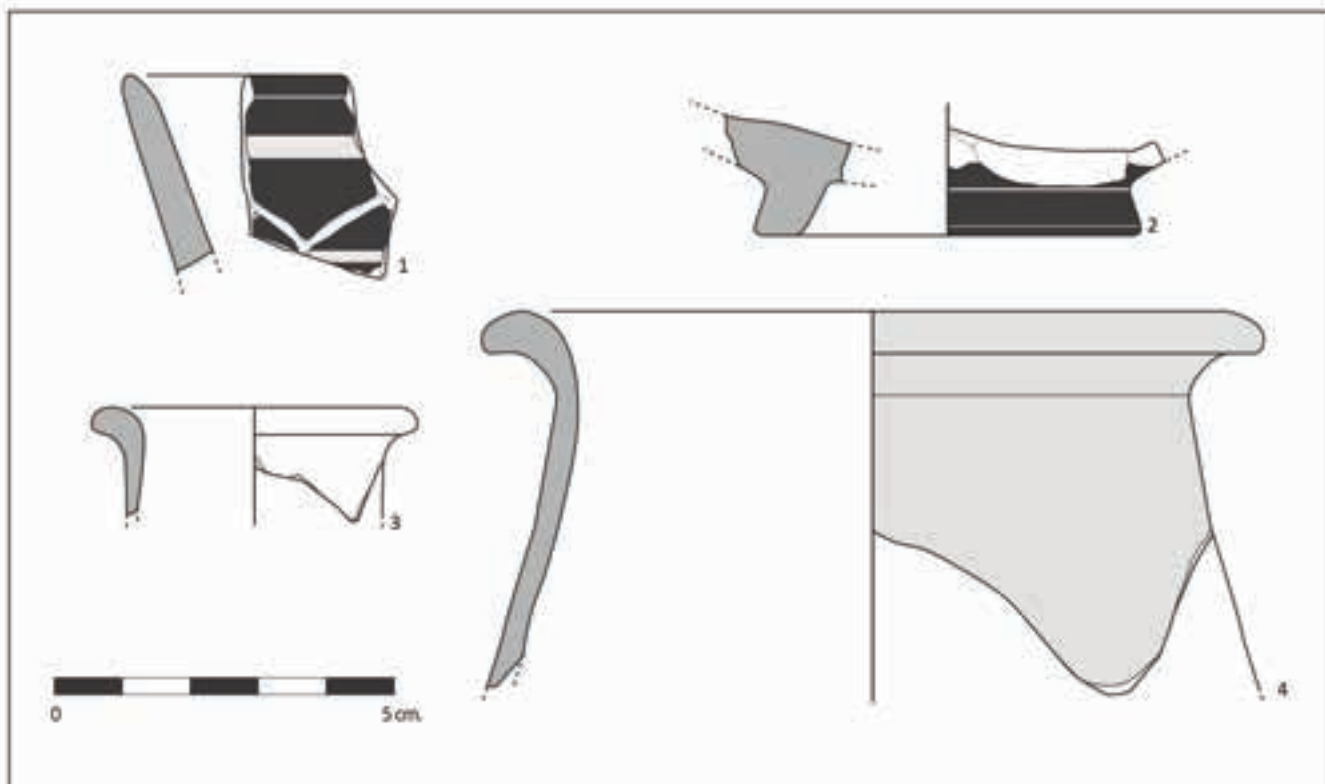

Figura 17. Materials més rellevants recuperats en el sistema defensiu (zona 7). 1) Vora de ceràmica campaniana A amb pintura blanca i grafit en “V” (UE7006). 2) Base de campaniana A, de la forma Lamboglia 27 (UE7006). 3) Petit vas de tulipa de ceràmica ibèrica oxidada (UE7006). 4) Gerreta bitroncocònica de ceràmica ibèrica grisa (UE7023).

Els carrers i els accessos a l'oppidum

Un dels objectius de la campanya consistia —com ja hem dit— a intentar definir les possibles portes d'accés al poblat, la qual cosa hauria contribuït a la comprensió de l'urbanisme del jaciment i facilitat al mateix temps el disseny d'un circuit de visita. Per dur-ho a terme, es va decidir intervenir en els extrems dels dos carrers visibles des de l'excavació dels anys quaranta, els quals hem identificat ara com a zona 2: el carrer de llevant i zona 4: el carrer de ponent (figura 4). S'implantaren així sengles sondejos, els resultats dels quals presentem a continuació (figura 18).

El carrer de llevant: zona 2

La zona 2 és el carrer més oriental del poblat, amb uns 45 metres de recorregut conservats i una amplada mitjana de 2 metres. Pel seu traçat discorre una claveguera (CL-101), de la qual s'observen les lloses dels paraments laterals, però no la coberta, la qual cosa permet suposar que els nivells de funcionament ja han desaparegut. En línies generals, el carrer es troba força ben conservat en la meitat sud (excepte en l'extrem) i va perdent progressivament potència en direcció contrària. No obstant això, els murs que el delimiten provoquen confusió al llarg del seu recorregut.

El carrer, d'altra banda, separa diferents barris amb orientacions oposades. Per l'est, s'organitza una bateria de cases (zona 1), perpendicular al seu traçat

Figura 18. Situació dels sondejos en els carrers.

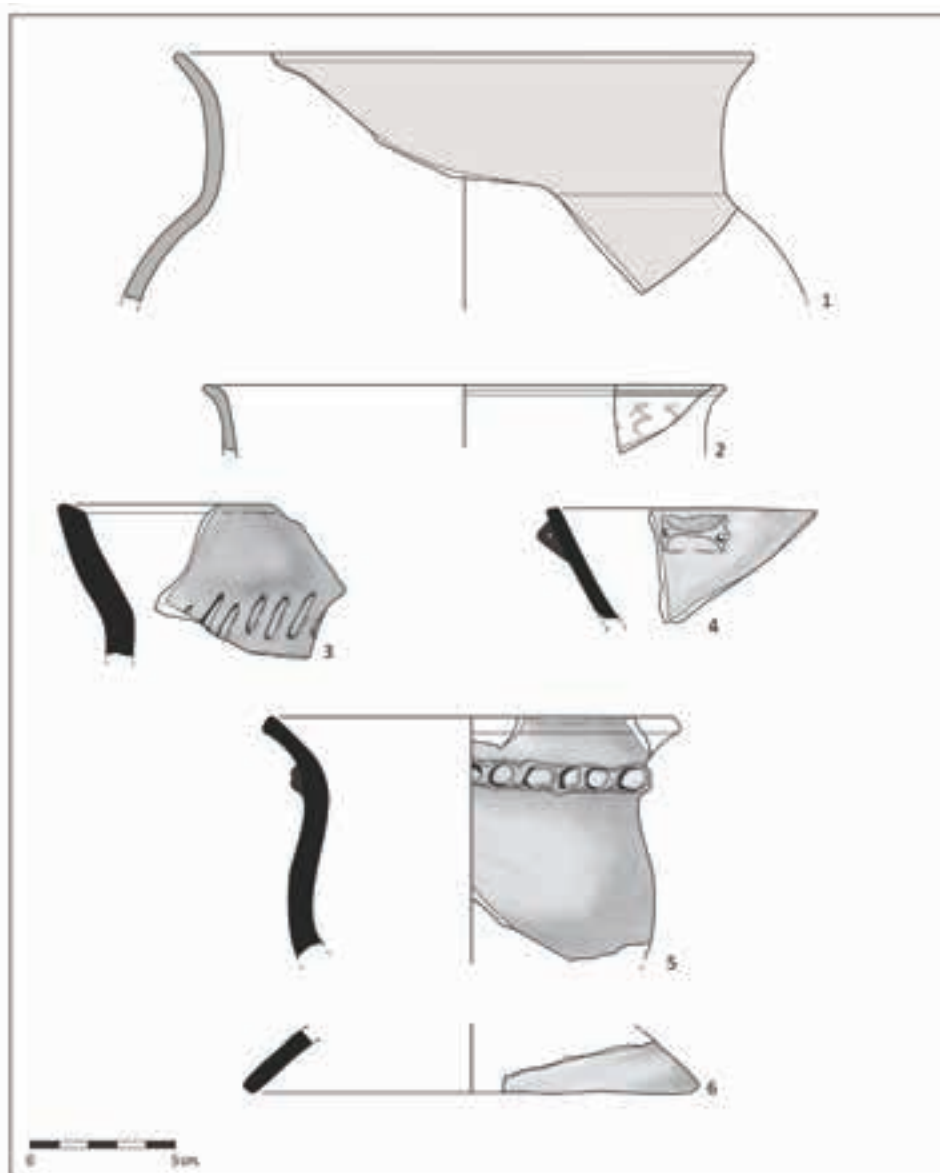

Figura 19. Materials recuperats en l'excavació del carrer de llevant (zona 2). 1) Gerra bicònica grisa pertanyent al període de l'ibèric antic (UE2015). 2) Tenalla a torn de petites dimensions amb decoració pintada (UE2003). 3) Vora de tenalla a mà amb decoració incisa (UE2017). 4) Vora plana a mà amb apèndix perforat (UE2015). 5) Tenalleta de perfil sinuós amb cordó aplicat digitat (UE2021). 6) Tapadora de ceràmica a mà (UE2013).

(figura 4). Només es conserven, però, les façanes i les parts més properes a l'entrada; les parts posteriors han desaparegut amb l'erosió de les vessants.

Per l'oest, la trama urbana és més complexa perquè algunes de les cases poden tenir accés a algun dels dos carrers i un aparent espai obert sense edificar apareix al centre del poblat (zona 8) (figura 4). Centrant-nos en el barri més septentrional (zona 3), adossat a la muralla, les estances en aquest punt s'orienten en sentit nord-sud; és a dir, en sentit contrari a les de la zona 1 i, sense excloure l'existència de portes laterals, semblen tenir la façana amb accés a la plaça.

La campanya del 2017 es va centrar en l'extrem nord del carrer, en el punt on podria haver existit una porta i on semblaven confluïr els dos barris esmentats. Com ja hem dit en parlar de la fortificació, la part nord-est del tossal és la que presenta un grau d'erosió i arrasament més elevat de totes

les zones intervingudes. La mateixa muralla M-10 només conserva una filada del parament interior i la bateria de cases de la zona 1 desapareix abans de connectar amb la muralla, si prolonguéssim el traçat de la part conservada. En definitiva, tot l'angle nord-est del poblat ha desaparegut i en superfície aflora ja el substrat natural o restes de murs inconnexes, que seran de difícil interpretació.

El sector es va implantar just on la claveguera CL-101 s'aturava, amb la intenció d'intentar recuperar-ne el traçat a cotes més profundes, però l'intent no va donar resultats. És possible que l'inici del seu recorregut estigués en aquest punt i el desguàs s'efectués en sentit nord-sud, canalitzant les aigües cap a l'interior del poblat, però la topografia conservada sembla indicar un pendent en sentit contrari i les cases dels dos barris de la zona 1 es conserven més enllà del punt on es perd la claveguera.

L'anàlisi del material ceràmic aparegut en aquesta zona ha aportat una informació de cabdal importància a l'hora d'interpretar el rol d'aquests sectors dins del conjunt de la trama urbana del poblat. En efecte, malgrat que alguns dels nivells excavats poden estar contaminats o presentar barreja de materials, apareix un lot majoritari (dins la relativitat quantitativa del conjunt recuperat) de materials de cronologia atribuïble al període ibèric antic (figura 19). Aquesta dada ens mena a pensar que els sectors excavats se situen en un punt on se superposen dues trames urbanes de cronologia i disposició diferent i que constitueixen dos àmbits d'una casa de l'ibèric antic, composta per una sala principal en la part posterior i un vestíbul o pati enllosat, segurament del tot o parcialment descobert, en la part de davant (figura 20).

Aquesta lectura genera, però, problemes respecte de la imatge tradicional de Gebut. Significa que durant aquest període, possiblement reproduint (o no) la planta de la primera edat del ferro, la trama urbana era molt diferent de la que avui és visible i el carrer de llevant no existia. De fet, potser el conjunt de la xarxa viària excavada per J. A. Tarragó constitueix una refacció general de l'urbanisme durant l'ibèric ple. En aquest sentit, hem descobert ara també que durant aquest darrer període la cisterna CS-74 no existia i que aquesta s'amortitza durant l'ibèric antic en el marc del funcionament d'una plaça o espai obert al centre del poblat, amb uns límits diferents dels que avui resten visibles. No sabem en quina mesura serà encara possible recuperar aquest dispositiu original, molt afectat aparentment per la gran reforma de l'ibèric ple, les excavacions antigues i els mateixos fenòmens naturals d'erosió.

El carrer de llevant: zona 4

El carrer oest s'observa en una llargada d'aproximadament 43 metres, però en l'extrem sud del poblat desapareix arrasat. La seva amplada és bastant uniforme, d'uns 2 metres. En l'extrem nord de la part deixada al descobert per J. A. Tarragó, s'ha dut a terme un sondeig (sector 4/1), partint també de la hipòtesi que el carrer hauria de desembocar en alguna porta i així poder comprendre l'organització general de l'urbanisme. D'aquesta manera, el seu límit nord s'ha fet coincidir amb el punt on s'aturava el traçat de la muralla i la seva amplada s'ha establert de manera que fos superior a la que presentava el carrer vist en superfície (figura 18).

Al llarg de tota la seqüència observada, els nivells assolits constituïen espais de circulació o espais a l'aire lliure. Es tracta, però, d'una zona amb una gran activitat i s'han detectat almenys tres fases constructives, les quals tenen lloc sempre dins del segle III ANE, sense que per ara puguem precisar més la cronologia (figura 21). La seqüència estratigràfica observada ha permès detectar tres fases constructives successives.

1) La primera ve donada per la presència de la porta P-60 i el mur M-59 adossats a la muralla M-9, amb els quals no tenim cap nivell relacionat, però que almenys indiquen que comunicaven amb un espai obert o de circulació.

2) La segona fase està definida per la presència d'un espai obert que aparentment es desenvoluparia a l'oest d'un carrer del qual no s'han assolit els nivells corresponents més cap al sud de l'àrea excavada, però que aprofitaria i integraria el seu traçat com a zona de desguàs. D'aquest espai (pati d'una o varies cases, placeta, àrea de producció...), en desconeixem els límits, excepte per l'est. Dins de l'espai es de-

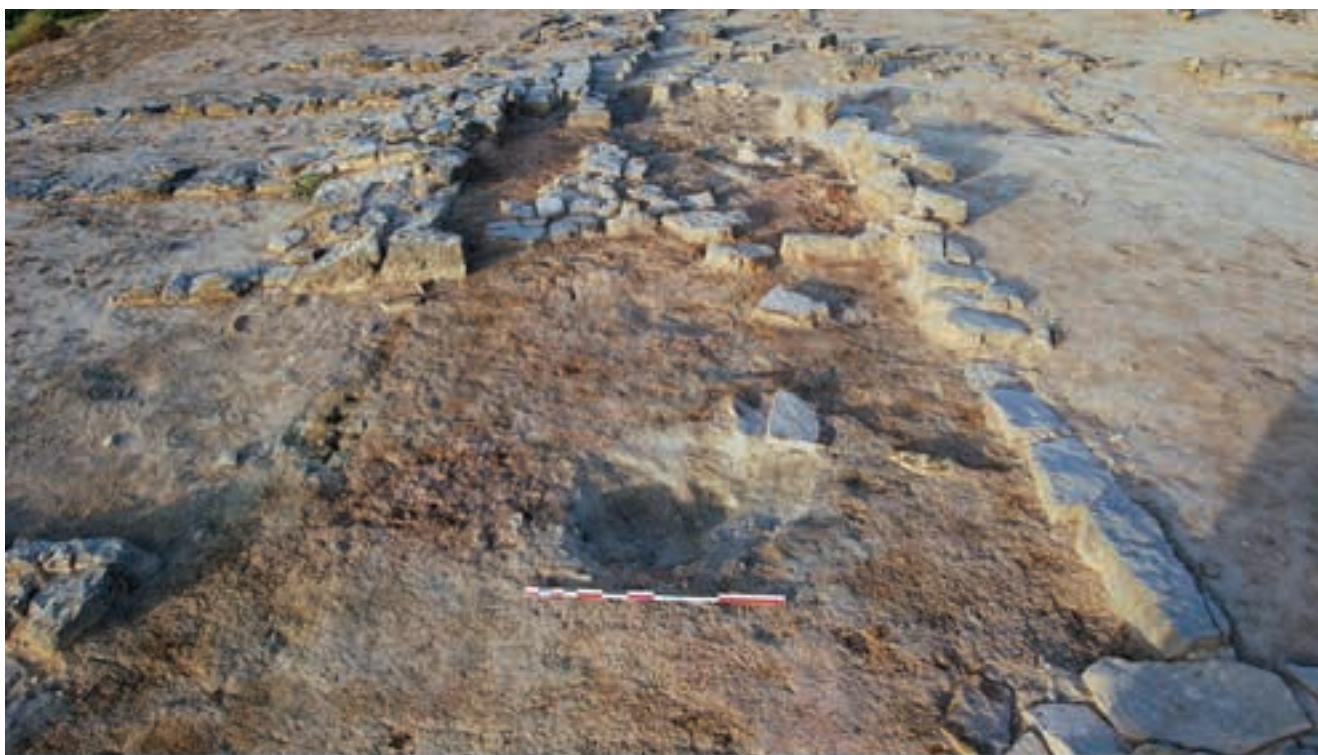

Figura 20. Vista general de la possible casa de l'ibèric antic.

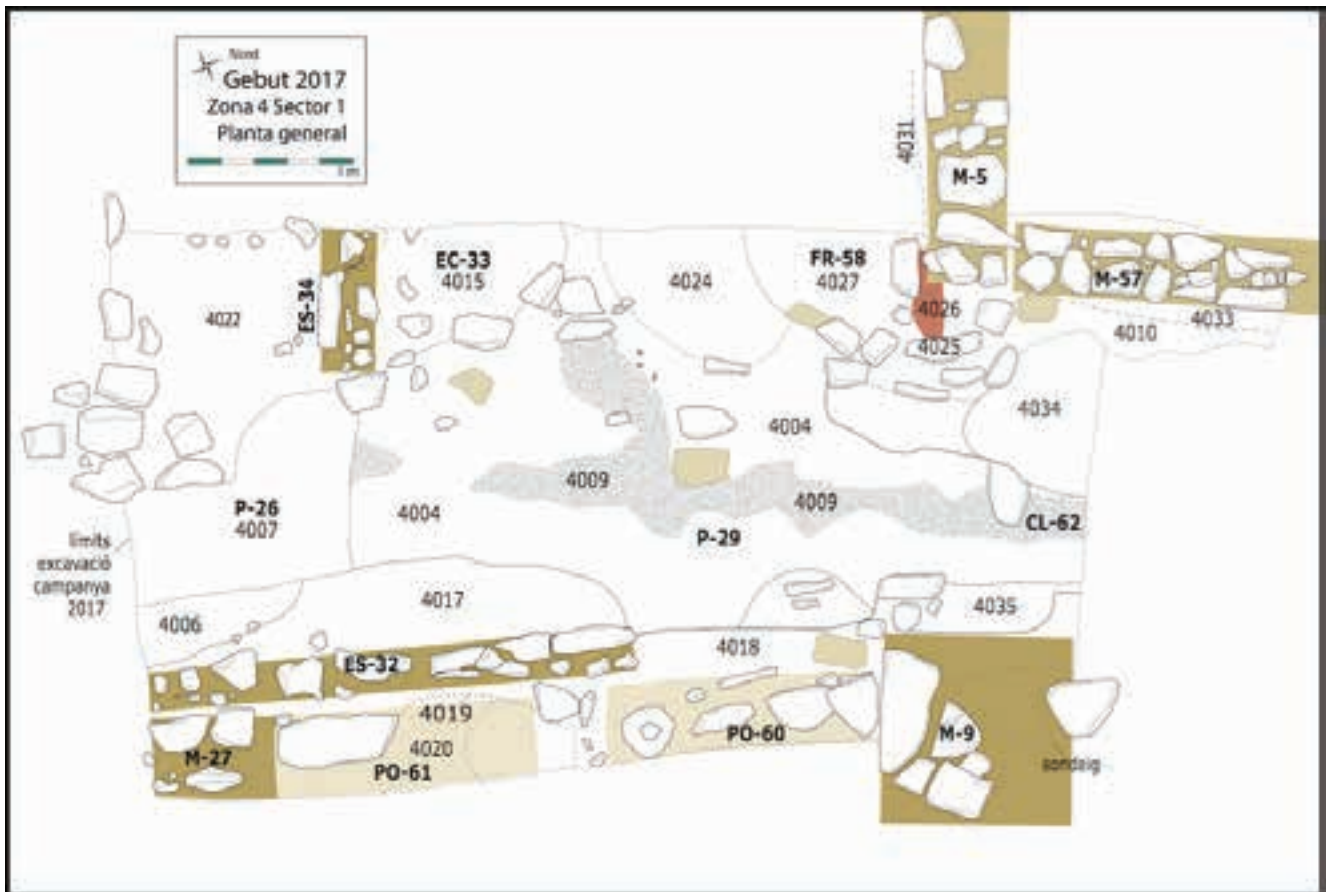

Figura 21. Planta general del sondeig al carrer: sector 4/1.

Figura 22. Detall de la sola i del sòcol del forn FR-58, malmesos pels murs M-57 i M-5. Vista des de l'est.

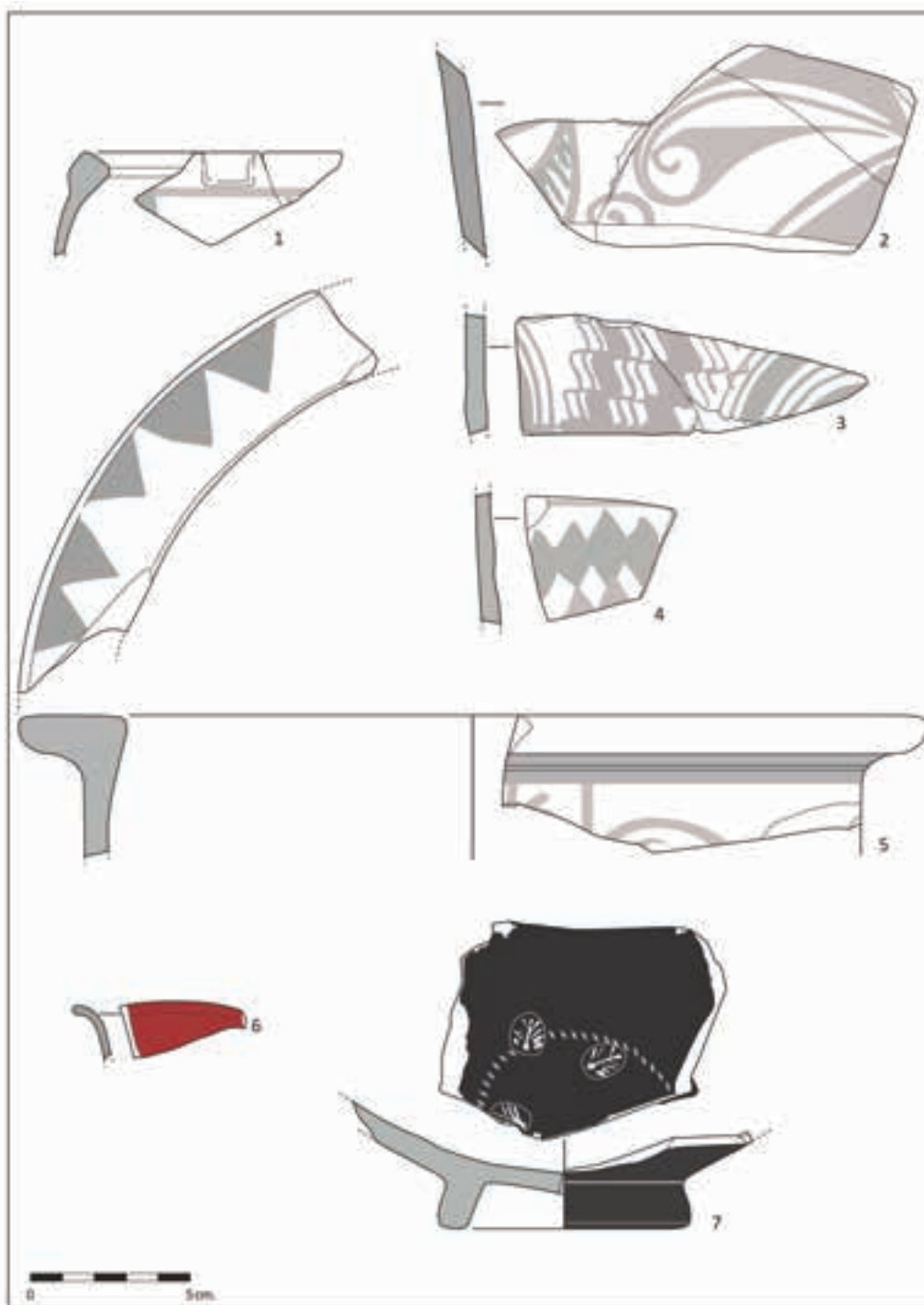

Figura 23. Materials recuperats en l'excavació del carrer de ponent (zona 4). 1) Tenalla ibèrica amb apèndix (UE 4005). 2-4) Fragments de ceràmica ibèrica amb decoració vegetal (2) (UE4033), en ones (3) (UE 4003) i geomètrica (4) (UE 4005). 5) *Kalathos* ibèric amb decoració geomètrica i dents de llop a la vora (UE4033). 6) Fragment d'oinochoe de vernís vermell ilerget (UE 4003). 7) Base de ceràmica campaniana A tipus Lamboglia 27 amb estampetes, molt perdudes (UE 4003).

senvoluparien activitats relacionades amb dos forns, FR-58 (figura 22) i EC-33, la funció dels quals ara no podem determinar. No es poden excloure altres estructures similars, més cap a l'oest.

3) La darrera fase comporta una modificació substancial d'aquest espai, que tal vegada desapareix o, de ben segur, redueix les seves dimensions. El que avui podem assegurar és que, pel nord, es construeix el mur M-5 en sentit est-oest, que escurça la seva llargada en més de dos metres; al mateix temps,

però, el mur M-57 eixampla la zona de pas, la qual ja no s'organitza de manera exactament paral·lela a l'orientació de la torre T-2. Ignorem si entre M-5 i M-28, pel cantó sud, va existir també un altre mur de façana delimitant el carrer, o bé continuava existint un pati o espai obert damunt de l'anterior.

Totes aquestes refaccions es van produir en un espai de temps relativament curt, que possiblement no va anar més enllà de la segona meitat del segle III ANE (figura 23).

La cisterna

S'ha anomenat zona 8 l'àrea que se situa al centre de la part del poblat que delimita la muralla, en un gran espai sense murs visibles entre els dos carrers, en el qual aparentment només apareix una cisterna (CS-74) i que tradicionalment s'ha interpretat com una plaça (figura 4). Les excavacions dels anys quaranta i potser remocions clandestines posteriors havien buidat parcialment aquesta estructura, de la qual s'observava gairebé tot el perímetre i en el seu interior un amuntegament de pedres més o menys alineades.

La cisterna està excavada en la roca natural, almenys la part inferior, i en algun punt el seu buidament retalla estrats antròpics. El buidament de construcció va perforar almenys dues capes del substrat, format per margues sorrenques oligocèniques que es presenten estratificades amb textures diverses de més o menys solidesa. Cap d'elles no sembla el substrat idoni per a una cisterna, però l'observació durant aquests mesos de la dinàmica de funcionament de l'estructura en moments de pluja, ha mostrat com les acumulacions d'aigua en el seu interior tenen força durabilitat dins les cotes màximes de conservació del substrat geològic (50-60 cm d'aigua) i el seu escolament és escàs i lent. No obstant això, resulta evident que la cisterna no podia constituir una reserva d'aigua permanent, si la seva font d'alimentació estava condicionada al factor climàtic.

En l'estat actual presenta una forma visible propera a una U o, a l'extrem, a un rectangle amb els angles arrodonits (figura 24). En total els eixos

màxims mesuren 5 m en sentit est-oest i 4,2 m en sentit contrari. Està delimitada per un mur perimetral (M-75), paramentat només per la cara interna, el qual sembla perllongar-se vers el sud, tant per sota del carrer (zona 4) com en la banda contrària. En aquesta part sud, la cisterna està delimitada per un mur més recent, M-73, que constitueix una refacció de l'estructura i es recolza sobre M-75 (figura 25).

La part nord del mur M-75 és la més ben conservada, de factura més regular i la que està construïda a una cota més alta, bastant horitzontal i que se situa per damunt del fons de la cisterna. En la part est, però, aquesta uniformitat s'interromp i apareix un altre segment de mur molt més irregular, bastit des de cotes més baixes que arrenquen des del fons de la cisterna, i dibuixant un esglaó. Igualment, en la banda oposada, l'aparell regular s'atura bruscament donant pas a un altre tram de mur de factura molt grollera i amb lloses que sobrepassen cap a l'interior la vertical del perímetre. Fins i tot, semblen dibuixar-se dos peus drets, com si es tractés d'un baixador segellat, o potser reparacions del parament (figura 26).

Per altra banda, el fons no és pla i sorprenentment presenta una inclinació cap a l'est, amb diferents depressions i sots de planta molt irregular (figura 26), del qual és difícil també explicar la gènesi. La cisterna va ser segellada ja en època ibèrica i així ha romàs fins al 2017, però no pot descartar-se que durant el seu període d'ús es produïssin fenòmens d'erosió, fins i tot de neteja, que generaren l'aspecte caòtic que avui presenta el fons de l'estructura.

Figura 24. Vista general des del sud-est de la cisterna un cop excavada i restaurada.

Figura 25. Refacció de la cisterna: detall del mur M-73, recolzant-se sobre el mur perimetral M-75. Vista des del nord.

Figura 26. Aspecte general del fons de la cisterna i del possible baixador. Vista des de l'est.

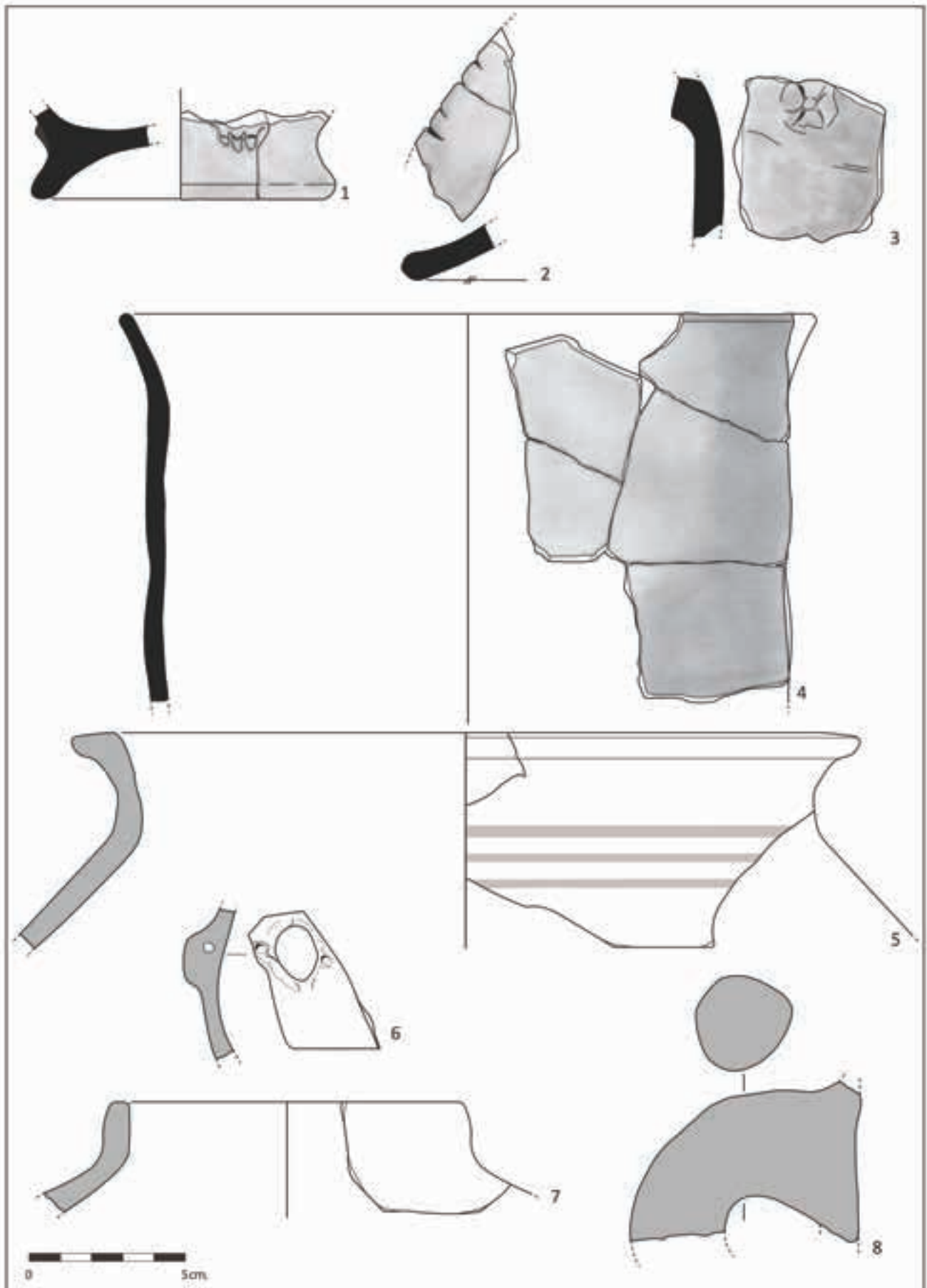

Figura 27. Materials recuperats en la cisterna del poblat, pertanyents a la fase de l'ibèric antic (UE 8011). 1) Peu elevat de ceràmica a mà amb decoració de garlandes. 2) Petit fragment de ceràmica a mà pertanyent a una tapadora, amb decoració incisa a la vora. 3) Fragment de ceràmica a mà amb decoració de mugró. 4) Recipient cilíndric, possiblement del tipus 12C/D de l'Alto Cabezo (Cortes de Navarra). 5) Tenalla de pasta paleoibèrica tipus coll de cigne, amb decoració a bandes paral·leles en el cos. 6) Fragment de pasta paleoibèrica amb apèndix foradat. 7) Vora d'àmfora fenícia, tipus T.10.1.2.1. 8) Nansa pertanyent a una àmfora fenícia.

La seva excavació ha permès fer, doncs, algunes importants observacions respecte de la seva evolució i pel que respecta a la cronologia, les dades obtingudes també han estat sorprenents. L'estrat que marca el primer nivell d'amortització de la cisterna presenta un conjunt material coherent (figura 27), dins del qual hi ha fragments d'àmfora fenícia, que pot situar-se en l'ibèric antic, la qual cosa permet documentar amb claredat, per primera vegada, aquest horitzó en el jaciment i defineix una ocupació contínua a Gebut des de la primera edat del ferro fins a l'ibèric ple.

No obstant això, reconstruir la història d'aquesta estructura presenta encara alguns interrogants i planteja múltiples qüestions. D'entrada, és evident que la cisterna ja no funciona durant l'ibèric ple i que la imatge tradicional de la plaça amb una cisterna era errònia. Durant l'ibèric antic estava situada, sense cap mena de dubte, en un espai obert, del qual ara per ara desconeixem quins n'eren els límits, però ja podem assegurar que no coincidien amb els de la plaça avui visible, ja que la cisterna sembla prolongar-se per sota del carrer de ponent (zona 4).

Fetes aquestes observacions, la principal qüestió que sorgeix és: la cisterna s'amortitza durant l'ibèric antic, però quan es construeix? Tots els nivells excavats estan relacionats amb la refacció d'una cisterna de majors dimensions i hem fet notar que el mateix parament avui visible (M-75) podria haver estat objecte de reparacions o refaccions. Són dades que, en definitiva, deixen entreveure una llarga durada de l'estructura, la qual potser no es limita a l'època ibèrica i s'endega durant la fase precedent. Al respecte, cal assenyalar que els nivells que funcionen amb la cisterna pel cantó sud (P-77) només presenten ceràmica feta a mà.

Sabem que la tradició de dotar els poblats d'estructures comunitàries com basses o cisternes s'inicia a les valls del Segre i Cinca a finals del II mil·lenni ANE i perdura fins a l'ibèric ple, on en tenim un testimoni proper en el poblat de Roques de Sant Formatge (Seròs). La presència d'una cisterna de la primera edat del ferro a Gebut no seria, doncs, un fenomen estrany i aquesta hipòtesi esdevé més que engrescadora amb vista a futures intervencions.

Els barris al nord de la muralla

Amb la intenció de poder datar la fortificació, es va procedir a efectuar diversos sondejos també per la seva part externa (zona 9), intentant que fossin coherents amb la planta de les habitacions que s'observaven en superfície, fruit de les excavacions antigues (figura 4). Així, s'intervingué al carrer est-oest (zona 6), i en la part alta es va excavar un espai adossat, també pel cantó est, a la torre T-1 i el mur M-5, que resultaria correspondre a un espai de producció inèdit a Catalunya (sector 9/2).

El carrer nord: zona 6

La zona 6 és un espai de circulació o carrer, orientat est-oest i d'uns 2 metres d'ample, el qual s'implanta durant l'ampliació del poblat al nord de la muralla primitiva. Les excavacions antigues van deixar al descobert una part del seu traçat i podria

estar relacionat amb l'arranjament de nous accessos al poblat i hem fet notar que el sector sondeig Taragó presentava una porta comunicant amb aquest carrer (figures 4 i 16). El barri que es desenvolupa al sud del carrer correspon a la zona 9 i, per la banda nord, a la zona 10. Cronològicament, el carrer i els espais limítrofs semblen situar-se en el segle III ANE, sense poder fer més precisions a partir de les restes materials ceràmiques localitzades. Les datacions del sector 9/2 (*vid infra*), situat a la rodalia, avalarien aquesta cronologia.

Un espai de producció inèdit: el sector 9/2

El sector 9/2 està situat en la part alta del tossal i forma part de les construccions que integren l'ampliació del poblat (figura 4). S'adossa al parament est de la torre T-1 amb un nou mur tangent, pel sud aprofita el mur de tanca M-5 i al nord i a l'est està delimitat per murs de nova construcció.

Correspon a un espai de producció de funcionalitat fins ara indeterminada, el qual està compost per les estructures següents (figura 28):

—Tres banquetes adossades als murs (BQ-36, BQ-37 i BQ-38) i una estructura quadrangular indeterminada també adossada a M-5 (ES-52). Sobre la banqueteta situada al nord (BQ-38) estaven dipositades dues tapadores fetes en guix amb un fragment de ceràmica clavat centralment cadascuna, a manera de nansa;

—Una plataforma central (PL-42) travessada longitudinalment per un petit canal en superfície (CN-43);

—Una gran cubeta en forma de U (CB-41) i dues cubetes quadrangulars al nord (CB-39 i CB-40), que presenten en el seu interior una banqueteta i una petita cubeta circular cadascuna (BQ-48 i CB-50 i BQ-49 i CB-51, respectivament). Entre CB-41 i cadascuna de les cubetes rectangulars s'han documentat 3 petits forats que permeten vessar un líquid, connectant la gran cubeta amb la CB-39 i la CB-40.

Totes aquestes estructures funcionaven simultàniament i estaven cobertes per una capa de guix que les unificava. Els seus estrats de rebliment tenien també uns atributs similars. Els materials ceràmics de l'estrat que cobria directament totes les estructures, amb presència de ceràmica de Roses, però també campaniana A i ceràmica ibèrica decorada amb motius tardans, permeten proposar una cronologia de la segona meitat del segle III ANE, possiblement en el darrer quart d'aquest segle, data que suposaria el moment d'amortització de l'estructura (figura 29).

Aquest espai correspon a una estructura de producció, lligada molt possiblement a la producció d'algun líquid. Amb l'objectiu d'esclarir de quin producte es tractava, es va mostrejar la capa de guix que hauria estat en contacte amb el líquid en diversos indrets, per realitzar anàlisis de residus. Tot i que actualment les mostres encara es troben en procés de tractament i anàlisi per part d'A. Pecci (UB), i no es disposa dels resultats definitius, pot descartar-se ja la producció d'oli, i considerar la de vi com la més probable. Igualment es va realitzar un mostreig per a la recuperació de macrorestes, en el qual cal dir que només s'han recuperat tres llavors carbonitzades

Figura 28. Vista general de l'espai de producció amb les estructures aparegudes.

d'ordi, que en principi no tindrien relació directa amb la producció de l'estructura.

Aquestes cubetes, doncs, s'haurien utilitzat per a la decantació o depuració d'un líquid que, de la gran cubeta en forma d'U, passaria a les cubetes quadrangulars a través dels tres petits forats. Les banquetes al seu interior podien servir per reduir en un moment donat el volum del líquid a contenir (o també per accedir més fàcilment al fons de les cubetes) i les cubetes circulars excavades al fons tindrien la funcionalitat de permetre recollir el líquid del fons. Per una altra banda, les banquetes perimetrals servirien per col·locar grans tenalles d'emmagatzematge, mentre que la interpretació de la plataforma central i el canalet de la seva superfície és molt incerta en el moment actual de la intervenció. Caldrà excavar també els sectors contigus per veure si hi ha altres elements annexos, per exemple de premsa, que permetin una interpretació més acurada del funcionament.

Cal dir que una estructura d'aquesta mena constitueix un fet excepcional en el context del món ibèric ilerget i de la resta de Catalunya. No obstant això,

es coneixen múltiples paral·lels d'estructures molt similars, amb cubetes a diverses alçades i banquetes recobertes de guix, localitzades principalment al Baix Aragó i amb una cronologia similar a la de Gebut (Benavente *et al.* 2016). Es troben a jaciments ibèrics a partir del segle III fins a l'I ANE, tot i que perduren també fins a DNE: Cabezo de Alcalá de Azaila, La Bovina de Vinaceite, El Castillejo de La Romana de La Puebla de Híjar o El Palao de Alcañiz, entre d'altres. Encara no es coneixen gairebé anàlisis que permetin identificar de manera directa quin tipus de producció i/o emmagatzematge es duia a terme, però les interpretacions se centren principalment en els cellers d'oli, les almàsseres, però en algun cas també s'interpreta que es podia haver produït vi (Burillo 2010; Benavente *et al.* 2016).

Gebut en el context de la Ilergècia

En les línies precedents ja hem insistit sobre el cúmul d'aportacions que els resultats d'aquesta primera intervenció han significat pel que respecta al coneixement del jaciment, l'evolució del qual presenta

Figura 29. Materials procedents del sector 9/2 (UE9005). 1) Gerreta de vora penjant de ceràmica ibèrica reduïda. 2) Gerreta amb decoració pintada a bandes verticals. 3 i 4) Fragments amb decoració vegetal. 5) Fragment amb decoració geomètrica i possibles orelles pertanyents a un llop. 6) Fragment amb pintura ibèrica. 7) Petit fragment pertanyent a una sítula ibèrica.

8) Fragment de llavi trilobulat d'una *oinochoe* ibèrica. 9) Vora de campaniana A, pertanyent a la forma Lamboglia 8.

10) Vora del Taller de Roses, de la forma Sanmartí 43.

ara una seqüència cronològica que es remunta a la primera edat del ferro: (1) el descobriment d'una muralla torrejada fins ara desconeguda, que a més a més data de la primera edat del ferro; (2) la datació de la cisterna actualment visible dins de l'horitzó ibèric antic, moment en el qual s'amortitza i que, per tant, no és contemporània de la trama urbana que va deixar al descobert J. A. Tarragó durant els anys quaranta; (3) l'existència d'una ampliació cap al nord del perímetre del poblat inicial, que està en funcionament durant tot el segle III ANE, i que integra l'antiga muralla a la part est i la segella o suprimeix parcialment en la part contrària; (4) la troballa, en una estança d'aquests nous barris, d'un espai de producció insòlit en el món ibèric català, dedicat possiblement a l'obtenció de vi; (5) i, finalment, la constatació que la xarxa viària avui visible respon a les darreres fases de vida del poblat i se superposa en alguns punts a una trama urbana diferent, el grau de conservació de la qual caldrà esbrinar en el marc de futures campanyes. Així doncs, l'interès científic de la continuïtat de la recerca es justifica tant pel potencial d'informació que conserva el jaciment, com pel que pot aportar al coneixement general del món ilerget en el qual s'integra.

Començant per aquest darrer aspecte, la primera observació que cal considerar és el desequilibri existent entre la informació disponible sobre el procés de formació i desenvolupament de la cultura ibèrica en la Ilergècia oriental (comarques de la Noguera, les Garrigues, l'Urgell, el Pla d'Urgell i la Segarra) i el Baix Segre, un territori que, situat al sud de l'antiga capital ilergeta: *Iltirta* (Lleida) i en la cruïlla de la principal via de comunicació entre la plana occidental catalana i la Mediterrània, degué tenir un protagonisme destacat en la pròpia etnogènesi del poble ilerget.

Pel que respecta a la primera de les àrees, la descoberta de la fortalesa dels Vilars a Arbeca (les Garrigues), amb les seves singulars característiques, va obrir un inesperat camp de recerca que ha permès aportar al coneixement sobre el món ibèric il·lustrats aspectes desconeguts, tant sobre el substrat existent durant la primera edat del ferro (775-550 ANE) com sobre el seu propi desenvolupament econòmic i social durant els segles posteriors (550-300 ANE). Així, avui se sap que en la zona oriental de l'antiga Il·lúrgia es va produir durant els segles VIII-VI ANE un procés de jerarquització territorial dels assentaments, articulada al voltant de centres de poder fortificats, dels quals la fortalesa dels Vilars amb les seves espectaculars i ostentoses defenses (muralla, torres, camp frisó, fossats) n'és avui el referent més emblemàtic i millor conegut, però que existien també al Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell), Plaça del Vell Pla a Guissona (la Segarra) o al Castell de l'Albi (les Garrigues). Aquesta estructuració, segurament, va experimentar modificacions a inicis de l'ibèric antic (550-450/425 ANE), però alguns d'aquests nuclis van continuar mantenint la seva hegemonia fins i tot durant l'ibèric ple (450/425-200 ANE) (Junyent 2015; Junyent i López 2015).

En el cas dels Vilars, un ampli projecte de recerca interdisciplinari ha permès caracteritzar els trets

específics de les pràctiques agrícoles i ramaderes al llarg de tota la seqüència i el desenvolupament d'una siderúrgia local des d'inicis del segle VIII; la producció comunitària i centralitzada de productes tan bàsics com el pa, símptoma d'una estructura social interna fortament cohesionada, almenys des d'inicis del segle VII ANE; el processament dels cereals amb una tecnologia innovadora com és el molí rotatori de palanca des de l'ibèric antic; o obtenir un ampli ventall de dades que ens informen sobre l'evolució de la cultura material (ceràmiques, objectes metàl·lics), el comerç (vaixel·la de luxe, productes exòtics com el peix marí...) o les pràctiques relacionades amb el món simbòlic i religiós: temples públics, enterraments en l'hàbitat de fetus de cavall, perinatals, ovicàprids... (Junyent i López 2016).

Aquesta recerca del GIP als Vilars s'ha vist complementada i enriquida amb les aportacions d'intervencions programades simultànies del Museu de Tàrraga i el Centre d'Estudis Lacetans en jaciments com l'aldea dels Estinclells (Verdú, l'Urgell) (Asensio *et al.* 2016), la possible ciutat del Tossal de la Pleta (Belianes, l'Urgell) (Asensio *et al.* 2017), excavacions puntuals i camps de treball inclusius del mateix Museu de Tàrraga al Castell del Moro (Castellserà, l'Urgell) (Mazuque 2014) o al Pla de les Tenalles (Granyanella, la Segarra) (Saula *et al.* en premsa), o les intervencions de consolidació i posada en valor (2013), promogudes pel Museu d'Arqueologia de Catalunya, de la ciutat ibèrica del Molí d'Espígol (Tornabous, l'Urgell) (Escala *et al.* 2018a; 2018b).

Tot plegat permet disposar avui d'un importantíssim cabal d'informació per caracteritzar des del punt de vista científic el món ibèric en aquesta àrea i, d'altra banda, ha permès desenvolupar i consolidar mecanismes de difusió i socialització d'aquest coneixement amb l'obertura al públic de determinats jaciments (els Vilars, Estinclells, Molí d'Espígol...) i la seva inclusió en xarxes de difusió més àmplies com *La Ruta dels Ibers*, promoguda pel Museu d'Arqueologia de Catalunya.

Aquest panorama contrasta, però, amb la situació al Baix Segre, on —com hem remarcat en parlar de la fortificació— el discurs rupturista entre la primera edat del ferro i l'ibèric ple es fonamenta sobre bases poc sòlides degut principalment a l'absència d'excavacions i estratigrafies fiables.

Aspectes com la incidència, per exemple, del comerç fenici en el procés d'iberització, un tema secular en la bibliografia, s'han relativitzat darrerament a partir de l'excavació de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp), on la fi del poblat a mitjan segle VI ANE (Vàzquez *et al.* 2014) sembla portar implícita la fi també dels intercanvis comercials en la zona.

És molt possible que la introducció del ferro no s'hagi efectuat al Baix Segre a través dels fenicis com fa uns anys es considerava i ara sembla demostrar-se a la Serra del Calvari; aquesta dada confirmaria, d'altra banda, la continuïtat de la producció local de ferro que des d'inicis del segle VIII es detecta a la fortalesa dels Vilars (GIP 2003: 265-266, figura 16), en jaciments de la Vall Mitjana de l'Ebre, com el Cabezo de la Cruz (La Muela, Saragossa) (Picazo, Rodanés 2009) o, amb cronologia propera a la de

la Serra del Calvari, al Baix Aragó, on s'ha detectat a Valdestrada (Seno, Terol) una mina i un forn de reducció de ferro (Martín Costea, López, Gabaldón 2003). Però els contactes i intercanvis directes (fenicis) o indirectes (pobles de la costa) van existir durant tot el segle VI o des d'abans i, malgrat que, exceptuant la mateixa Serra del Calvari i Gebut, en tots els casos es tracta de troballes en superfície, caldrà esbrinar la incidència d'aquestes, ara per ara, escadusseres restes fenícies, en el marc de l'activitat econòmica general de les comunitats del Baix Segre o el seu paper com a indicador de l'existència d'unes elits locals amb capacitat suficient per adquirir-les.

I és en aquest context on el poblat de Gebut comença a adquirir protagonisme. El jaciment ofereix d'entrada la possibilitat d'estudiar una seqüència continuada des de la primera edat del ferro fins a inicis del segle II ANE que omple, doncs, el suposat buit de l'ibèric antic i permetrà afrontar totes aquestes qüestions. Però és més, amb les dades actuals, ja podem constatar un aspecte fins ara no considerat en el conjunt de la investigació sobre el procés de formació i desenvolupament del món ilerget, com és les relacions entre els ilergets i els pobles ibers del Baix Aragó i zones veïnes. Com hem vist al llarg d'aquest article, la presència d'una possible torre semicircular i sobretot l'espai de producció del sector 9/2, només presenta paral·lels en aquestes àrees amb la qual cosa s'obre un nou camp d'investigació que haurà d'intentar precisar l'abast d'aquests contactes, potser no limitats exclusivament al flux d'idees.

En segon lloc, Gebut ofereix la possibilitat de conèixer un tipus d'assentament: l'*oppidum*, que, si bé és característic en el conjunt del món ibèric, no té cap referent amb una cronologia similar, excavat en extensió, ni al Baix Segre, ni en tota l'àrea ilergeta. En la zona oriental, com deïem més amunt, coneixem fortaleeses singulars com els Vilars, petites aldees enturonades com els Estinclells, la ciutat del Molí d'Espígol i la possible ciutat en curs d'excavació del Tossal de la Pleta, però els *oppida* on es va excavar puntualment ja fa anys com Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell) (Maluquer 1982), el Tossal de les Tenalles (Sidamon, Pla d'Urgell) (Garcés et al. 1993a; 1993b) o al Baix Segre, Roques de Sant Formatge (Seròs) (Junyent 1973), romanen ignorats per la investigació actual, i els que estan en curs d'excavació, com el Pla de les Tenalles (Granyanella, la Segarra), no ofereixen, ni de ben lluny, les expectatives de Gebut.

Per altra banda, des del punt de vista patrimonial, la recuperació de Gebut, més enllà de constituir l'únic jaciment ibèric visitable del Baix Segre, permetrà gaudir d'un seguit d'estructures que són singulars en el conjunt del món ibèric català. L'espai de producció del sector 9/2, un cop excavats els possibles espais adjacents complementaris, constitueix una mostra de les activitats econòmiques ibèriques que, per la seva excepcionalitat, cal restaurar i presentar al públic. D'igual manera, el món ibèric català, immensament ric en fortificacions de tot tipus, no compta amb cap estructura similar al baluard de Gebut, una talaia rectangular reforçada amb una possible torre semicircular, que pot esdevenir amb una restauració ben dissenyada un monument de primer ordre dins del patrimoni arquitectònic de Catalunya.

Agraïments

Aquest treball s'ha dut a terme en el marc del projecte quadriennal 2018-2021, que subvenciona l'OSIC: *La fortaleza dels Vilars i l'oppidum de Gebut: Gènesi, identitat i heterogeneïtat en l'ethnos ilerget* (CLT009/18/00039); del projecte que subvenciona el Ministerio de Economía y Competitividad: *Prácticas agroalimentarias, asentamientos y espacios domésticos. Relaciones y evolución en los llanos sur-pirenaicos (III-I milenios ANE)* (HAR2016-78277-R), i de les activitats de recerca que desenvolupa el Grup de Recerca Consolidat de la Generalitat de Catalunya (2017 SGR 1714), grup mixt UB-UdL: *Estudi, Digitalització, Documentació i Divulgació del Patrimoni artístic i arqueològic: recerca i transferència* (3DPATRIMONI).

Joan B. López
joanlopez@historia.udl.cat

Natàlia Alonso
Joan Bernal
Alba Castellano
Sergi González
Jordi Martínez
Andreu Moya
Josep Antoni Oliva
Georgina Prats
Miguel Tarongi
Sílvia Vila

Grup d'Investigació Prehistòrica (GIP)
Universitat de Lleida - Departament d'Història
Pl. Víctor Siurana, 1
25003 Lleida

Bibliografia

- AA.DD. (2002). La quotidianitat a l'època ibèrica. Fitxes tècniques. A: RIBES, J. Ll. (ed.). *Catàleg Sala d'Arqueologia*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 43-71.
- ARMENDÁRIZ, J. (2008). *De aldeas a ciudades. El poblamiento durante el primer milenio a.C. en Navarra*. Serie Trabajos de Arqueología Navarra, Monografías Arqueológicas, 2. Gobierno de Navarra. Pamplona.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., MORER, J., POU, J. SAULA, O., ALONSO, N. (2016). El jaciment dels Estinclells (Verdú, Urgell), una fortalesa ilergeta del segle III aC. Nova recerca a partir del Camp d'Experimentació de la Protohistòria (CEP). *Tribuna d'Arqueologia 2013-2014*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 152-176.
- ASENSIO, D., CARDONA, R., GARCIA, C., MORER, J., POU, J. (2017). Les primeres intervencions arqueològiques en el nucli ibèric del Tossal de la Pleta: una nova ciutat en territori ilergeta. *Cypsela*, 20 (2014-2016): 183-207.
- BARRACHINA, A., CABANES, S., VICIACH, A., ARQUER, N., HERNÁNDEZ, F. J., VIZCAÍNO, D. (2011). En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 9-36.
- BEA, D., BELARTE, M. C., DILOLI, J., NOGUERA, J., SARDA, S. (2012a). Los asentamientos fortificados del curso inferior del Ebro. Siglos V-III a.C. A: BELARTE, M. C., BENAVENTE, J. A., FATÁS, L., DILOLI, J., MORET, P., NOGUERA, J. (eds.). *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*. Documenta, 25. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona: 111-128.
- BEA, D., DILOLI, J., GARCÍA, D., MORENO, I., MORET, P. (2012b). Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas. A: BELARTE, M. C., BENAVENTE, J. A., FATÁS, L., DILOLI, J., MORET, P., NOGUERA, J. (eds.). *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*. Documenta, 25. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona: 51-70.
- BELTRÁN LLORIS, M. (2013). *Azalia. Estado de la cuestión en el año 2013*. Caesaraugusta, 83. Institución Fernando El Católico. Zaragoza.
- BENAVENTE SERRANO, J. A., LÓPEZ ROMERO, R., MELGUIZO AÍSA, S. (2016). Pavimentos y cubetas de yeso en el Palao de Alcañiz (Teruel): Una propuesta de interpretación. A: *Ier Congreso de Arqueología y Patrimonio Aragonés (CAPA) (Zaragoza, 24-25 de noviembre de 2015)*. Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Aragón. Zaragoza: 231-242.
- BENSENY, J. (1998). Intervenció arqueològica a la carretera de Soses a Aitona. 1994. *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 57-66.
- BURILLO, F. (2010). La vid y el vino en el valle medio del Ebro durante la etapa prerromana: *Saguntum*, extra 9. 135-150.
- CHAUTÓN, H. (2016). El Bronce Final y la Primera Edad de Hierro en el área del Bajo Alcanadre. Nuevas aportaciones sobre el conjunto de las Valletas de Sena (Huesca). A: LORENZO, J. I., RODANÉS, J. M. (eds.). *1er Congreso de Arqueología y Patrimonio Aragonés (CAPA) (Zaragoza, 24-25 de noviembre de 2015)*. Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Aragón. Zaragoza: 95-102.
- COLET, A., LAFUENTE, A. i GIP (2005). Avenç sobre una nova necròpolis tumular d'incineració del Grup del Segre-Cinca: la Vall de la Clamor (Soses, el Segrià). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 167-177.
- CONDE, M. J. (1988). Els vasos amb broc inferior a la Conca del Segre. *7è Congrés Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 6-8 de juny del 1986)*. Centre d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 207-214.
- ESCALA, O., MOYA, A., PIQUÉ, G., PRINCIPAL, J., TARTERA, E., VIDAL, A. (2018a). Darreres novetats al Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell): la intervenció de l'1% cultural de l'any 2013. A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent (Balaguer - Lleida, 17-18 d'abril de 2015)*. SS. TT. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Lleida: 100-109.
- ESCALA, O., MOYA, A., PIQUÉ, G., PRINCIPAL, J., TARTERA, E., VIDAL, A. (2018b). Darreres novetats al Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell). El projecte de l'1% cultural: l'excavació arqueològica i els treballs de consolidació i restauració del jaciment. *Tribuna d'Arqueologia 2014-2015*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 265-301.
- FERRER, J. (2008). Ibèric *kastaun*: un element característic del lèxic sobre torteres. *Cypsela*, 17: 253-271.
- GALLART, J., JUNYENT, E. (1989). Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, La Noguera, Lleida. *Espai/Temps*, 3. Estudi General de Lleida.
- GARCÉS, I. (1991). Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget (Aproximació a l'Horitzó Ibèric Tardà i les seves pervivències a les comarques de plana de les províncies d'Osca i Lleida). Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. <<http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/42644>>.
- GARCÉS, I. (2012). Les infraestructures hidràuliques en les valls del Segre i Cinca des de l'edat del bronze fins al període iberomà. *Cypsela*, 12: 31-47.
- GARCÉS, I. (2013). Nuevos epígrafes ibéricos en la comarca del Segrià (Lleida). *Acta Paleohispanica XI - Paleohispanica*, 13: 483-500.

- GARCÉS, I., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ J. B. (1991). Sistema de registro y tratamiento automático de la información en el yacimiento protohistórico de Els Vilars (Arbeca, Lleida). *Complutum*, 1: 189-210.
- GARCÉS, I., MARÍ, LL., PÉREZ, J., PUCHE, J. M. (1993a). Ocupacions de tradició del bronze recent i dels camps d'urnes tardans al Tossal de les Tenalles de Sidamon. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3: 249-285.
- GARCÉS, I., MARÍ, LL., PUCHE, J. M., SORRIBES, E. (1993b). Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles de Sidamon. A: *Homenatge al professor Miquel Terradell, Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXIX. Curial Edicions Catalanes. Barcelona: 527-534.
- GARCIA, D., GRACIA, F., MORENO, I. (2016). *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona.
- GIP, GRUP D'INVESTIGACIÓ PREHISTÒRICA (2003). Caballos y hierro. El campo frisio y la fortaleza de Els Vilars d'Arbeca (Lleida, España), siglos VIII-IV ANE. A: ALONSO, N., JUNYENT, E., LAFUENTE, A., LÓPEZ, J. B. (coords.). *Chevaux-de-frise i fortificació en la primera edat del ferro europea. Reunió Internacional (Lleida, 27-29 de març de 2003)*. Universitat de Lleida i Consell Comarcal del Segrià. Lleida: 233-274.
- GONZÁLEZ, J. R. (2003). L'arqueologia lleidatana no professional entre 1931 i 1975. A: BARBERÀ, J., GARCIA, J. (coords.). *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el Franquisme (1931-1975). Actes de les Jornades d'Historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002. Homenatge a Marià Ribes i Bertran (1902-1996) en el centenari del seu naixement*. Museu de Mataró. Mataró: 175-204.
- GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J. (2011). El fossat de Carrassumada (Torres de Segre, Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 129-140.
- GONZÁLEZ, J. R., PEÑA, J. L. (1991). El fossat: un nou element de la poliorcètica ilergeta. A: N. MOLIST, E. SÁNCHEZ (coords.). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica (Manresa, 6-9 de desembre de 1990)*. Centre d'Estudis del Bages. Manresa: 219-225.
- GONZÁLEZ, J. R., PEÑA, J. L., RODRÍGUEZ, J. I. (2005). El Tossal de Moradilla (Lleida) en el marco evolutivo del Holoceno superior de la Depresión del Ebro. A: SANTONJA, M., PÉREZ, A., MACHADO, M. J. (eds.). *Geoarqueología y Patrimonio en la Península Ibérica y el entorno mediterráneo*. ADEMA. Almazán: 383-394.
- GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I. (1978). Un lacus en la villa romana de Gebut (Soses). *Ilerda*, XXXIX: 1-12.
- GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I. (2011). La vil·la romana rústica de Gebut (Soses, Lleida). Estat de la qüestió. A: V. REVILLA, J. R. GONZÁLEZ, M. PREVOSTI (eds.). *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació en el món rural en època romana (Lleida, 28-30 de novembre de 2007)*. Vol II. Monografies, 11. Museu d'Arqueologia de Catalunya - Barcelona. Barcelona: 231-246.
- GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I., PEÑA, J. L. (1996). Aportació de la geoarqueologia al coneixement del poblament durant els camps d'urnes i l'edat del Ferro a les valls inferiors dels rius Segre i Cinca. *Gala. Revista d'Arqueologia, Antropologia i Patrimoni*, 3-5: 277-291.
- GONZÁLEZ, J. R., VÁZQUEZ, M. P., MATA, J. M., PEÑA, J. L., RODRÍGUEZ, J. I., COLLEFORNS, B. (2002). La presencia de hematites y la singular concentración de poblamiento de la Primera Edad del Hierro en la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro. A: MATA-PERELLÓ, J. M., GONZÁLEZ, J. R. (eds.). *Libro de actas del Primer Simposio sobre la Minería y la Metalurgia antigua en el Sudoeste europeo (Serós, 5-7 mayo 2000)*. Museu de Geologia Valentí Masachs i Sociedad Española para la Defensa del Patrimonio Geológico y Minero. La Pobla de Segur: 233-254.
- GONZÁLEZ, J. R., VÁZQUEZ, M. P., MEDINA, J. (2015). El centre comercial protourbà de la serra del Calvari i el paisatge sacre de la vall de Sant Jaume (la Granja d'Escarp). *Shikar*, 2: 106-113.
- JUNYENT, E. (1973). El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta. *Noticiario Arqueológico Hispánico - Prehistoria II*. Madrid: 289-386.
- JUNYENT, E. (1982). Els Vilars, Seròs-Aitona. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 266-267.
- JUNYENT, E. (1987a). *El poblat ilerget de Gebut (Soses, Segrià). Memòria de 1987 i proposta per a 1988*. Estudi General de Lleida. Lleida. <<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/9074?show=full>>.
- JUNYENT, E. (1987b). El poblamiento ibérico en el área ilergeta. A: RUIZ, A., MOLINOS, M. (eds.). *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre Mundo Ibérico (Jaén junio 1985)*. Ayuntamiento de Jaén - Junta de Andalucía. Jaén: 57-65.
- JUNYENT, E. (1989). La evolución del hábitat en la Catalunya occidental durante la Edad del Bronce, primera Edad del Hierro y época ibérica. A: *Pré-actes colloque international: Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire (Arles-sur-Rhône, 19-21 octobre 1989)*. Imprimerie Louis-Jean. Gap: 95-105.
- JUNYENT, E. (1991). Contribució al coneixement de les estructures defensives en els assentaments de la Catalunya Occidental. Bronze Final, Primera Edat del Ferro i Època Ibèrica. Estat de la qüestió. A: *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Fortificacions, la problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III a.C.) (Manresa, 6-9 de desembre de 1990)*. Centre d'Estudis del Bages. Manresa: 103-108.

- JUNYENT, E. (1994). *İltirda. A: Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la Península Ibérica: ciclo de conferencias, Madrid, 25 y 26 de noviembre de 1993*. Museo Arqueológico Nacional. Madrid: 77-94.
- JUNYENT, E. (2002). El jaciment ibèric de Gebut (Soses). A: RIBES, J. Ll. (ed.). *Catàleg Sala d'Arqueologia*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia 2. Institut d'Estudis Ilerdencs. Lleida: 39-42.
- JUNYENT, E. (2003). L'albada de la civilització i els temps ilergets. A: JUNYENT, E., PÉREZ, A. *Història de Lleida*. Vol. 1. *L'antiguitat, d'İltirta a Ilerda*. Pagès Editors. Lleida: 15-184.
- JUNYENT, E. (2015). L'evidència arqueològica en la definició de la societat estatal arcaica ilergeta. A: BELARTE, M. C., GARCÍA, D., SANMARTÍ, J. (eds.). *Actes de la VII Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell: Les estructures socials a la Gàl·lia i a Ibèria. Homenatge a Aurora Martín i Enriqueta Pons (Calafell, 7-9 marzo 2013)*. *Arqueomediterrània*, 14: 165-191.
- JUNYENT, E., ALASTUEY, A. (1991). La vaixella ilergeta de vernís roig. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1: 9-50.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2015). Les excavacions dels anys 1973-1974 i 1980 al Tossal del Molinet (el Poal, Pla d'Urgell): una aldea de la primera edat del ferro i època ibèrica. *Mascançà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell*, 6: 73-98.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B. (2016). *La fortalesa dels Vilars d'Arbeca. Terra, aigua i poder en el món iber*. Museu de Lleida. Lleida.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MASTRIA, F. (eds.) (2011). Les defenses exteriors i la poliorcètica mediterrània preromana: els fossats, segles VIII a III a.n.e. *Dossier Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 91-295.
- JUNYENT, E., LÓPEZ, J. B., MOYA, A., TARTERA, E. (2009). L'accés fortificat i les portes en el sistema defensiu de la fortalesa dels Vilars (Arbeca, les Garrigues). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 307-334.
- JUNYENT, E., MOYA, A. (2011). Els fossats de la Fortalesa dels Vilars d'Arbeca (Catalunya, Espanya). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 93-120.
- LARA PEINADO, F. (1969-1970). Historia del Museo Arqueológico de Lérida (Con el estudio de sus piezas más importantes). *Ilerda*, XXX: 75-93.
- LARA PEINADO, F. (1974). *Lérida. Museo Arqueológico. IEI*. Dilagro Ediciones. Lleida.
- LÓPEZ, J. B. (2000). *L'evolució del poblament protohistòric a la plana occidental catalana. Models d'ocupació del territori i urbanisme*, Tesi doctoral. Universitat de Lleida. Lleida [en línia]. <<http://tdx.cat/handle/10803/8220>>.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1982). Margalef, Torregrossa. A: *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1: 251-253.
- MARÍ, Ll., GARCÉS, I. (1988). Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamunt). *Recerques Terres de Ponent*, IX (Tàrraga): 7-17.
- MARTÍN COSTEA A., LÓPEZ V., GABALDÓN A. (2003). El conjunto minero-metalúrgico del término municipal de Seno (Bajo Aragón): un ejemplo del origen y difusión de la siderurgia protohistórica en el Levante español. *Saldvie*: 257-267.
- MASCORT, M. T., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991). *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*. Publicacions de la Diputació de Tarragona. Tarragona.
- MAYA, J. L. (1976-1978). Análisis de la situación anterior al establecimiento de la cultura ilergeta. A: RIPOLL, E., LLONGUERAS, M., SANMARTÍ, E. (eds.). *Simposi Internacional: Els orígens del món ibèric (Barcelona - Empúries, 2-7 de maig de 1977)*. Ampurias, 38-40: 449-462.
- MAYA, J. L., LÓPEZ, F. J., GONZÁLEZ, J. R., JUNYENT, E., RODRÍGUEZ, J. I. (2001). Excavaciones (1981-1983) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10-11: 151-233.
- MAZUQUE, J. (2014). *El Tossal del Moro de Castellserà. Setmanari d'excavació*. <<https://museutarrega.wordpress.com/>>.
- MEDINA, J., GONZÁLEZ, J. R. (2005). Intervención en el poblado ibérico de Carrassumada (Torres de Segre. Lleida). *Bolskan. Revista de Arqueología Oscense*, 19: 165-176.
- MEDINA, J., VÁZQUEZ, M. P., GONZÁLEZ, J. R. (2004). El fons arqueològic de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14: 85-146.
- MEDRANO, M., DÍAZ, M. A. (2006). Las cerámicas grafitadas del yacimiento de Peñahitero (Fitero, Navarra). *Trabajos de Arqueología Navarra*, 19: 45-84.
- MEDRANO, M., DÍAZ, M. A. (2007-2008). Las formas cerámicas de Peñahitero (Fitero, Navarra). *Trabajos de Arqueología Navarra*, 20-21: 5-44.
- MELGUIZO, S. (2011). Palermo I (Caspe, Zaragoza). Estilos regionales defensivos entre los siglos III y I a.C.: paralelos con San Antonio de Calaceite. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 199-210.
- MELGUIZO, S., MORET, P. (2007). Las fortificaciones del Bajo Aragón entre los siglos III y I a.C.: un estilo regional. A: BERROCAL-RANGEL, L., MORET, P. (eds.). *Paisajes fortificados de la Edad del Hierro. Las murallas protohistóricas de la meseta y la vertiente atlántica en su contexto europeo*. *Actas del coloquio de la Casa Velázquez (Octubre 2006)*. Real Academia de la Historia - Casa de Velázquez. Madrid: 305-324.
- MONTÓN, F. J. (2001). La Codera. I Edad del Hierro en el valle del Cinca (Huesca). *Revista de Arqueología*, 248: 16-23.

- MONTÓN, F. J. (2008). El poblado de La Codera. Aproximación al urbanismo de la I Edad del Hierro. *Espacio, Tiempo y Forma*, 16-17: 373-390.
- MONTÓN, F. J. (2016). Edad del Hierro en el Valle del Cinca: La Codera. A: LORENZO, J. I., RODANÉS, J. M. (eds.). *1er Congreso de Arqueología y Patrimonio Aragonés (CAPA) (Zaragoza, 24-25 de noviembre de 2015)*. Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias de Aragón. Zaragoza: 103-110.
- MORÁN, M. (2000). Nuevas marcas anfóricas halladas en la provincia de Lleida. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 319-325.
- MORÁN, M. (2010). Tres nuevos sellos de ánforas brindisinas en Ilerda y su entorno. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 20: 191-196.
- MORET, P. (1996). *Les fortifications ibériques de la fin de l'Âge du Bronze à la conquête romaine*. Collection de la Casa de Velázquez, 56. Madrid.
- MORET, P. (2006). Torres circulares del Bajo Aragón y zonas vecinas: hacia la definición de un modelo regional. A: OLIVER, A. (coord.). *Arquitectura defensiva. La protección de la población y del territorio en época ibérica (Benicarló, 3-4 de febrero 2005)*. Sociedad Castellonense de Cultura. Castelló: 187-218.
- MORET, P., BENAVENTE, J. A., GORGUES, A. (2006). *Iberos del Matarraña. Investigaciones arqueológicas en Valdelortmo, Calaceite, Cretas y La Fresneda (Teruel)*. Alqannis, 11. Taller de Arqueología de Alcañiz - Casa de Velázquez. Alcañiz.
- MORET, P., BENAVENTE, J. A., MELGUIZO, S., MARCO, F. (2012). El oppidum de El Palao (Alcañiz, Teruel): balance de diez años de investigación (2003-2012). A: BELARTE, M. C., BENAVENTE, J. A., FATÁS, L., DILOLI, J., MORET, P., NOGUERA, J. (eds.). *Iberos del Ebro. Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*. Documenta, 25. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona: 195-210.
- NOGUERA, J. (2002). *Ibers a l'Ebre*. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre. Flix.
- OLIACH, M. (2010). Cisternes protohistòriques de la plana occidental catalana. Aspectes morfològics i utilitaris. *Cypsela*, 18: 263-281.
- OLIACH, M. (2011). Sistemes d'abastiment i evacuació d'aigua protohistòrics a la plana occidental catalana. *Estrat Crític*, 5, vol. 2: 29-44.
- OLIVER, A. (2004). Torres i cases fortificades en la província castellanense: Un planteament inicial. A: MORET, P., CHAPA, T. (eds.). *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (S. III a. de C. - S. I d. de C.)*. Publicaciones de la Universidad de Jaén. Jaén: 145-155.
- OLMOS, P. (2008). Adaptació metrològica grega en l'arquitectura ibèrica de Catalunya. Puig de Sant Andreu d'Ullastret i Mas Castellar de Pontós. *Cypsela*, 17: 273-285.
- PEÑA, J. L., GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I. (1988). Estudi geoarqueològic del Tossal de la Moradilla (Lleida). *Recerques Terres de Ponent*, IX: 31-41.
- PEÑA, J. L., RUBIO, V., GONZÁLEZ, J. R., RODANÉS, J. M., PICAZO, J. V., MEDINA, J., VÁZQUEZ, M. P., SAMPRIETO, M. M., PÉREZ, F. (2014). Geoarchaeology of defensive moats: Its importance for site localization, evolution and formation process reconstruction of archaeological sites in NE Spain. *Journal of Archaeological Science*, 50(1): 383-393. DOI 10.1016/j.jas.2014.07.026.
- PEÑA, J. L., VÁZQUEZ, M. P. (2000). Estudio geoarqueológico del yacimiento de Puig Pelegrí (Segrià, Lleida). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 277-292.
- PÉREZ GUTIÉRREZ, M., DILOLI, J., BEA, D., SARDÀ, S. (2011). Astronomy, culture and landscape in the Early Iron Age in the Ebro Bassin. A: RUGGLES, C. L. N. (ed.). *Oxford IX International Symposium on Archaeoastronomy (Lima, Perú, 5-9 January 2011)*. *Proceedings IAU Symposium*, 278. Cambridge University Press. Cambridge: 382-389.
- PÉREZ, J. M., RAMS, P., JORNET, N. M. (2002). La talaia del nucli ibèric del barranc del Mosselló (Flix, Ribera d'Ebre). A: *I Jornades d'Arqueologia: Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació (Tivissa, 23-24 novembre 2001)*. Ilercavònia, 3: 149-158.
- PICAZO, J. V., RODANÉS, J. M. (2009). *Los Poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro del Cabezo de la Cruz (La Muela, Zaragoza)*. Gobierno de Aragón. Zaragoza.
- PICAZO, J. V., RODANÉS, J. M. (2009). *Los poblados del Bronce Final y Primera Edad del Hierro. Cabezo de la Cruz. La Muela. Zaragoza*. Gobierno de Aragón. Zaragoza.
- PITA MERCÉ, R. (1948). *Los ilergetes*. Ed. Montaña. Lleida.
- PITA MERCÉ, R. (1959). La evolución del sistema de poblamiento antiguo alrededor de Lérida. *Ilerda*, XXIII: 167-192.
- PITA MERCÉ, R. (1964a). Sobre el poblamiento antiguo en la confluencia de Segre y Cinca. *VIII Congreso Nacional de Arqueología (Sevilla-Málaga 1963)*. Zaragoza: 365-377.
- PITA MERCÉ, R. (1964b). Una figurilla de Bes procedente del poblado ibérico de Jebut (Lérida). *VIII Congreso Nacional de Arqueología (Sevilla-Málaga 1963)*. Zaragoza: 380-382.
- PITA MERCÉ, R. (1975). *Lérida ilergete*. Dilagro Ediciones. Lleida.
- RODANÉS, J. M., PICAZO, J., PEÑA, J. L. (2011). El foso defensivo de la Primera Edad del Hierro del Cabezo

- de la Cruz (La Muela, Zaragoza). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 211-220.
- RODRÍGUEZ, J. I. (1980). Materiales para una carta arqueológica del Bajo Segre. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- RODRÍGUEZ, J. I. (1986). La Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, Lleida). Noves dades sobre l'edat del ferro al Baix Segre. A: *6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Protohistòria catalana (Puigcerdà, 7-9 de desembre de 1984)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 127-134.
- RODRÍGUEZ, J. I. (1991). Algunes dades sobre l'edat del ferro al Segrià: el jaciment de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp) i altres del seu entorn. *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. Barcelona: 77-86.
- RODRÍGUEZ, J. I. (1993). El jaciment de l'edat del ferro del Mas de la Cabra a Seròs (Segrià). *Empúries*, 48-50, vol. II: 250-259.
- ROMEO, F. (2002). Las fortificaciones ibéricas del valle medio del Ebro y el problema de los influjos mediterráneos. A: MORET, P., QUESADA, F. (eds.). *La guerra en el mundo ibérico y celtibérico (ss. VI-II a. de C.)*. Collection de la Casa de Velázquez, vol. 78. Casa de Velázquez. Madrid: 153-188.
- ROMEO, F., ROYO, J. I. (2015). Los sistemas defensivos de los asentamientos y ciudades ibéricas del valle medio del Ebro del siglo III al I a.C. Éxito y olvido de un modelo tardío. A: RODRÍGUEZ, O., PORTILLA, R., SASTRE, J. C., FUENTES, P. (COORDS.). *Actas del Congreso Internacional: Fortificaciones en la Edad del Hierro. Control de los recursos y el territorio (Zamora 14-16 de mayo de 2014)*. Glyphos Publicaciones. Valladolid: 341-360.
- ROYO, J. I. (1992). Castellet, los; Mequinenza. A: DD. AA. *Arqueología* 92. Museo de Zaragoza. Zaragoza: 230-233.
- ROYO, J. I., FERRERUELA, A. (1985). El poblado y necrópolis tumular de Los Castellet (Mequinenza, Zaragoza). Estudio preliminar de los materiales depositados en el Museo Provincial de Zaragoza. A: *XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983)*. Zaragoza: 393-417.
- ROYO, J. I., ROMEO, F. (2015). Poblados fortificados de la Iª Edad del Hierro en el valle medio del Ebro: origen, tipología e implicaciones. A: RODRÍGUEZ, O., PORTILLA, R., SASTRE, J. C., FUENTES, P. (COORDS.). *Actas del Congreso Internacional: Fortificaciones en la Edad del Hierro. Control de los recursos y el territorio (Zamora 14-16 de mayo de 2014)*. Glyphos Publicaciones. Valladolid: 361-384.
- SALA, R., PRINCIPAL, J., OLMOS, P., TAMBA R., GARCIA, E. (2013). Multimethod Geophysical Survey at the Iron Age Iberian Site of El Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida, Catalonia): Exploring Urban Mesh Patterns Using Geophysics. *Archaeological Prospection*, 20 (4): 233-310.
- SANMARTÍ, J., ASENSIO, D., MIRÓ, M. T., JORNET, R. (2012). El Castellet de Banyoles (Tivissa): Una ciudad ibérica en el curso inferior del río Ebro. *Archivo Español de Arqueología*, 85: 43-63.
- SAULA, O., MINGELL, J., AGUILÀ, M., MOYA, A., COLET, A. (en premsa). El Pla de les Tenalles de la Mora, Granyanella (la Segarra). A: *XLV Jornada de Treball Grup de Recerques de les Terres de Ponent: Territori i poblament a la Plana Il·lergeta. Projecte Il·lergècia: Tossal de les Tenalles (Sidamon, 11-12 febrer de 2017)*.
- TARRAGÓ, J. A. (1943). Avance de la excavación del poblado ibérico de Jebut. A: *Investigaciones y excavaciones arqueológicas. Diputación Provincial de Lérida. Dos años de labor MCMXL-MCMXLII*. Imprenta Provincial. Lleida: 107-109.
- VÁZQUEZ, M. P., GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J., MATA, J. M., RODRÍGUEZ, J. I. (2005). Actividades siderúrgicas en yacimientos de la primera Edad del Hierro próximos a la confluencia de los ríos Cinca, Segre y Ebro. A: O. PUCHE y M. AYARZAGÜENA (COORDS.). *2º Simposio sobre Minería y Metalurgia históricas en el Sudoeste europeo (Madrid, 23-27 junio 2004)*. Sociedad Española para la Defensa del Patrimonio Geológico y Minero i Sociedad Española de Historia de la Arqueología. Madrid: 129-145.
- VÁZQUEZ, M. P., GONZÁLEZ, J. R., MEDINA, J. (2014). El conjunt de la Serra del Calvari (La Granja d'Escarp, el Segrià): un cas singular d'hàbitat des del bronze final a l'època ibèrica. A: *XV Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: La transició bronze final - 1ª edat del ferro en els Pirineus i territoris veïns (Puigcerdà, 17-19 de novembre de 2011)*. Institut d'Estudis Ceretans. Puigcerdà: 213-223.
- VÁZQUEZ, M. P., MEDINA, J., GONZÁLEZ, J. R., RODRÍGUEZ, J. I. (2006-2007). El jaciment de la Serra del Calvari (la Granja d'Escarp, el Segrià, Lleida). Estat de la qüestió. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17: 63-110.
- VICENTE, J., ESCRICHE, C., PUNTER, M. P. (1985). Las construcciones defensivas del poblado ibérico del Cabezo de San Pedro (Oliete, Teruel). *Boletín del Museo de Zaragoza*, 4: 63-93.
- VILÀ, J. (1968). Geografía Humana. El poblament. A: SOLÉ SABARÍS, LL. (dir.). *Geografía de Catalunya*, vol. I. Ed. Aedos. Barcelona: 281-374.